Közelmúltunk Hagyatéka

A Rajk-per éve: közelítések 1949-hez

Szerkesztette: Takács Tibor

ÁBTL | KRONOSZ KIADÓ

A Rajk-per éve:

közelítések 1949-hez

Közelmúltunk
Hagyatéka

A Rajk-per éve:

közelítések 1949-hez

Szerkesztette

Takács Tibor

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Kronosz Kiadó

Budapest–Pécs
2020

A kötet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
és a Kronosz Kiadó gondozásában jelenik meg

Felelős kiadó az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
főigazgatója és a Kronosz Kiadó ügyvezető igazgatója

A névmutatót készítette:
Erőss Zsolt

Borítóterv:
Müller Péter

A borító egy 1949-es MTK–FTC labdarúgómérkőzés közönségét ábrázolja,
Budapest, Megyeri út, UTE pálya
Forrás: Fortepan. Adományozó: Kovács Márton Ernő. Képszám: 32898

ISSN 1586-9784
ISBN 978 615 6048 71 4

© Szerzők
© Szerkesztő
© Kronosz Könyvkiadó Kft.
© Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Tartalom

Takács Tibor
A Rajk-per éve? Rövid bevezető egy hosszú esztendőhöz 7

VISSZA 1949-HEZ

Müller Rolf
Dr. Podhradszky Lajos eltűnt 17

ELŐRE 1949-HEZ

Baráth Magdolna
A sztálini rendszer létrejötte a kelet-európai államokban 35

PEREK ÉS VISSZHANGOK

Ötvös István
A Rajk-per és a Rajk-perek 51
Rácz Attila
A Rajk-per és a budapesti hangulat 67
Cserényi-Zsitnyányi Ildikó
A Rajk-ügy járatai Petőfibányán 87

NYILVÁNOSSÁG, „NYILVÁNOSSÁG"

Tulipán Éva
A hadsereg átalakítását kísérő propaganda 1948–1949-ben 99
Papp István
Szabó Dezső temetése és a Rajk-per 109

Takács Róbert
„Szabad emberek szabad sajtója" – a magyar sajtó átalakítása 1949-ben 137

GAZDASÁG, POLITIKA

Bódy Zsombor
1949: az alumínium éve? A Maszobal-sztori 157
Germuska Pál
Technológia *versus* politika, avagy miért nem lett nehézipari gócpont Mohács? 173

PÁRT(OK), INTÉZMÉNYEK

Szekér Nóra
Egy spanyol–magyar diplomáciai játszma a hidegháborús játéktérben. A spanyol köztársasági kormány képviselete Budapesten és a Magyar Királyi Követség Madridban 185
Krahulcsán Zsolt
Kádár János és a Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma (1948–1950) 213
Petrás Éva
Egy „önfeloszlatás" előtörténete. A Demokrata Néppárt működésének megszűnése 1949-ben 227
Köbel Szilvia
Az emberi jogok védelmezőjéből a „nép ellensége". A Magyar Közigazgatási Bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei és következményei 241

Névmutató 263
A kötet szerzői 269
Summary 271

Takács Tibor

A Rajk-per éve?

Rövid bevezető egy hosszú esztendőhöz

„A Ferencváros, különösen az első 20 percben, kitűnően játszott. Ekkor a Kispest alárendelt szerepet játszott. A játékvezető gyengén vezette a mérkőzést. Babolcsayt, azért, mert mellen rúgta Kérit, feltétlen ki kellett volna állítani." Ez az értékelés az 1949. május 29-én, a labdarúgó NB I. 28. fordulójában lejátszott FTC–Kispest mérkőzés után hangzott el. Az értékelést adó személy ez esetben nem valamely edző, játékos vagy klubvezető volt, hanem Ries István igazságügy-miniszter, aki Ortutay Gyula kultuszminiszter társaságában látogatott ki az Üllői útra megnézni a meccset, amelyet a hazai csapat 4:1 arányban nyert meg. A *Népsport* természetesen Ortutay véleményét is megkérdezte: „A Ferencváros könnyelműen játszott. Nagyobb arányban is győzhetett volna. A Ferencvárosból Deák, a Kispestből Bozsik játéka tetszett. A játékvezető gyengén működött."[1]

A játékba belefeledkezett két kormánytag vélhetően mit sem tudott arról, hogy másnap egyik minisztertársukat, Rajk Lászlót ávósok hurcolják el. Még kevésbé tudhatott róla a mérkőzést végigszurkoló 25 000 ember, hiszen a sajtó csupán hetekkel később számolt be arról, hogy a volt külügyminisztert és társait mint a pártba befurakodott „trockista kémcsoport" tagjait kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából, illetve „idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés" miatt le is tartóztatták őket.[2] Gyanítható, hogy a szurkolók többségét még ekkor sem különösebben érdekelte a dolog. *Akkor* sokkal lényegesebb lehetett a számukra, hogy a Fradi – nyolc év után – megnyerte a bajnokságot, méghozzá nem is akármilyen teljesítménnyel: 140 gólt rúgott, mindössze 36-ot kapott, és 11 pontot vert a második helyezett MTK-ra. A Rajk-per éve? Ugyan már! Inkább az az év, amikor az FTC utcahossznyi előnnyel és több mint százas gólkülönbséggel lett bajnok.

1 *Népsport*, 1949. május 30. 1.

2 Trockista kémcsoport leleplezése. *Szabad Nép*, 1949. június 16. 3. Belügyminiszteri közlemény a kémbanda tagjainak őrizetbevételéről. *Szabad Nép*, 1949. június 19. 3.

Az 1949-es bajnoki cím utólag más szempontból is emlékezetessé vált: a szurkolók valószínűleg álmukban sem gondolták, hogy majdnem másfél évtizedet kell várniuk arra, hogy a Ferencváros újból az élen végezzen. A csapatot nemcsak a legjobb játékosaitól, hanem 1950 elején a nevétől és a színeitől is megfosztották, amelyeket csak az 1956-os forradalomban szerzett/kapott vissza. 1949 tehát az FTC-t és általában a futballt tekintve kétségtelenül határkőnek, vagy, ha tetszik, fordulópontnak tekinthető – ám mindenképpen egy hosszabb folyamat részeként értelmezhető: csupán egyike volt az 1944 végétől tartó sorozatos „határátlépéseknek" vagy „fordulatoknak". A futballmezőben lezajlott folyamatok ebből a szempontból semmiben sem különböznek a politikai mezőben lejátszódó folyamatoktól.

A kommunisták – szovjet segítséggel – már 1945 őszétől arra törekedtek, hogy „korrigálják" az 1945. novemberi nemzetgyűlési választás eredményét: a kormányban, a közigazgatási és önkormányzati vezetői pozíciókban a parlamenti súlyukat jóval meghaladó arányban helyezték el embereiket. Kezükben tartották az olyan hatalmi kulcspozíciókat, mint a belügy és a politikai rendőrség, illetve a gazdaságirányítás. A kormánykoalíción belül végletekig élezték a kisgazdák és a Baloldali Blokk közötti ellentéteket, és minden eszközzel gyengítették, felmorzsolták a Független Kisgazdapártot (FKgP). A legnagyobb kormánypárt elleni támadások 1947 elején erősödtek meg, kihasználva az előző év végén leleplezett köztársaság-ellenes összeesküvést. Előbb Kovács Béla pártfőtitkár, majd Nagy Ferenc miniszterelnök lett a fő célpont: előbbit a szovjetek rabolták el, utóbbit pedig emigrációba és lemondásra kényszerítették.

1947 nyarán a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkező változások véglegessé tették Kelet és Nyugat szakítását (ennek leglátványosabb megnyilvánulása volt a Marshall-terv elutasítása a szovjetek és csatlósaik részéről), aminek nyomán a szovjet vezetés felgyorsította a kommunista hatalomátvételt valamennyi kelet-európai országban. Hazánkban ennek fontos elemét képezték az 1947. augusztus végi országgyűlési választások, amelyek leginkább a kékcédulás csalásokról váltak híressé. Ám ez sem hozta meg a várt eredményt, ezért a Függetlenségi Pártot megfosztották mandátumaitól, amelynek köszönhetően a kormánypártok kétharmados többségre tettek szert. Ősszel tovább folyt a küzdelem a kommunisták politikai ellenfelei és riválisai, mindenekelőtt a szocdemek ellen: a „jobboldali" vezetőitől megszabadított Szociáldemokrata Pártot beolvasztották, a megmaradt koalíciós partnerek (FKgP, Nemzeti Parasztpárt) élőhalott állapotba süllyedtek, míg az ellenzéki pártok kénytelenek voltak beszüntetni a működésüket.

Az 1947 közepétől 1948 közepéig tartó időszak történéseinek különösen nagy jelentőségük volt a kommunista hatalomátvétel szempontjából, így ezt az időszakot – Rákosi Mátyás nyomán – a fordulat évének szokás tekinteni. A kommunista párt főtitkára 1948 áprilisában ezen a címen megjelent beszéd- és cikkgyűjteményének előszavában így fogalmazott: „Hogy a cím, »A fordulat éve« nem túlzás, annak alátámasztására szabad legyen rámutatnom, hogy a kötet első beszámolója még a Kisgazdapártban megbúvó összeesküvőkkel foglalkozik, az utolsó pedig az a beszéd, mellyel az egyesülést elhatározó 36. szociáldemokrata kongresszust üdvözöltem. Ami e két beszéd között történt, az a demokrácia sikereinek s a régi reakciós rend vereségeinek olyan sorozata, melyek mennyiségi együttese mélyreható minőségi változásokat okozott országunk gazdasági és politikai struktúrájában s eldöntötte azt a tavaly júniusig még nyitott kérdést, hogy ki kit fog megverni: a népi demokrácia-e a reakciót vagy megfordítva."[3]

Mi történt ezalatt a futball területén? Az 1944–1945-ös rendszerváltozás a sportág alapvető struktúráját érintetlenül hagyta: a klubok és a szövetség társadalmi egyesület formájában működtek, amelyek felett egy állami hatóság gyakorolt ellenőrzést. Habár a Magyar Kommunista Párt a sportot kezdettől fogva politikai eszköznek tekintette, és igyekezett az egyesületekben és szövetségekben kommunista frakciókat alakítani, illetve minél több vezetőségi helyre szert tenni, a sport és testnevelés területén a szociáldemokraták sokkal nagyobb aktivitást fejtettek ki, például az ideiglenes, majd 1946 tavaszától állandó jelleggel felállított felügyeleti szervek vezetői is közülük kerültek ki. Ennek megfelelően lényegében ők vezényelték le a szövetségek és klubok vezetésének megtisztítását a „fasiszta" és jobboldali elemektől. A szocdemek kezdettől fogva a sport közkinccsé tételének és a profizmus eltörlésének a jelszavát hangoztatták – a kommunisták ekkor még távolról sem ezt képviselték, amit jól mutat, hogy az általuk patronált Vasas labdarúgócsapatában akkori mértékkel mérve óriási összegeket fizettek néhány játékosnak.

A kommunisták a sport területén is a kékcédulás választások után kezdtek hozzá a szisztematikus hatalomátvételhez. Ezen a téren a fordulat éve, egészen pontosan a „fordulat féléve" 1947 novemberében vette kezdetét: az MKP ekkor tette közzé a szovjet mintákat követő sportprogramját. Ebben első helyen a tömegsport fejlesztése, a minden dolgozó számára elérhető testnevelés megszervezése szerepelt, ezt kampányszerű rendezvényekkel („jelvényszerző versenyek", sportnapok stb.), valamint a sportpályák (újjá)építésével kívánták elősegíteni.

3 Rákosi Mátyás: *A fordulat éve.* Szikra, Budapest, 1948. iii.

A program hangsúlyozta, hogy az élsport utánpótlásának bázisa csakis a tömegsport lehet. Az MKP szerint szükségesnek mutatkozott a sport „népi szerveinek" a megerősítése, amely egyet jelentett a központi hatóságok hatáskörének kiszélesítésével, a centralizált irányítás kiterjesztésével.

A kommunista program mellett az elkövetkező napokban a sportélet és a sportirányítás szinte valamennyi szereplője és tényezője felsorakozott, amiben nagy szerepe volt a szervezetekben működő kommunista frakcióknak. Egyedül a szociáldemokraták fejtettek ki – erőtlen – ellenállást. Mint az köztudott, éppen ezekben a hónapokban zajlott a Szociáldemokrata Párt (SZDP) felszámolása, a munkásegység jelszavával a kommunista pártba való beolvasztása. Rákosiék a szocdem párton belüli híveik segítségével támadást indítottak az egyesülést ellenző, jobboldalinak bélyegzett vezetők ellen, akiket az irányító pozíciókból, illetve a pártból is igyekeztek kiszorítani. A folyamat csúcspontján, 1948. február közepén ezeket a személyeket kizárták pártból. Ezzel minden akadály elhárult az egyesülés elől: a márciusi kongresszuson a fúziópártiak kerültek többségbe, majd júniusban az MKP és az SZDP egyesüléséből létrejött a Magyar Dolgozók Pártja.

Az önállóságpárti „jobboldaliak" kiszorításával a párt sportéletének vezetése is a kommunistabarát csoport kezébe került, így 1948 februárjában minden akadály elhárult az elől, hogy a koalíciós pártok megállapodhassanak a kormány sportprogramjáról. Ez természetesen az MKP elképzelésein alapult: bár a szerkezet némileg módosult, a lényeg nem változott. A program nyíltan meghirdette a sportvezetés központosításának a tervét: elhatározták az Országos Sport Hivatal (OSH), valamint a magyar sport „parlamentjeként" funkcionáló Országos Sport és Testnevelési Tanács felállítását. Utóbbinak azonban csak tanácsadó és véleményező szerepet szántak, ami jól mutatja, miként vélekedett a kommunista vezetés egy parlamentről. A két szervezet létesítéséről a kormány 1948. április 3-án rendelkezett. A kultusztárca keretében létrehozott OSH teljes felügyeleti és irányítói jogkört kapott a sportszervezetek (egyesületek, szövetségek stb.) és minden, a sporttal foglalkozó intézmény felett, és úgy általában felhatalmazást kapott a sporttal és a testneveléssel kapcsolatos „minden tennivaló ellátására". Azt, hogy itt nem „társadalmasítás", hanem valójában államosítás történt, kiválóan mutatja, hogy a társadalmi ellenőrzésre hivatott Tanács felállítására a jogszabály ellenére sem került sor.

Az OSH vezető pozícióit kivétel nélkül kommunistákkal töltötték be. (Az elnöke Hegyi Gyula, a Vasas addigi elnöke lett.) A koalíciós pártok képviselőit nemcsak az állami hatóságból szorították ki, hanem sportegyesületeiket és sportközpontjaikat is felszámolták. A kommunista kézbe került vezetés

azonnal hozzákezdett az egyesületeknek és szövetségeknek a diktatúra rendszerébe történő betagozására. Az ellenőrzés megkönnyítésére mintaalapszabályokat dolgoztak ki a sportszervezetek számára. A tömegsportot a honvédelmi céloknak rendelték alá, és a harmadik világháborús hisztéria jegyében a totális mozgósítás eszközévé kívánták tenni. Ennek érdekében szovjet mintára megszervezték a Munkára és Harcra Kész (MHK) mozgalmat, amelyet 1949 tavaszán indítottak útjára.[4]

A rendszer egyre zártabbá válását jól mutatta a határok bezáródása is. A második világháború előtt természetesnek számított, hogy a labdarúgók más országok csapataihoz szerződjenek, még ha a külföldi igazolások nem is értek el olyan mértéket, mint manapság. A két világháború között rengeteg magyar futballista játszott Dél-Európában, illetve az 1930-as években Franciaországban. A helyzet 1945 után sem változott meg gyökeresen, legalábbis nem azonnal. Gondoljunk csak Kubala Lászlóra vagy Lóránt Gyulára: előbbi Csehszlovákiában, utóbbi Romániában játszott, mielőtt visszatértek volna Magyarországra. 1948-ban viszont lassan bezáródtak a határok a futballisták előtt is: áprilisban Sárosi György még viszonylag könnyen elhagyhatta az országot (távozását előre bejelentette az FTC elnökének), ősszel azonban már csak illegálisan lehetett „disszidálni". 1948. december elején aztán hatályba lépett az ún. harmadik büntetőnovella, amely immár a tiltott határátlépés kísérletét is bűncselekménynek minősítette. 1949 legelején a Vasas két focistája, Kubala László és Marik György titokban ki tudott szökni, márciusban azonban ez a szintén vasasos Lóránt Gyulának és más klubokból összeverbuvált társainak (köztük a fél Fradinak) már nem sikerült. Lóránt, továbbá a ferencvárosi Mészáros és Kéri, valamint az újpesti Egresi rövid időre internálótáborba is került, de hamar megbocsátottak nekik, és visszatérhettek a pályára.[5]

Rákosi Mátyás 1948 tavaszán arra figyelmeztetett, hogy a fordulat távolról sem zárult le: „Most, hogy ezek az erők [ti. a reakció erői] vereséget szenvedtek, az új viszonyok között, szilárdabb alapon hozzá lehet fogni a demokratikus népfront újjászervezéséhez. És hozzá lehet fogni a demokrácia és az egyházak viszonyának rendezéséhez is."[6] A magyar sport további „rendezése" is csak 1949 őszén került napirendre, amikor a pártvezetés – sokallva az egyesületek és a

4 Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története.* Második kiadás. Sport, Budapest, 1982. 365–398. Vö. Kutassi László: *A Magyar Kommunista Párt sportpolitikája 1944–1948.* Kossuth, Budapest, 1987.

5 Takács Tibor: *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban.* Jaffa, Budapest, 2018. 31–61.

6 Rákosi: i. m. vi.

sportági szövetségek megmaradt önállóságát is – a felügyeleti és ellenőrzési struktúra további központosítását rendelte el. Ennek fő eszköze a minisztertanács mellett működő testnevelési és sportbizottság lett, a szakági szövetségek önálló szervezetként megszűntek, és a bizottság szakosztályaivá alakultak. A „kapitalista erkölcsöket és kispolgári hagyományokat híven őrző" sportklubok helyett a szakszervezetek és a fegyveres testületek ellenőrzése alatt álló óriásegyesületeket állítottak fel. Az átalakítás azonban elhúzódott: az átalakítás leglátványosabb lépésére, a labdarúgó NB I. csapatainak átnevezésére nagyobbrészt 1950-ben került sor, míg az Országos Testnevelési és Sportbizottságot – egy újabb párthatározat nyomán – csak 1951 elején hozták létre.[7]

A sportélet átszervezése párhuzamosan haladt más területek gleichschaltolásával, ám azok legtöbbjéhez képest időben elhúzódott, hiszen a sztálinista szisztéma teljes kiépítése – ha lehet egyáltalán ilyenről beszélni – itt csak 1951-ben fejeződött be. Azt hiszem, ez nem véletlen: a diktatúra vezetői a sportnak, különösen a labdarúgásnak kezdettől fogva figyelemelterelő, feszültséglevezető szerepet is szántak. Gondoljunk bele: 1948 júniusában államosítják az iskolákat, lezajlik a Pócspetri-per, különadót vetnek ki a nagygazdákra, megkezdődik a „kulákok", majd az egész parasztság elleni hajsza, amikor Rákosi Mátyás augusztus 20-i kecskeméti beszédében meghirdeti a mezőgazdaság kollektivizálásának programját. És mindeközben sportolóink részt vesznek a londoni olimpiai játékokon, ahol 28 érmet, köztük 10 aranyat szereznek. És zavartalanul folyik az új bajnokságra való felkészülés, amelyen – mintha mi sem történne – a régi, jól ismert klubok indulnak, és amelyet egy „jobboldali" csapat nyer meg. 1949 tavaszán a bajnoki találkozókat valóságos választási nagygyűlésekké alakítják, amelyeken a Népfrontra való szavazásra buzdítanak, és Rákosi Mátyást éltetik – de a pályákon továbbra is a régi küzdelem zajlik; a lelátókat Rákosi-képek díszítik, de a játéktéren a régi kedvenceket látni. Valahol, valakik diktatúrát építenek, de a mindennapokban még sok minden a normalitás illúzióját kelti. Rajk Lászlót ávósok verik, amikor az „egyszerű magyar nép" csapata a bajnoki címet ünnepli.

A futballmezőben a sztálini diktatúra kiépítése tehát időben elhúzódott, ám ennek – mint fentebb már utaltam rá – lehetséges egy olyan olvasata is, hogy egy diktatúra sosem lehet *kész*, igazából sosincs nyugalmi állapota. Ami azt is jelenti, hogy nehéz megállapítani, meddig tekinthető egy rendszer demokratikusnak, és mikortól beszélhetünk egyértelműen diktatúráról. A kortársak számára pedig még nehezebb ennek felismerése. Mégis úgy gondolom, hogy a folyamat szaka-

7 Takács: i. m. 22–26., 68–69.

szolható, és a különböző szakaszok között minőségi különbségeket lehet felfedezni. Rákosi fentebb idézett szavai rámutatnak arra, hogy 1948-ra kizárólag a kommunista hatalomátvétel vált teljessé, a sztálini rendszer teljes kiépítésére azonban további időre volt szükség. A többpártrendszer formális felszámolására például az 1949-es népfrontos választás, az intézményrendszer teljes átformálására pedig az alkotmány 1949. augusztusi elfogadása tette fel a koronát. És a diktatúra sztálini jellegét sem annyira Csornoky Viktor „kémkedési" pere és kivégzése, illetve ennek kapcsán Tildy Zoltán köztársasági elnök 1948. júliusi lemondatása és házi őrizetbe helyezése, vagy Mindszenty József esztergomi érsek decemberi letartóztatása tette nyilvánvalóvá, hanem sokkal inkább egy tekintélyes kommunista politikus, a kommunista hatalomátvételhez erőskezű belügyminiszterként tevékenyen hozzájáruló Rajk László 1949. májusi letartóztatása, majd a nyilvános pere és október 15-i kivégzése.

1949 kulcsév volt a diktatúra kiépülésének folyamatában. Az emberekben az már korábban tudatosulhatott, hogy egy, a népi részvétel megannyi formáját igénylő, alapvetően demokratikus időszak csak átmeneti mozzanat volt az ország történetében. A Rajk-per azonban azt is nyilvánvalóvá tette, hogy itt nem „a" kommunisták vagy a kommunista párt diktatúrája épült ki, hanem egy olyan rezsim, amelyben még egy prominens kommunista vezető, tehát végső soron senki sincs biztonságban.

A kötet tanulmányai a fenti értelemben vett „hosszú" 1949 történetének megismeréséhez és megértéséhez járulnak hozzá. A szerzők – a saját kutatási területük felől közelítve meg az évet – a magyarországi sztálinista diktatúra kiépülésének számos aspektusával foglalkoznak, a politikai és gazdasági intézményrendszer átalakításától és működésétől kezdve az erőszakszervezetek tevékenységének bemutatásán keresztül a kulturális és ideológiai élet néhány jellemző részletének elemzéséig. És természetesen szóba kerül a „címadó" Rajk-per, valamint néhány más koncepciós eljárás is. Kötetünk, ahogy mondani szokás, nem törekszik a teljességre: nem vállalkozhat a téma kimerítő bemutatására; a célja sokkal inkább annak érzékeltetése, hogy mennyi mindenről lehet szólni egy év kapcsán, még akkor is, ha egyetlen folyamat szimbólumaként tekintünk rá.

A kötet alapját az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2019. május 22-én megrendezett konferencia előadásai képezik. Ennek szervezését kollégámmal és barátommal, Müller Rolffal közösen végeztük: munkáját ezúton is szeretném megköszönni.

Vissza *1949*-hez

Müller Rolf

Dr. Podhradszky Lajos eltűnt

2020: az áldozat

Feszítő, nyugtalanító kérdés, hogy végül is mi történhetett vele. A rejtett erőszak, a besúgás okolható életének tragikus megváltozásáért? 1945 előtti „rovott múltja" és kiterjedt kapcsolatrendszere okán vált alkalmassá és ideálisan elhelyezhetővé egy összeesküvés-koncepcióban? Tudományos munkássága keltette fel a szovjet titkosszolgálat érdeklődését, akik ezért igényt tartottak rá és egyszerűen elhurcolták? Netán egyik fogolytársa sorsában osztozva lett a direkt erőszak áldozata? Bármelyik válasz igaz lehet, és egyik sem.

Csupán egy biztos: Podhradszky Lajos eltűnt. És ennek már több mint 70 éve. Családja azóta folyamatosan keresi, nekem pedig valamilyen formában most el kellene mondanom, hogy mi is történhetett vele. Nem tehetek mást, mint követem a nyomokat, és segítségükkel megpróbálom rekonstruálni a meg nem tapasztalható, láthatatlan, egyszer volt valóságot.[1] Úgy döntöttem, hogy az időben visszafelé haladva fejtem fel a múlt rétegeit és közelítek az 1949-es évhez.

2016. február 26. és a következő napok: ki tűnt el?

E szombati napon, délután 2 óra 44 perckor az alábbi elektronikus üzenet érkezett a postafiókomba: „...Férjem nagybátyja volt dr. Podhradszky Lajos (1908–1949?) belgyógyász professzor, egyetemi magántanár, akit 1949. február 28-án rendelőjében letartóztattak, a »Katona Politikára« hurcoltak és ott rövid idő múlva ott nyoma veszett!? A család több évtizedes rendületlen keresése után az

1 Carlo Ginzburg: Nyomok. A jel-paradigma gyökerei. In: Uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Válogatta és az előszót írta: K. Horváth Zsolt. Kijárat, Budapest, 2010. 13–53., különösen: 22–23.

Igazságügyi Minisztérium Katonai Főosztálya P.90/1989. sz. válaszlevele szerint (1989. máj. 2.) a keresett személy eltűnésének körülményeire adatokkal nem rendelkeznek. Azóta is próbálkozunk dr. Podhradszky Lajos orvos eltűnésének és halálának felderítésével." Az üzenet folytatásában a levélíró a „több mint 60 éves rejtély" megoldásában kérte történészi segítségemet, továbbá mellékelt egy digitalizált fényképet a magas homlokú, kifejezetten intelligens ember benyomását keltő öltönyös úriemberről. A féloldalas portré szereplője – mint a fájl elnevezéséből megtudom – „Lanti", a valaha élt hús-vér férfi, akinek egykori valóságát mára ez a papírkép őrzi és az emlékezet. Mivel az eltűnt férfiú neve, az igazat megvallva, ismeretlenül hangzott, először a világhálón, majd a munkahelyem, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) adatbázisában néztem utána a keresett személynek. Napokon belül kapcsolatba kerültem a család képviselőivel, akik hetven év elmúltával sem tettek le arról, hogy az ártatlanul meghurcolt, eltüntetett kiváló orvos megkaphassa a történelmi és társadalmi igazságszolgáltatást, mert hitük szerint a kommunizmus bűnei sohasem évülnek el. Eltökéltségük győzött meg arról, hogy a rejtéllyel nekem is foglalkoznom kell.[2] Az elmúlt évtizedekben persze nem én voltam az első, aki próbált Podhradszky Lajos nyomára bukkanni.

2015: a perbe fogott

Pár évvel ezelőtt Németh György szociológus-közgazdász „Orvossorsok – dr. Podhradszky Lajos" címmel állított össze egy kéziratot. Életrajzi áttekintéséből megtudható, hogy Podhradszky Lajos 1908. augusztus 24-én született a szepességi Korompán. Apját, a helyi vasgyár igazgatóját egy 1921-es zavargás során megölték, ezért az özvegy három gyermekével Budapestre költözött, akik közül Lajos 1932-ben orvosi oklevelet szerzett. Munkahelye 1927 és 1934 között az I. sz. Anatómiai Intézet, majd az I. sz. Belklinika. 1939-ben angliai ösztöndíjat kapott, az év végén szabadságát Magyarországon töltötte, ám a háború megakadályozta, hogy visszatérjen a szigetországba. Budapesten kutatóorvosként dolgozott, 1943-ban magántanári címet szerzett. Mint orvos főhadnagyot mentesítették a katonai szolgálat alól, de 1944 decemberében behívták, és az egyete-

2 A magyarországi levéltárakban, egyéb iratőrző helyeken folyó széles körű adatgyűjtésnek, illetve a hazai és orosz hivatalos szervek megkeresésének eredményeként 2017-ben egy összefoglaló kutatási jelentést is készítettem.

mi tanzászlóaljjal előbb Breslauba érkezett, ahol találkozott öccsével, Ádámmal, a Hunyadi páncélgránátos hadosztály vezérkari főnökével. A sziléziai városból az orvoshallgatók 1945 januárjában vonultak át Halléba. Podhradszky Lajos márciustól az alakulat századparancsnoka lett, végül Passauból több medikussal együtt október közepén tért haza Magyarországra.

Megérkezése után a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete szinte azonnal feljelentette őt a politikai rendőrségnél a háború alatt tanúsított „németbarátságára" hivatkozva. Ezzel párhuzamosan folyt le az igazolóbizottsági eljárás is ellene, amelynek eredményeképpen november végén megfosztották a belklinikán betöltött tanársegédi állásától, és ügyét áttették a népbírósághoz. Az állásvesztett orvos ugyan fellebbezett, és több „hallei" hallgatója is kiállt mellette, ám időközben a politikai rendészet továbbította jelentését a népügyészségnek, amely december közepén elrendelte őrizetbe vételét, majd 1946. januárban „szélsőségesen jobboldali magatartással" vádolta meg. Ügye április 3-án került a budapesti népbíróság elé, amely döntött a tárgyalás elnapolásáról és a három és fél hónapja lefogott orvos szabadon bocsátásáról. 1947. január 7-én aztán – az addigi fogságának beszámításával – hathavi börtönre és politikai jogainak öt évig terjedő felfüggesztésére ítélték. Mivel a népfőügyész fellebbezett, az ügy a Népbíróságok Országos Tanácsa elé került, amely október 4-én helybenhagyta az elsőfokú ítéletet. Azonban még aznap több tanú jelezte, hogy vallomáskiegészítést kíván tenni (nyilatkozatuk egyik hitelesítője a történetben később jelentős szerepet játszó Dr. Fornet László volt), remélve a bírósági döntés „mérlegelését". Novemberben az ügyvéd is perújrafelvételt kért. A budapesti népbíróság 1948. január 23-án elrendelte az újabb vizsgálatot, egyúttal a több mint egy hónapja megint börtönben lévő Podhradszkyt szabadlábra helyezte. A tanúk február 28-i és március 22-i meghallgatása után április 29-én és május 3-án lezajlott perújrafelvételi tárgyalás – bizonyítékok hiányában – felmentő ítélettel zárult, ami július 8-án végül jogerőssé vált.[3]

Németh György terjedelmes írásában lépésről lépésre bemutatta az 1945 és 1948 közötti szenvedéstörténet állomásait, kivonatolta a nyomozások és tárgyalások során elhangzottakat, levonva a következtetést: „Így dr. Podhradszky Lajos jogerősen ártatlan. Ezt még háromnegyed évig mondhatta el magáról. 1949. február 26-án – egyidejűleg dr. Fornet László orvossal és Czebe Jenő Honvédelmi Minisztériumba beosztott vezérkari alezredessel – letartóztatják. Czebe a fog-

3 Németh György: *Orvossorsok – dr. Podhradszky Lajos* [2015]. A kézirat tördelt, kézírással javított változata a család birtokában.

ságból szökést kísérel meg, melynek során lelövik. Dr. Fornet Lászlót civil létére, katonai bíróság ítélete alapján kivégzik. Dr. Podhradszky Lajos sorsáról azonban semmit sem lehet tudni, leszámítva azt, hogy meghalt, de se halotti anyakönyvi kivonat, se boncolási jegyzőkönyv, se haláláról hivatalos értesítés nem maradt utána. Mintha a föld nyelte volna el. Legvalószínűbb, hogy agyonverték."[4] A szűkszavú magyarázat tehát az omnipotens politikai nyomozószervek egyik közismert toposzára támaszkodott, arra, hogy a sötét ötvenes években minden kontroll nélkül gyilkolhattak meg és tüntethettek el embereket.

2014: a kutató

Németh György kézirata mindmáig nem lett publikálva, Dr. Szathmári Miklósnak, az I. sz. Belgyógyászati Klinika igazgatójának a Semmelweis Egyetem Baráti Köre által szervezett emlékesten 2014. október 29-én elhangzott előadása azonban bárki számára elérhető a társaság honlapján. A professzor Szentágothai János 1992. október 20-án, Für Lajos honvédelmi miniszternek írt leveléből vett idézettel kezdte mondandóját: „Szóban már említettem volt Neked, hogy egy Rákosiék által majdnem bizonyosan kivégzett *kiváló magyar orvoskutató* emlékét a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen emléktáblával kellene megörökíteni [...] Podhradszky Lajos kissé brüszk, [...] dzsentroid külső mögött *végtelenül kedves, segítőkész egyéniséget rejtegetett.*" (Kiemelés az eredetiben). A híres anatómus rendszerváltás utáni méltató sorait az életrajzi adatok, majd a tudományos tevékenység főbb jellemzői követték immáron Szathmári professzor tolmácsolásában: „Érdeklődése az idegrendszer, különösen a vegetatív idegrendszer szövettana felé fordult. A spinális dúcok sejtjeit és a gyökök rostjait vizsgálta és több új megállapítást tett, többek között azt, hogy a szimpatikus idegrendszer rostjai részben velőshüvellyel bírnak. Ezen munkái közben új szövettani vizsgáló eljárást dolgozott ki, bizonyítva nagy érzékét az experimentális orvostudomány iránt" – olvasható az I. sz. Anatómiai Intézetben végzett munkásságáról.

Az előadás többször is visszakanyarodott a harmincas éveinek derekán járó egyetemi tanársegéd habilitációs eljárásához, és méltató részleteket közölt az 1943-ban benyújtott dolgozata bírálatából: „Az experimentális patológia iránti szeretetét magával vitte az I. sz. Belklinikára, ahol különösen a vízforgalom érdekelte, és ennek fontos tényezőivel, egyrészt a nátrium-vízforgalom-

4 Németh: i. m. 24–25.

mal, másrészt a colloidosmosisos nyomással foglalkozik. [...] Amidőn eredményeit helyes kritikával vitte át az emberi patológiára, a klinikai beteganyagon adatokat gyűjtött azoknak bizonyítására és alkalmazásokat megkísérelt. A fehérjekép változásairól élettani és kóros állapotokban írt dolgozatai a terhesség és a szülés idejére vonatkozóan új megállapításokat közöl[nek]." Szathmári Miklós ismertette Podhradszky publikációs tevékenységét is, felsorolva a két munkahelyen megjelentetett tudományos közleményeit. Végezetül bemutatta 1944. december 6-i SAS-behívójának másolatát, a nyugatra vitt egyetemisták számszerű, szakirányok szerinti kimutatását és az útjukról készített térképet. Előadása zárásában Szathmári professzor ismételten a Szentágothai-levélből vett idézettel nyomatékosította egy látható jel, fizikailag létező emlékezeti hely létrehozásának szükségességét: „Mindenesetre *kétségtelen, hogy Podhradszky Lajos dr. egyetemi magántanár magyar tiszti becsületéből folyó kötelességteljesítésének hőse- és áldozataként megkülönböztetett emléket érdemel...* Szerény véleményem szerint a Korányi Sándor utcai I. sz. Belklinikán lenne legméltóbb helye Podhradszky Lajos külön emléktáblájának, hiszen ott működött." (Kiemelés az eredetiben.)[5]

Figyelmet érdemel, hogy Szathmári Miklós nem Szentágothai megállapítását vette át Podhradszky eltűnését illetően, hiszen míg utóbbi, mint láthattuk, „kivégzést" valószínűsített, az előadó a következőket jegyezte fel az életrajzi adatok utolsó sorába: „1949. február 26. letartóztatják. További sorsáról biztos adat nincs, az őrizetben meghalt." Ennek okára az említett katonai behívó mutat rá: a fakszimile közölt forráson látszik ugyanis, hogy őrzési helye az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Az előadó tehát megismerte a hozzátartozók által összegyűjtött dokumentációt, akik szintén a 2014-es év során előbb a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárához (HM HIL) fordultak, majd az ottani nemleges választ követően az ÁBTL-be vezetett az útjuk, ahol júliusban 64 oldalnyi másolatot vehettek át eltűnt rokonukra vonatkozóan. Mindezek után feltételezhetjük, hogy Szathmári professzor a politikai rendőrség irataira hagyatkozott Podhradszky fogságban bekövetkezett halálának leírásakor.[6]

5 Az emléktábla időközben elkészült, és elhelyezték az I. sz. Belklinikán.

6 Az emlékest ismertetőjét és az előadás prezentációját lásd http://baratikor.semmelweis.hu/dokumentumtar/eloadasok/2014_10_29_szathmari_miklos_hoznek_andras/index.php (Utolsó letöltés: 2020. február 10.) Szathmári Mikós előadásához a család képviseletében dr. Hoznek András, az Assistance Publique-Hopitaux de Paris kórház urológus professzora fűzött emlékező szavakat. Lásd uo.

1993. július 12.: a hivatalosan elhalt

Podhradszky Lajost 1993-ban a Budai Központi Kerületi Bíróság – minden bizonnyal a család kezdeményezésére – holtnak nyilvánította, döntése nyomán pedig az V. kerületi Polgármesteri Hivatal kiállította a halotti anyakönyvi kivonatát, amelyen a haláleset helyét kihúzták, míg annak idejeként 1949. március 15-ét adták meg.[7] Az időpont megállapításánál a bíróság a hatályos 1959. évi IV. törvény, azaz a Polgári Törvénykönyv vonatkozó rendelkezései szerint járt el. Annak 23. §-a szerint: „Az eltűnt személyt bírósági határozattal holtnak lehet nyilvánítani, ha eltűnésétől számítva öt év eltelt anélkül, hogy életbenlétére utaló bármilyen adat ismeretes volna." És mivel ez Podhradszky Lajos esetében – a család által – bizonyítottan fennállt, a jogszabály 24. §-ának 1. bekezdése alapján „a bíróság a halál napját a körülmények mérlegelése alapján" állapíthatta volna meg. Azonban ez nem vezetett eredményre, ezért az idevágó 2. bekezdés értelmében ilyen esetben „a halál időpontja az eltűnést követő hónap tizenötödik napja". Az utolsó életjelnek, egyben eltűnésének 1949. február végi letartóztatása volt tekinthető, ebből következett, hogy az elhalálozását március 15-re dátumozták.[8]

1990. július 17.: a testvér

A rendszerváltást követően lépett a nyilvánosság elé történetével Podhradszky Ádám. A *168 óra* című hetilapban olvasói levél formájában számolt be arról, hogy a József körút 63. szám alatti rendelőből 1949. február 28-án hurcolták el testvérét, miközben a családdal semmit sem közöltek. Kizárólag abból tudtak következtetni hollétére, hogy nem sokkal később édesanyjukat is elvitték és pár napig kihallgatták a Bartók Béla úti Zalka Máté (volt Hadik) laktanyában. Ádám a háború végóráiban esett amerikai fogságba osztrák területen, hazatérése után bebörtönözték, de 1950. novemberi szabadulása után azonnal hozzáfogott testvére kereséséhez. Az időközben kitelepített édesanyjuk sem adta fel, hogy fia nyomára bukkanjon. Erről tanúskodik az írásához mellékelt dokumentummá-

7 156/1993. sz. halotti anyakönyvi kivonat, 1993. július 12. A család birtokában.

8 Az 1949.évi IV. törvény a Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyvéről. *Nemzeti Jogszabálytár* http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=481.235011#foot1 (Utolsó letöltés: 2020. február 20.) Köszönet Heil Kristóf Mihály jogtörténész-doktorandusznak az információért.

solatok egyike: az 1954. március 1-jére datált hivatalos értesítés tudatta az asszonnyal, hogy Lajos „nyilvántartásban nem szerepel", ezért tartózkodási helyéről felvilágosítást adni nem tudnak. Az, hogy melyik szervezet is volt pontosan az irat keletkeztetője, a lapban közölt levélrészletből nem derül ki.

Az olvasói levél szerint a következő információmorzsa Podhradszky Ádám 1955. decemberi újabb letartóztatásakor „került elő", amikor kihallgatása alatt nekiszegezte a kérdést a vele szemben ülő nyomozónak testvére sorsát firtatva, amire azt az ingerült választ kapta: „Igenis állt bíróság előtt, de hogy hol, ahhoz magának semmi köze." A kémkedési ügyben első fokon tíz évre ítél egykori katonatisztet 1956 júliusában végül felmentették, majd a forradalom napjai reményt adtak számára a kutatások eredményes folytatásához, ám lényegében semmit nem tudott meg. Egyedül a Katpol orvosa számolt be neki arról, hogy találkozott Lajossal, akinek a fogsága alatt migrén elleni gyógyszert adott. Azt is közölte ugyanakkor: „Itt [mármint a Zalka Máté laktanyában] nem halhatott meg, mert halotti bizonyítványt csak én állíthattam ki" – adta vissza a katonaorvos szavait évtizedekkel később Podhradszky Ádám. Szintúgy idézte írásában a következő „adatszolgáltatóét", egy volt ávéhás tisztét, akivel 1967-ben, a rehabilitációjának kérvényezésekor hozta össze a sors, ő ugyanis arról tájékoztatta: „Megtaláltam a dossziéját, legközelebb tájékoztatom az abban foglaltakról", ám a férfit soha többé nem látta.

A nyolcvanas években valamelyest felgyorsultak az események. 1980-ban Ádám kérelemmel fordult a Belügyminisztériumhoz, ahonnan azt a választ kapta, hogy „adatokkal nem rendelkeznek" sem a letartóztatás, sem pedig az eltűnés körülményeire vonatkozóan. Négy év múlva Szentágothai János segítségével próbálkoztak ugyanott, azonban ez a kísérlet is eredménytelenül zárult. Podhradszky Ádám 1989-ben az Igazságügyi Minisztérium katonai főosztályán kért tájékoztatást testvére esetleges Szovjetunióba szállításáról, viszont a közel egy- évnyi „vizsgálat" után decemberben onnan az a hivatalos értesítés érkezett, hogy a szovjet hatóságok nevezetett nem találták a büntetett előéletűek nyilvántartásában. A levélíró elbeszélését ezekkel a sorokkal zárta: „Arra a következtetésre kell jutnom, hogy mindig és mindenütt hazudtak. A legvalószínűbben az történt, hogy bátyámat kihallgatás közben agyonverték, majd illegálisan elföldelték, az esetre vonatkozó iratokat eltüntették. Azonban ebben az esetben is a köztemető (?) nyilvántartásában kell, hogy valamilyen nyom legyen, de erre az Igazságügyi Minisztérium kutatása már nem terjed ki. Itt merül fel a kérdés, hogy jogállamunkban semmi eszköz nem áll rendelkezésre, hogy az igazságot ki lehessen deríteni?"[9]

9 A levél megjelent: *168 óra.* (Levélhullás című rovat). 1990. július 17. 32.

1986. november 20.: a valószínűleg halott

Ezen a napon Schmidt Józsefné, az állambiztonsági nyilvántartó alkalmazottja egy úgynevezett mutató kartont töltött ki Dr. Podhradszky Lajosról, rávezetve születési adatait: 1908. Korompa, anyja nevét: Heincz Katalin, a vele kapcsolatba hozható vizsgálati dossziék számait: V-121846., V-134570. (ezek tartalmazták a népbírósági eljárás iratait), V-136724. (Dr. Fornet László ügyének dokumentációja) és V-140375 (Fornet özvegyének, született Bánffy Jankának 1955-ös „kémkedési ügye", amibe Podhradszky Ádámot is belekeverték). A kartonon olvasható egy gépírásos mondat: „*1949-ben* letartóztatták, valószínű a vizsgálati eljárás alatt *meghalt*." Valaki, vélhetően maga Schmidtné, a szövegben az évszámot ceruzával, az utolsó szót írógéppel aláhúzta. Az aláírás és a dátum után ugyanő, vagy egy másik állambiztonsági alkalmazott piros tollal a kartonra írta: „Bp. Népbíróság Nb. X. 82/1946/11. 1947. X. 4. – népellenes btt, 6 hó börtön".[10]

Vajon miért vezette fel ezeket az adatokat a nyilvántartó említett dolgozója a nyolcvanas évek derekán a kisméretű, kemény papírlapra? Pontos válasz egyelőre nincs, ám az tudható, hogy ilyen kartont abban az esetben készítettek, ha az illető személynek már nem volt meg az eredeti, ezeket az információ-kategóriákat tartalmazó operatív kartonja. Magyarán 1986 vége felé Podhradszky Lajos sorsa valakinek, valamilyen okból fontossá vált a politikai nyomozóknál.

1984. február 29.–május 14.: a nevezett személy

1984. február végén Földesi Jenő rendőr altábornagy, a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségének vezetője, a belügyminiszter állambiztonsági helyettese utasította Harangozó Szilveszter III/III-as csoportfőnököt, a belsőreakció-elhárítás irányítóját, hogy nézessen utána a szervezetileg hozzátartozó nyilvántartóban és a vizsgálati osztályon valamiféle, Podhradszkyval összefüggésbe hozható „elindulási szálnak".[11] Április 3-ára el is készült a kulturális vonalak, benne a tudományos terület védelmével foglalkozó alosztály jelentése, amely széles körű „adatmegállapítást" folytatott le a BM Egységes Gépi Prio-

10 ÁBTL 2.2.1. Dr. Podhradszky Lajos mutató kartonja.

11 MNL OL XIX-B-1-ah. 10-459/84. Földesi Jenő kézzel írt feljegyzése Szentágothai János levelén, 1984. február 29.

rálási Rendszerében, az Országos Rendőr-főkapitányság Lakcímnyilvántartójában, a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ nyilvántartójában és az országos orvosnyilvántartó adattárában, de a „nevezettet" ezekben nem találta. Szintúgy nem koronázta siker a vizsgálati osztályon folytatott keresést, és a kémelhárítás sem rendelkezett arra utaló információkkal, hogy 1945 és 1949 között valamelyik nyugati követség orvosa lett volna a keresett személy. A büntetés-végrehajtásnál kizárólag az 1945. december 17-i Markó utcai börtönbe történő bekíséréséről, valamint az 1946. április 3-i szabadon bocsátásáról tudtak, az ezt követő esetleges „befogadásáról" viszont nem.

Ugyanakkor Podhradszky Ádám – akkor még létező – 11-F-3746. számú személyi dossziéjában felleltek egy „Péter" fedőnevű ügynök által 1957. október 29-én adott jelentést, amelyben az állt, hogy a család 1955/56-ban már keresteti hozzátartozóját a BM-ben, ahonnan azt a választ kapták: „A Fornet-ügyben mint gyanúsított őrizetbe vették, 10 nap kihallgatás után szabadlábra helyezték. További életéről semmit sem tudnak." Az állambiztonsági iratokban nyoma volt Podhradszky Ádám bátyja felkutatására tett kísérletének is, amelynek során a kereséssel megbízott ügyvédnek egy gimnáziumi osztálytársa, méghozzá Berbits Lajos (1949 és 1956 között közlekedésügyi, illetve közlekedés- és postaügyi miniszter) azt mondta: „jellemző Rákosiékra, hogy 73 tudóst szállítottak ki a Szovjetunióba, kikről itthon senki nem tud semmit, teljesen titkokban elzárva tudományos munkát végeznek. Ez a 73 még ma is a Szovjetunióban van". A jelentésben ezenkívül hosszabban idéztek Fornet László irattári dossziéjából részleteket, amelyben a később kivégzett orvos Podhradszkyval való kapcsolatáról vallott, valamint lejegyezték, hogy utóbbinak 1949 márciusában a zirci apátságban kellett volna időszakos rendelést tartania. A jelentés összegzésként rögzítette, hogy „őrizetbe vétele nem tűnik ki az anyagokból", ezért az Igazságügyi Minisztériumtól kell tájékoztatást kérni, „nevezettnek" esetleges bírói ítélet nélküli kivégzésére, valamint jeltelen sírba temetésére vonatkozóan.[12] Az igazságügyi tárca május 14-én válaszolt a BM megkeresésére, jelezve, hogy sem Podhradszky 1946 utáni bebörtönzésére, sem pedig az ítélet nélküli kivégzésre utaló adatot nyilvántartásukban nem találtak.[13]

12 MNL OL XIX-B-1-ah. 10-459/84. A BM III/III-5-b. alosztály jelentése Dr. Podhradszky Lajos orvosról, 1984. április 3.

13 MNL OL XIX-B-1-ah. 10-459/84. Dr. Vörös József, az Igazságügyi Minisztérium titkárságvezetőjének levele Dr. Lágler Imrének, a BM Titkárság helyettes vezetőjének Dr. Podhradszky Lajos ügyében, 1984. május 14.

1984. február 27.: a professzor

De miért is fogott bele a politikai rendőrség a kutakodásba? Ennek oka nem más, mint a már többször említett Szentágothai János, aki előbb egy miniszertanácsi ülésen hozta szóba Podhradszky ügyét Horváth István belügyminiszter előtt, majd 1984. február 27-én levélben is a tárcavezető segítségét kérte. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke a család kérésére próbált információkat szerezni, amiben bevallottan érzelmi kötődése is vezérelte, mivel az eltűnt orvos kezdő korában laboratóriumi főnöke volt, tudományos pályán való elindulását ily módon neki köszönhette. Elmondása szerint a harmincas évek végén, negyvenes évek elején ápolt szakmai és baráti kapcsolatukat az eltérő politikai nézeteik nem rombolták le, de a háború kimenetelével kapcsolatos várakozásaik különbözősége miatt 1944-ben már csak egyszer futottak össze, és az is éles szóváltásba torkollott. Miután 1945-ben egykori mesterét nem igazolták és elbocsátották munkahelyéről, kihasználva angoltudását „nyugati követségeknél dolgozott", ő pedig Pécsre került egyetemi tanárnak, így szinte már alig találkoztak. A sors fintora, hogy épp letartóztatása előtti héten kérte fel Podhradszky egyik orvos barátja Szentágothait: tegye lehetővé annak visszatérését a tudományos pályára, vagyis a baranyai megyeszékhelyen biztosítson neki „kevésbé szem előtt lévő" beosztást. Ő fel is ajánlotta a „csendes munkalehetőséget", azonban Podhradszky „barátságos, de a rá jellemző kesernyés cinikus módon halogatóan válaszolt" – emlékezett a szituációra az akadémia első embere. (Pedig ha akkor a mellőzött kutatóorvos élt volna lehetőséggel, talán minden másképp alakul.)

Szentágothai az ezt követő történéseket részben a családtól nyert információk alapján írta le: „*Eltűnésének körülményei*: 1949. február 28-án de. kb. 11–12 óra között tartóztatták le sógora, néhai dr. Farkas György, Budapest, József krt. 69. sz. alatti lakásán, azóta nem látták, illetve semmi bizonyosat nem tudni róla. Anyját (azóta meghalt) pár nappal ezután bevitték és kihallgatták, arról faggatták, hogy mit tud fia és ifj. Fornet Béla (?), ha jól tudom orvos (a volt Debreceni Orvostudományi Egyetem belgyógyász professzor fia) közötti kapcsolatról." Ezután saját értesüléseit osztotta meg a belügyminiszterrel: „Fornet Béla professzorral néhány évvel később erről beszélgetve nekem határozottan azt mondta, hogy fiának halálos ítéletével végződő ügyével Podhradszkynak nem volt kapcsolata, ezt fiától tudja, akit a siralomházban

meglátogathatott. Fornet professzor nekem azt mondta, hogy fia tényleg belekeveredett ilyen jellegű ügybe."[14]

Az 1980-as évek eleje: a fogoly

Szentágothai János akciója előtti években Podhradszky Lajos testvérei, Katalin és a már több alkalommal említett Ádám egyaránt magnóra mondták személyes kálváriájukat, és a Lajos utáni kutakodással telt évek erőfeszítéseit. A családi használatra készült felvételen előbb a nővér emlékezett vissza az elhurcolás napjára, amely a férje, Farkas György által is használt rendelőben zajlott le, megemlítve, hogy a házkutatáskor a magukat „legfőbb kémelhárítóknak" nevező nyomozók rádiószakértőket is hívtak a háztartásban talált „rádióleadó" vizsgálatához, amiről aztán megállapították, hogy csak kis frekvenciájú, közeli sugárzásra alkalmas hobbikészülék. Katalin felelevenítette, miként járta végig a lehetséges fogvatartási helyszíneket az Andrássy út 60.-tól a Conti utcai börtönig, mivel a Zalka Máté laktanyában (ahová tudomásuk szerint anyjuk és Fornet László is bekerült) letagadták testvére ottlétét. Később csak egy „autentikus" hírt kaptak felőle, mégpedig a laktanyaorvostól, aki bevallotta, hogy a „Lanti járt nála [...] mert migrén elleni port, porokat kért [...] és ő találkozott vele." (Erről írt 1990-ben Ádám is olvasói levelében.) Mindeközben a „fél Budapest kereste", sőt a testvér értesülése alapján a svéd követ még Rákosinál is érdeklődött Podhradszky Lajosnak mint a külképviselet orvosának ügyében.

Ádám a vele készített interjúban beszámolt arról, hogy ő már 1949–1950-es gyűjtőfogházi raboskodása alatt elkezdett informálódni bátyja felől, amikor is egy, a Zalka Máté laktanyából áthelyezett házimunkás azt mondta neki: „... ott volt a Lanti, mert még a csajkája is [sic!], tudja, hogy rá volt írva a neve." Majd felelevenítette 1955 végi kihallgatását, amelynek során egy pillanatra kibújt a rákényszerített szerepből, és szóvá tette: „Hova tették a bátyámat, mert egy lyukon a világból nem eshetett ki?" Amire aztán jött – a *168 óra*ban megjelentetett levélből már szintén ismert – válasz: „... vegye tudomásul, hogy a bátyja igenis állt bíróság előtt, de hogy milyen előtt, ahhoz magának semmi köze!" Podhradszky Ádám az 1956 utáni kutakodásai között említette meg a laktanya főfoglárának emlékét, aki azt közölte vele: „Én tudom, hogy ott volt, mert emlékszem a nevé-

14 MNL OL XIX-B-1-ah. 10-459/84. Szentágothai János levele Horváth Istvánnak, 1984. február 27.

re, de azt, tetszik tudni, az úgy volt, hogy ezek az ávósok jöttek, vitték az embert, nekem nem mondtak semmit, csak azt mondták, hogy ez most nincs itt, vagy itt van, és akkor nekem szám szerint kellett elszámolni [...] elvitték, vissza is hozták, újra elvitték, de nem tudom, hogy hova vitték utoljára, úgyhogy fogalmam sincsen."

A laktanyából való többszöri ki- és beszállítást erősítette Fornet László apja is. A már ugyancsak szóba került debreceni professzor a kivégzés előtti napon találkozhatott fiával, akitől megkérdezte: „Mi van a Podhradszky Lajossal? Fornet azt válaszolta, nem tudom, mert egyszer elvittek bennünket együtt az oroszokhoz, akkor onnan visszahoztak, de őt megint elvitték, nem tudom pontosan, hogy hova, de elvitték, és azóta nem láttam" – idézte meg a siralomházi találkozást Podhradszky Ádám az idősebb Fornettől nyert ismeretek alapján, és vonta le azt a következtetést, hogy bátyja a szovjet hatóságok kezébe került. Az ő olvasatában a testvére, Lajos önhibáján kívül keveredett bele az ügybe és vált annak „svéd kapcsolatává". Ezt véleménye szerint a politikai rendőrség egyrészt Fornet Lászlóval és feleségével (született Bánffy Jeanne-nal) való ismeretségre alapozta, akikkel fivére egy házban lakott az Attila úton, és akiknek telefonját, mikor sajátja elromlott, használta, másrészt az épület előtt időnként megjelenő követségi autókat és a magánpraxisát látogató svéd diplomatákat is nyugati kapcsolatrendszerének bizonyítékaiként értelmezték. Ebben Ádám szerint segítségükre volt Forneték „ávós" szobalánya is.[15]

1949: Fornet László „társa"

Lássuk végezetül, hogy mit is őriztek meg Podhradszky Lajosról az 1949-es évben készült vizsgálati iratok. Az ügy fő vonalát Dr. Fornet László orvos, Czebe Jenő vezérkari alezredes és a külföldre távozott Haris Olivér „kémkedési összeesküvése" képezte. Fornetet február 26-án tartóztatták le, az ő első kihallgatási jegyzőkönyve március 8-ai keltezésű. Egy nappal később vették fel Czebe Jenő vallomását, mindkettő dokumentum a HM Katonai Elhárító Főcsoportfőnök-

15 Interjú Podhradszky Katalinnal és Ádámmal. A felvétel a család birtokában. Podhradszky Ádám utolsóként az „1981 tavaszi" (azaz pontosan 1980-as) belügyminisztériumi beadványát említette meg, ugyanakkor az 1984-es Szentágothai-féle keresésről nem beszélt, tehát a magnófelvétel a két időpont között keletkezhetett.

ségén (közismert nevén a Katpolon), tehát a Zalka Máté laktanyában készült.[16] Ezekben a forrásokban Podhradszky neve nem fordult elő, kizárólag Fornet egy datálatlan, gépelt önvallomásában olvashatunk róla az alábbi szövegkörnyezetekben: „Czebe Jenő [...] a pozsonyi határmegállapító bizottság ülésével kapcsolatban átment Ausztriába és Harissal Salzburgban találkozott. Hazajövet az én lakásomon salzburgi útjáról közölte, hogy Harris aktiválódni kíván, minden orosz és magyar vonatkozású hadi és politikai kérdés érdekli, és mindkettőnket be kíván kapcsolni ebbe a munkába. Felszólított minket, hogy szervezzünk sejtrendszert lehetőleg hármas szétágazódással, hogy majd, ha a feladat lesz, ezt minden akadály nélkül lehessen megvalósítani. Ezt a gondolatot itthon mindketten, mint egyelőre teljesen feleslegest és céltalanul veszélyest, elvetettük, megállapítva, hogy senkit sem szabad bekapcsolni. A salzburgi beszámolónál jelen volt nem teljes ideig dr. Podhradszky Lajos. Ő a beszámoló katonai részénél tudtommal nem volt jelen." Innentől Fornet kézírásával folytatódik a szöveg: „– azt hiszem, hogy véletlenül látogatott meg és véleményére voltam kíváncsi, ezért kapcsoltam be a beszélgetésbe – de az is lehet, hogy én hívtam meg a beszélgetésre ugyanazzal a céllal, vagy, hogy már pár nappal azelőtt igyekeztem őt beszervezni, és már tudott a dolgokról".[17]

Mindezekből nagyon úgy fest, hogy az önvallomás írásra kényszerített Fornet előbb csak érintőlegesen említette meg Podhradszkyt, majd a szövegének legépelt és neki visszaadott változatában – erős a gyanú, hogy – a vizsgálótiszt pressziójának engedve kiegészítette az orvostársa szerepére vonatkozó részt. Ezzel pedig úgy jelenítette meg őt a történetben, mint aki valamilyen úton-módon tudomással bírt a „szervezkedésről", ezáltal pedig a nyomozók értelmezésében annak „részesévé" is válhatott. Pár oldallal később aztán bővebben is kifejtette kapcsolatukat:

> „dr. Podhradszky Lajost mint medikust ismertem meg, ettől kezdve 1944-ig egyáltalán nem találkoztam vele, ebben az időben mint feleségem testvérének barátja egyszer-egyszer hozzánk is ellátogatott, majd a felszabadulás után szorosabb érintkezés kezdődött baráti és elsősorban orvosi vonatkozásban, akihez gyakran fordultam orvosi és kutatási

16 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Jegyzőkönyv Fornet László kihallgatásáról, 1949. március 8. (Megtalálható a peranyagban is: HM HIL Hb. 849/1949.) Uo. Jegyzőkönyv Czebe Jenő kihallgatásáról, 1949. március 9.

17 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Fornet László önvallomása, dátum nélkül. A szöveget itt és a továbbiakban az elírások, helyesírási hibák javításával közlöm.

problémákkal. Ennek kapcsán a politikai helyzetet is természetesen tárgyaltuk és így tudomásomra jutott, hogy miután állása nincs, praktizál, és a praxis elsősorban a külföldi követségek tagjaiból adódik. Miután kb. egy évig telefonon mindig az én számomon keresztül hívták ki, meg tudom kb. állapítani, hogy leggyakrabban a svéd követhez hívták, de gyakori volt az angol és amerikai követség hívása is. Szorosabb baráti viszonyban volt tudomásom szerint Princze követségi titkárral.[18] Szoros baráti viszonyban van Gombás Pál egyetemi tanárral, akit európa[i] hírű atomfizikusnak tart és a Stühmer-családdal.[19] Tudomásom szerint a zirci apátság időszakos orvosa, és szoros barátságot tart fenn az apáttal és a perjellel, vadászni szokott velük. Szorosabb kapcsolatra utaló beszélgetést két ízben halottam, midőn Pregun Albertnek felajánlotta, hogy szól érdekében a zircieknek, és most legutóbb február 26-án egy együttes látogatást terveztek Zircre. Ez azért történt volna, mert Pregun, aki Fehérváron közkórházi főorvos, túlságosan súlyosnak érezte jelenlegi pozícióját és az azzal rá hárult nehéz feladatokat, és ettől megijedve valamiképpen biztosítani szerette volna magát a másik oldal felé. Midőn ez a kérdés Pregunnál legelőször velem kapcsolatban felmerült, én adtam azt az ideát, hogy beszéljen Podhradszkyval, mert neki bizonyára lesznek ilyen kapcsolatai. [...] Podhradszkyt a Herzog-klinikáról[20] ismerte, akivel hosszabb ideig dolgozott együtt mint alárendeltje, és eközben fejlődött ki tudomásom szerint a jó baráti viszony közöttük. Podhradszky igen jó viszonyban van jelenleg is Gömöri Pál egyetemi magántanárral, akivel hosszú éveken keresztül közösen kutattak, és ez a viszonyuk a felszabadulás utáni időkben sem változott meg. Tudomásom szerint Podhradszky Gömörinek erősen segítségére volt Herzog[os] ideje alatt. [...] Úgy tudom baráti kapcsolatai vannak ifj. Kovács Ferenc tüdőgyógyász magántanárral, valamint Marsovszky Pál egyetemi tanársegéddel, akivel a Herzog-klinikán volt szorosabb baráti kapcsolatban."[21]

18 Fornet írásának további szakaszában „Princzet" mint az amerikai követség 1947 és 1948 közötti titkárát, egyben a kémszolgálat vezetőjét azonosította.

19 Vélhetően Stühmer Frigyes csokoládégyáros azonos nevű, gyermekorvos és kórházi főorvos fiának családjáról lehet szó.

20 Értsd a Dr. Herzog Ferenc ideggyógyász vezette I. sz. Belgyógyászati Klinika.

21 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Fornet László önvallomása, dátum nélkül. Pregun és Podhradszky kapcsolatára Fornet a szövegben még egyszer visszatért, amikor is lényegében megismételte előbbi munkahelyi problémáit és a zirci irányban történő tájékozódást.

Fornet beszámolója megerősíthette a katpolos nyomozókban, hogy Podhradszkyval egy olyan személy került a hálójukba, aki az ügy-koncepció szempontjából több irányban is hasznosítható. Hiszen nemcsak magas rangú nyugati diplomatákkal érintkezett, de jó viszonyt ápolt a hazai katolikus egyházi körökkel is, ami korábban sem volt megvetendő tényező, ugyanakkor a Mindszenty-per után néhány héttel bizonyára még inkább felértékelődött ennek a jelentősége. Emellett ismerősei között az orvostudomány meghatározó szereplőin túl a szintén kiemelt elhárítási területnek számító atomfizika jeles képviselője is megtalálható volt. Fontos azt is megjegyeznünk, hogy Fornet sorainak lejegyzésekor kihallgatója elmondásából sejthette, tudhatta, barátja tervezett „felhasználásának" bizonyos irányait, ezt igazolják ugyanis következő mondatai: „Podhradszky magatartásából olyan következtetést levonni, hogy ő külföldi titkos leadó-állomások részére anyagot adott volna le, nem lehetett, viselkedése inkább külföldiektől jól értesült emberé volt és egyáltalán nem látszott információkat keresőnek, illetőleg különleges[e]ket soha nem kérdezett."[22] Magyarán a Podhradszky Katalin által még évekkel később is fontosnak tartott momentum, azaz a házkutatáskor kiszúrt rádióleadó-készülék a nyomozás során a bűnös tevékenység egyik „bizonyítékaként" bukkant fel.

Igaz, az 1949-es dokumentumokból nem mutatható ki a másik testvér, Ádám által említett „ávós szobalány" léte, azonban annak tudatában újabb jelentésréteggel bővülhet Fornet azon közlendője, miszerint: „A következő levél és csomag 1948 novemberében érkezett lakásomra. Ismeretlen küldönc adta át a szobalánynak, hogy nekem azonnal hozza be. A csomagban két tubus vegyszer, előhívó és két darab karbon preparált vegyi papír volt, valamint a kísérő levélben használati utasítás és egyéb utasítások."[23] E mondandója a kihallgatási jegyzőkönyvbe is bekerült hasonló tartalommal, azzal a plusz információval, hogy miután ő személyesen megkapta a küldeményt, kiment a rendelőjéből, ám a futárt már nem találta. A csomagot pedig később nála lefoglalták.[24] Vagyis eljátszhatunk a gondolattal, hogy amennyiben egy beszervezett házi alkalmazottal van dolgunk, az kötelességszerűen jelenthette megbízóinak a gyanús csomagot, majd pedig nyomára is vezethette a házkutatást lefolytató katpolosokat. Miként persze élhetünk azzal a gyanúperrel is, hogy éppenséggel az ő közreműködésével rejtették el a lakásban a terhelő bizonyítékokat.

22 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Fornet László önvallomása, dátum nélkül.

23 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Fornet László önvallomása, dátum nélkül.

24 ÁBTL 3.1.9. V-136724. Jegyzőkönyv dr. Fornet László kihallgatásáról, 1949. március 8.

Természetesen izgalmas vállalkozás lenne a továbbiakban azt vizsgálni, vajon mi lehetett ebben az ügyben valós elem, és mi a nyomozók agyszüleménye, amelyet aztán Fornet kényszer hatása alatt bevallott, elvállalt. Minket azonban most elsősorban Podhradszky Lajos sorsa érdekelt. Ő a fentieken túl csak Fornet elkobzott naplójában bukkant fel egy helyen.[25] „Jelenlétére", a neki szánt „szerepre" az ügyben csupán az itt bemutatott a szövegrészletekből következtethetünk: letartóztatták, valamilyen formában be akarták vonni az ügybe, azonban a kihallgatás közben meghalt, vagy a szovjetek „csaptak le rá" és az iratokkal együtt kivitték az országból.

Ami biztos, hogy április 21-én Király Béla ezredes terhelő vallomást tett Czebére, az ügy első számú gyanúsítottjára, aki június 7-én kiugrott a laktanya ablakán, és szökés közben lelőtték. Fornet Lászlót még aznap átszállították a Budapesti Katonai Ügyészség Büntető Intézetébe, a Mártírok útjára, ahol másnap újra kihallgatták. A hónap végén vádat emeltek az ügy immáron egyedüli szereplője ellen, amelyet részben a beismerő vallomásokra, Király Béla tanúkihallgatására és a lefoglalt bűnjelekre alapoztak. Július 21-én a Budapesti Katonai Törvényszék folytatólagosan elkövetett hűtlenség bűntette miatt Fornet Lászlót halálra ítélte, akit a fellebbezés elutasítását követően szeptember 10-én kivégeztek.[26]

25 HIM HL Hb. 849/1949. Fornet László elkobzott naplója. Évszám nélküli február 27-i bejegyzés: „Ma borzalmas jelenet volt otthon. Vendéget vártam és kértem, főzzön feketét. Nem, ő nem főz. Miért kell az én bugris barátaimnak fekete, mikor a Lantinak se főzünk."

26 HIM HL Hb. 849/1949. Tanúvallomási jegyzőkönyv Király Béla kihallgatásáról, 1949. április 21. Uo. Jelentés Czebe Jenő elhalálozása ügyében, 1949. június 8. Uo. Növedékjelentés, 1949. június 7. Uo. Jegyzőkönyv Fornet László kihallgatásáról, 1949. június 8. Uo. Vádirat dr. Fornet László ellen, 1949. június 30. Uo. Jelentés dr. Fornet László halálbüntetésének végrehajtásáról, 1949. szeptember 10. ÁBTL 3.1.9. V-136724. A Budapesti Katonai Törvényszék ítélete dr. Fornet László ügyében, 1949. július 21. Uo. Katonai Főtörvényszék ítélete a fellebbezés elutasításáról, 1949. szeptember 2. Az ügyről lásd Kubinyi Ferenc: *A katonapolitika regénye.* Malomfalvi, Thousand Oaks, Cal., [1996.] 84–91., 294–294. Zsitnyányi Ildikó: „A hazáért mindhalálig!" A magyar tisztikar ellen irányuló perek, 1945–1953. In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Szerk. Okváth Imre. Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 190.

Előre *1949*-hez

Baráth Magdolna

A sztálini rendszer létrejötte a kelet-európai államokban

A kommunista párt egyeduralmára építő szovjet típusú politikai rendszer valamennyi kelet-európai országban fokozatosan, több fordulat eredményeképpen alakult ki. A Szovjetunió elsősorban biztonságpolitikai megfontolásból az antifasiszta koalíció fenntartását és az együttműködés folytatását szerette volna a háború után is. (Ebben már csak azért is érdekelt volt, mert az újjáépítéshez szüksége volt az amerikai segélyekre.) Ugyanakkor nem akart lemondani érdekszférája kiterjesztéséről sem.

A kis lépések taktikája

Nyikita Petrov orosz történész – forrásokra történő hivatkozás nélkül – azt állítja, hogy Sztálinnak már 1945 elejére pontos és átgondolt terve volt Kelet-Európa szovjetizálására és a kelet-európai államok szovjetbarát blokkjának létrehozására, és bizalmasai körében erről nyíltan beszélt.[1] Mindazonáltal a Szovjetuniónak a háború befejezését követően egész Kelet-Európában az volt a szándéka, hogy fenntartsa a „polgári demokratikus" berendezkedés látszatát. A Kreml hozzájárult, hogy a jaltai megállapodás értelmében a térség országaiban szabad választásokat tartsanak. A már a szavazás előtt létrejött kormánykoalíciók számára két lehetőség adódott: 1. Eleve szövetségben, tehát közös listán indulnak, ugyanakkor rajtuk kívül önállóan más pártok is indulhattak – ez történt Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában. 2. Minden párt önállóan indul, de az addigi koalíció pártjai előre megállapodnak annak fenntartásáról a választási eredmé-

1 Nyikita Petrov: *Po scenariju Sztalina: rol organov NKVD-MGB SZSZSZR v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi 1945–1955.* ROSSZPEN, Moszkva, 2011. 5.

nyektől függetlenül – ez zajlott le Magyarországon és Csehszlovákiában.[2] Ennek a taktikának többek között az volt a célja, hogy minimálisra csökkentse a nyugati szövetségesek tiltakozását a kommunisták által dominált és közvetlenül Moszkvának alárendelt rendszerek létrehozása miatt.[3] Moszkva minimálisan semleges, de inkább baráti országokat akart a Szovjetunió határai előtt, vagyis az ott fekvő államokban előbb-utóbb olyan irányba akarta terelni a folyamatokat, hogy ezek az országok a Szovjetunió számára megbízható barátokká vagy szövetségesekké váljanak. Függetlenül attól, hogy a Szovjetuniónak a demokratikus pártok koalícióját támogató politikája taktikai lépés volt-e vagy stratégiai, 1947-ig ez kellett, hogy meghatározza a kelet-európai kommunista pártok szövetségi politikáját is. Azokat a pártokat, amelyek túlságosan „előreszaladtak", visszafogta.[4]

Sztálinnak valójában nem volt kész forgatókönyve a keleti blokk létrehozására, taktikai megfontolásokból cselekedett, és kihasznált minden adódó alkalmat céljai elérésére. A blokk terve korai céljai között szerepelt ugyan,[5] de óvatosan, lépésről lépésre haladt,[6] figyelembe véve a nyugati államok közvéleményét és álláspontját.[7] Moszkva nem mert megkockáztatni egy nagyobb konfliktust a szövetségesekkel,

2 Tischler János: Közép-Európa sztalinizálása, 1944–1949. *Rubicon*, 2002/9–10. 37.

3 Eduard Mark: Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947. *Working Paper,* No. 31. Cold War International History Project, Washinghton, D. C., 2011. 7.

4 Amikor például az 1945-ben hazatért Georgi Dimitrov Bulgáriában elkezdett leszámolni a polgári ellenzék legismertebb alakjaival, Sztálin ezt helytelenítette, helyette inkább tárgyalásokat javasolt. A. A. Danyilov–A. V. Pizsikov: *Rozsgyenije szverhgyerzsavi. SzSzSzR i pervije poszlevojennije godi.* ROSSZPEN, Moszkva, 2001. 43–44.

5 Elsőként – még 1945-ben – Tito javasolta egy nemzetközi szervezet létrehozását a kommunista pártok közötti vélemény- és tapasztalatcsere céljából. Ezt Sztálin akkor még elhárította, 1946 közepén azonban maga vetette fel Titónak egy új Kommunista Internacionálé kérdését azzal, hogy legyen a kezdeményező annak megszervezésében. Zbigniew K. Brzezinski: *The Soviet Bloc. Unity and Conflict.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1967. 59. Ezt a vélekedést az is alátámasztja, hogy Rákosi Mátyás a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége 1946. május 17-i ülésén moszkvai megbeszéléseiről adott tájékoztatójában már arról beszélt, hogy Sztálin kidolgozta az új internacionálé létrehozásával kapcsolatos elképzeléseit, de tekintettel arra, hogy több országban (Franciaország, Csehszlovákia, Románia) választások lesznek, illetve a béketárgyalások miatt mással vannak elfoglalva, a kérdés napirendre tűzését elhalasztották. Erre a forrásra elsőként Békés Csaba hívta fel a figyelmet. Békés Csaba: Soviet Plan to Establish the Cominform in Early 1946: New Evidence from Hungarian Archives. *Cold War International History Project Bulletin,* 10. Washington, D. C., 1998. 135–136.

6 Mark: i. m.

7 Sztálin még Titónak is azt tanácsolta, vegyék le a vörös csillagot a jugoszláv néphadsereg katonai egyenruhájáról, nehogy megijesszék az angolokat. Danyilov–Pizsikov: i. m. 42.

de kisebb kísérleteket tett befolyása kiterjesztésére, és óvatosan, de határozottan kitapogatta mozgásterének határait, illetve a meglévő *status quo* korlátait.[8]

Mind Sztálin, mind Winston Churchill politikai befolyási övezetekben gondolkodott, ezért utóbbi 1944. októberi moszkvai látogatása alkalmával egy ún. százalékos megállapodás keretében felosztották egymás között a megszállt országokat. Ez biztosította a Kreml számára a hegemonikus befolyást a két legfontosabb országban, Romániában és Bulgáriában. Moszkva akkori elképzelése szerint a háború utáni Európa három befolyási övezetből állt volna: 1. A nem kommunista térség: Nyugat-Európa és Görögország; 2. A kommunista országok régiója: Lengyelország, Németország keleti része, Románia és Bulgária; 3. A kettő közötti térség, ahol koalíciós politikai rendszerek jönnek majd létre, de közben fokozatosan nő a kommunista pártok befolyása: Jugoszlávia, Finnország, Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia.[9] Miután geopolitikai megfontolásokból Sztálin számára a második régió volt a legfontosabb, a harmadikban még engedményekre is hajlandó lett volna.

Zbigniew K. Brzezinski szerint a feltételek minden országban lényegesen eltérőek voltak, mindazonáltal a kommunista tevékenységnek nagyjából három módozatát különbözteti meg: 1. a hatalom megszilárdítása 1945-re a szovjet megszálláson keresztül már megtörtént, és a hazai reformok kezdeményezése nem szükségszerűen doktriner jellegű; 2. erőfeszítések a hatalom megszerzésére a politikai folyamatokban való részvételen és a belső reformok aktív támogatásán keresztül; 3. a saját erőfeszítések által megszerzett hatalom megszilárdítása és egy radikális totális forradalom elindítása. Brzezinski az első csoportba sorolta a két korábbi ellenséges államot, Bulgáriát és Romániát, valamint Lengyelországot, amelyet szerinte a Szovjetunió úgy kezelt, mintha ellenséges állam lett volna (megszállás, letartóztatások, deportálás). A második módozat Csehszlovákiára, a harmadik pedig Jugoszláviára illett. Brzezinski szerint Magyarország „marginális ügy" volt, és részben az első, részben a második kategória illett rá.[10]

A szovjet csapatoknak a „náci uralom alóli felszabadító szerepében" történő megjelenése már lefektette a szovjet dominancia alapjait. A katonai jelenlét biztosította a lojális kommunista pártok támogatását és hatalomba segítését. Csak Jugoszlávia és Albánia került kívül a szovjet hegemónián, mert ott nem volt szovjet hadsereg. A többi államban a szovjet megszálló csapatok által ki-

8 Deák András: A szovjet szuperhatalmiság kialakulása. *Rubicon*, 2002/9–10. 19.

9 Tischler: i. m. 35–39.

10 Brzezinski: i. m.

erőszakolt rendszerváltás kemény ellenállásba ütközött, amin sok esetben csak letartóztatásokkal és terrorral lehetett úrrá lenni.[11] Mindazonáltal 1947-ig a szovjet vezetés még törekedett a parlamentáris forma fenntartására, így senki nem vádolhatta a jaltai megállapodások megsértésével. A korábbi szövetségesek együttműködésében már a háború vége óta meglévő repedések[12] a Marshall-segély meghirdetésekor mélyültek szakadékká, miután a szovjet vezetés számára nyilvánvalóvá vált a nyugati gazdasági befolyásolás veszélye. Sztálin ezt követően vett irányt Kelet-Európa szovjet típusú átalakítására.

Ezzel szemben Békés Csaba véleménye szerint a szovjetizálás folyamata a térségben valójában már 1944-ben, illetve 1945–1946-ban elkezdődött, és a fentebb említett folyamatot, a demokrácia látszatának megőrzését „lopakodó forradalomnak" nevezi. Békés azzal érvel, hogy a koalíciós kormányzás ellenére 1945–1946-ban a helyi kommunista pártok már valamennyi országban meghatározó pozícióban voltak. Erre alapozva az országokat két csoportra osztotta: „kvázi-szovjetizált" és „preszovjetizált" országokra. Az első csoportba tartozó államokban (Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia, illetve Németország szovjet megszállási övezete) véleménye szerint a formális többpártrendszer és parlamentarizmus ellenére lényegében kisebbségi pozícióból is képesek lettek volna az egypártrendszer megteremtésére; ebben csak az önkorlátozó szovjet politika akadályozta meg őket. A másik csoportba tartozó Magyarországon ugyan a polgári pártok jelentősebb befolyással rendelkeztek, de Békés szerint Moszkva és a helyi kommunisták „rafinált összjátéka" itt is azt eredményezte, hogy a hatalomátvétel békés úton történt.[13]

11 Peter Ruggenthaler: *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy, 1945–1953.* Lexington Books, Lenham, 2015. 4. A polgári erőkkel a legvéresebb leszámolás Lengyelországban volt. Nyikita V. Petrov: Rol MGB SzSzSzR v szovjetizacii Polsii: Provegyenyije referenduma i viborov v Szejm v 1946-47 gg. In: *Sztalin i holodnaja vojna.* Otv. red. A. O. Csubarjan. Insztyitut Vszeobsej Isztorii RAN, Moszkva, 1997. 102–124.

12 A német megszállás és jóvátétel, valamint a Szovjetunió kelet-európai, mandzsúriai és iráni politikája miatt az ellentétek már 1945-ben megjelentek, és az év végére az Egyesült Államok számára a Szovjetunió „rosszhiszemű szövetségesből" egyre inkább „ellenféllé", majd „ellenséggé" vált. A korábbi szövetségesek között viszony új légkörét jelezte Sztálin 1946. február 9-i beszéde is, amelyben visszatért a háború előtti „imperialistaellenes" retorikához. Az egykori szövetségesek közötti hidegháború kezdetének leggyakrabban Churchill 1946. március 5-i fultoni beszédét tekintik, amelyből a Stettintől Triesztig Kelet-Európára ereszkedő vasfüggönyről szóló mondatait idézik.

13 Békés Csaba: Lopakodó forradalom. Kelet-Közép-Európa szovjetizálása. *Rubicon*, 2015/9. 78–79.

1947–1948 fordulóján egyre több jel mutatta, hogy a hosszú távúnak gondolt demokratikus átmenet átadja helyét a sztálini rendszer gyors és kíméletlen felépítésének. A hidegháborús konfrontáció élesedésével párhuzamosan a szovjet biztonsági „tűrőképesség" csökkent, és kockázati tényezővé vált a „frontországok" szovjet modelltől eltérő társadalmi berendezkedése. Eduard Beneš csehszlovák elnök még 1947 márciusában a *New York Times* újságírójának adott interjújában is meglehetősen optimistán beszélt országa jövőjéről, hangsúlyozva, hogy Csehszlovákiában nincs szovjet rendszer és az ország evolúciós úton fog eljutni a szocializmushoz.[14] Alig két hónappal később, 1947. május 21-én Rákosi Mátyás a Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszterrel folytatott megbeszélését követően azt mondta L. Sz. Baranovnak, az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztálya munkatársának, hogy azt a tanácsot kapták, vegyenek irányt az élesebb osztályharcra.[15]

A nyugati szerzők egy része úgy véli, hogy a sztálini típusú politikai rendszerek kiépítésére egy hatalmi és ideológiai indíttatású szovjet terjeszkedés keretében került sor, mások – elsősorban a cseh származású amerikai történész, Vojtech Mastny – Sztálin biztonsági törekvései részének tekintik azt.[16] A kommunista pártok politikájában 1947–1948-ban bekövetkezett fordulat okát legtöbben a Truman-doktrínában, illetve a Marshall-terv meghirdetésében látják. Az Egyesült Államokban élő két orosz történész, Constantine Pleshakov és Vladislav Zubok úgy véli, s ezt a véleményt Melvyn Leffler is osztja,[17] hogy a régió országainak szovjetizálása a Marshall-tervre adott válasz volt, s azt eredményezte, hogy a Szovjetunió szorosabbra vonta a csatlós államok feletti ellenőrzést. Scott Parrish a Marshall-tervet úgy értékelte, hogy annak célja nem csupán a nyugat-európai blokk gazdasági konszolidációja, hanem a kelet-európai szovjet „nyereségek" aláásása. Véleménye szerint mindkét állam szembekerült a „biz-

14 T. V. Volokityina: *Sztalin i szmena sztratyegicseszkogo kursza Kremlja ot kompromisszov do konfrontacii.* In: *Sztalinszkoje gyeszjatyiletyije holodnoj vojni. Fakti i gipotyezi.* Nauka, Moszkva, 1999. 18.

15 Volokityina: i. m. 17.

16 Vojtech Mastny: *The Cold War and the Soviet Insecurity: The Stalin Years.* Oxford University Press, New York–Oxford, 1996. Mastny egy korábbi munkájában felvázolta azokat a módokat is, ahogyan a szovjetek kihasználták a háború alatti és a háború végét követő évek nemzetközi környezetet azon céljuk elérésére, hogy „baráti" kormányokat hozzanak létre Kelet-Európában. Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War.* Columbia University Press, New York, 1979.

17 Melvyn Leffler: *The Specter of Communism: The United States and the Origins of the Cold War, 1947–1953.* Hill and Wang, New York, 1994.

tonsági dilemmával", és Sztálinnak a Marshall-terv által létrehozott helyzetben nem volt más választása.[18]

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) létrehozása 1947 szeptemberében egyik részeleme volt annak a szovjet koncepciónak, amely a hidegháborús viszonyok között a Nyugat potenciális fenyegetéseivel szemben egy jól irányítható, homogén (mind gazdasági, mind politikai, mind ideológiai téren egységes) csoportosulás kialakítására törekedett. A Kominform hivatalosan a benne részt vevő pártok tapasztalatcseréjének és együttműködésének koordinálása céljából jött létre, valójában eszköz volt Moszkva számára, hogy e pártokat ellenőrzése alá vonja és homogenizálja.[19] A Kominform létrehozását megelőzően az SZK(b)P KB Külügyi Osztálya valamennyi kommunista pártról információs jelentést készített, melyekben górcső alá vették az egyes kommunista pártok által elkövetett belpolitikai hibákat és megvizsgálták, hogy az adott ország a „népi demokratikus fejlődés" milyen szintjén áll. A szovjet vezetés képzeletbeli ranglistáján e kritériumok szerint akkor az első helyet Jugoszlávia foglalta el (ott már 1944 novemberében elkezdődtek az államosítások, és 1946 végére csupán az ipar 10%-a maradt magánkézben). Csehszlovákiában már 1945 októberében államosították az alapvető iparágakat és a bankokat, Lengyelországban 1946 januárjában minden 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemet államosítottak. A rangsorban Magyarország az utolsó helyen állt, mert itt – a „szláv államoktól" eltérően – az államosítások terén még csak nagyon kezdeti lépések történtek.

A Kominform megalakulása után megkezdődött az élet minden területén a szovjet mintájú intézmények, jogrendszer kötelező, kritikátlan alkalmazása.

18 Scott Parrish: The Marshall Plan – Soviet–American Relations and the Division of Europe. In: *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949.* Ed. Norman Naimark–Leonid Gibianski. Westview Press, Boulder, Colo., 1996. 268.

19 A fordulat Békés véleménye szerint nem a Kominform létrehozásával következett be, a „gyorsításra" való felszólítás már 1946 tavaszán megtörtént. Elsőként ő hívta fel a figyelmet Rákosi Mátyásnak a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége 1946. május 17-i ülésén elhangzott beszédére, amelyben tájékoztatást adott Sztálinnal és Molotovval folytatott moszkvai megbeszéléseiről, és amelyben – Békés szerint – „a kommunista hatalomátvétel rendkívül részletes menetrendjét vázolta fel". Rákosi beszédét magyarul még nem publikálták, azt angolul teljes terjedelmében közli: *Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49.* Ed. Csaba Békés, László Borhi, Peter Ruggenthaler, Ottmar Traşcă. CEU Press, Budapest–New York, 2015. 188–221.

A változások felgyorsítása

Thomas T. Hammond az 1920-as évek Mongóliájában találta meg a kelet-európai államok szovjet típusú átalakításának előzményeit. Véleménye szerint az 1940-es években alkalmazott szovjet módszerek az ún. „népi demokráciák" létrehozására Kelet-Európában sokkal több hasonlóságot mutattak a mongol modellel, mint az orosz forradalommal. Ugyanakkor a Mongóliában szerzett tapasztalatok arra a felismerésre juttatták Moszkvát, hogy különböző módon kell foglalkozni az egyes államokkal.

Hammond a szovjet hatalomátvételi folyamat tizenegy olyan állomását nevezte meg, amelyek szerinte a háború után Kelet-Európában is megismétlődtek. Az első lépcső a „forradalmi" párt létrehozása volt szovjet ügynökök segítségével. A második lépésben idegen (nem szovjet) csapatok szállták meg az országot, elégedetlenséget keltve ezzel a lakosság körében, ami mentséget adott a szovjeteknek az országba történő behatolásra és annak „felszabadítására". Ezt követően a harmadik lépcsőben egy ideiglenes kormányt alakítanak szovjet területen, szovjet irányítás alatt, és elfogadnak egy mérsékelt politikai programot az ország lakosságának többsége számára. A negyedik szakaszban került sor egy hazai hadsereg létrehozására és kiképezésére szovjet területen. Az ötödik lépcsőben az országot elfoglalta a szovjet hadsereg, amelynek a szerveződő hazai hadsereg is segített. Hatodik lépésként az ideiglenes kormány egy széles koalíciós kormánnyá alakult át, amely magában foglalta a prominens nem kommunista vezetőket. A következő, hetedik fázisban a szovjetek a Komintern-ügynököket, az Oroszországban születetteket, illetve azon helyi személyiségeket, akik hosszabb ideig Oroszországban éltek (Hammond rájuk a *pseudo-native*, illetve *russified native* kifejezést alkalmazza) használták fel arra, hogy segítsenek az új rezsim ellenőrzésében. A nyolcadik szakaszban került sor a tanácsadók elhelyezésére a kormány és a párt legfontosabb részlegeiben abból a célból, hogy biztosítsák a szovjet dominanciát, és elősegítsék a szovjet módszerek bevezetését. A kilencedik lépcsőben a koalíciós kormányzást a „népi demokrácia" váltja fel. A tizedik fázisban szovjet felügyelet mellett tisztogatások sorozatára kerül sor mindaddig, amíg csak olyan vezetők maradnak, akik teljesen behódolnak a szovjet kívánságoknak. Végezetül az utolsó szakaszban az ország politikai, gazdasági és kulturális intézményeit szovjet mintára alakítják át.[20]

[20] Hammond, Thomas T.: The Communist Takeover of Outer Mongolia: Model for Eastern Europe? In: *The Anatomy of Communist Takeovers*. Ed. Thomas T. Hammond. Yale University Press, New Haven, Conn., 1975. 107–144.

A korabeli Mongólia és a kelet-közép-európai térség országainak politikai, gazdasági és társadalmi különbségeire tekintettel a mongol modell csak korlátozottan alkalmazható a régióra, noha annak számos eleme felismerhető a kelet-európai országok háború utáni fejlődésében (például volt Komintern-káderek „exportálása", akik országukba visszatérve a legfontosabb pozíciókat foglalták el a pártban és az államigazgatásban; a lengyel, csehszlovák, magyar ideiglenes kormányok létrejöttének közvetlen szovjet befolyásolása; a szovjet tanácsadók rendszere;[21] szovjet felügyelet melletti politikai tisztogatások).

A szovjet blokk egy sor „szovjetizációs" intézkedés eredményeképpen jött létre, és Romániát, Bulgáriát, Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot, Jugoszláviát, Albániát, illetve a későbbiekben a németországi szovjet megszállási övezetből létrejött Német Demokratikus Köztársaságot foglalta magában.[22]

A keleti blokk szovjetizálása néhány jól elhatárolható szakaszban zajlott le úgy, hogy a társadalmi berendezkedés összes lényegi változása szinte valamennyi országban Moszkva közvetlen közreműködésével ment végbe. A szovjet vezetés lényegében mindenhol ugyanazt a politikai receptet alkalmazta. Először a kisebbségben lévő kommunisták az antifasiszta pártokkal, illetve nemzeti ellenállási csoportokkal népfront jellegű pártszövetséget alkottak, és ideiglenes nemzeti kormányokat hoztak létre, amelyekben kulcspozícióban voltak a kommunisták, akiknek egy részét erre a feladatra Moszkvában speciálisan felkészítették.[23] Ezt követően szabad választásokat tartottak, amelyek eredményeképpen polgári politikusok vezetése alatt álló koalíciós kormányok alakultak,

21 Erről részletesebben lásd Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.

22 Peter Ruggenthaler a blokk országai közé sorolja a Szovjetunió stratégiailag fontos északi szomszédját, Finnországot is, de ez annyira „speciális eset" volt, hogy fejlődése kívül esik vizsgálódásunkon.

23 1944 nyarán kezdődött meg az egyes kommunista pártok szovjet emigrációban élő vezetőinek felkészítése az otthoni munkára. A kommunista pártok külföldi bizottságai vezetőinek, a Komintern felszámolása után létrehozott 205. számú és 99. számú Intézet vezető munkatársainak (összesen 111 főnek) 1944. augusztus 18. és november 3. között rövid tanfolyamokat szerveztek, amelynek feladatait a következőképpen határozták meg: „segíteni a külföldi bizottságok tagjainak és a testvéri kommunista pártok vezetői munkatársainak helyesen értelmezni a nemzetközi helyzetet, a Szovjetunió külpolitikáját, a szovjet gazdaság jellegét és gazdasági fejlődésének törvényeit, a párt- és tanácsi építőmunka, és a Vörös Hadsereg felépítésének alapelveit. Konkrét példák, tények alapján kellett bemutatni a Szovjetunió egyre növekvő erejét és hatalmát, bolsevik pártunk vezető és szervező erejét, amely egyesítette és mozgósította a Szovjetunió népeit a hitleri Németország elleni harcra." Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii, f. 17. op. 128. gy. 1248.

de a kulcsminisztériumokat (belügy, honvédelem) és az újonnan létrejött erőszakszervezetek vezetését valamennyi országban a kommunisták szerezték meg.

A következő lépésként megszüntették a látszatkoalíciót, és a polgári pártokat kiszorították a hatalomból. A polgári parlamenti többséget sok esetben letartóztatásokkal és terrorral számolták fel – erre több országban az ún. köztársaságellenes összeesküvések szolgáltattak ürügyet.[24] A kommunisták számára a polgári pártok általában könnyebb „prédát" jelentettek, mint a szociáldemokraták, akiket a legtöbb esetben belülről kellett szétbomlasztani. Ezután kommunista vezetés alatt álló szocialista egységpártok jöttek létre,[25] és az összes ellenzéki pártot megfojtották. Ez a folyamat nem köthető konkrét dátumhoz, de a hatékony ellenzék szimbolikus végének Magyarországon 1947 februárja (Kovács Béla letartóztatása), Bulgáriában 1947 szeptembere (Petkov kivégzése), míg Lengyelország és Románia esetében 1947. október (Mikołajczyk elmenekülése, illetve Maniu pere) tekinthető. Ugyanakkor a nem kommunista pártokat formálisan nem oszlatták fel, azok a hazafias vagy nemzeti frontokban olvadtak fel.[26]

A politikai színteret egyedül uraló kommunista párt nyíltan átvette az állam irányítását; több országban a párt első titkára egyidejűleg a miniszterelnöki posztot is betöltötte (például Lengyelországban Bolesław Bierut, Csehszlovákiában Klement Gottwald). Az utolsó fázis volt a párton belüli üldözési kampány és tisztogatási hullám megindítása, az erőszakos kollektivizálás megkezdése, és végezetül a szocializmushoz vezető különböző nemzeti utak elutasítása és a szovjet modell teljes adaptálása.[27] (Orosz források hiányában nem tudjuk, hogy ennek során mi az, ami Moszkva iniciatívájára történt, s mit eredményezett az egyes kommunista pártok „magánszorgalma".)

1948 végéig valamennyi szovjet befolyás alá került országban megtörtént a kommunista hatalomátvétel, és szinte azonos módon ment végbe az egy-

24 A jelenleg rendelkezésre álló források még nem elégségesek ahhoz, hogy megállapíthassuk, melyik fél volt a kezdeményező az „összeesküvések" teóriájának kidolgozásában és végrehajtásában, mindazonáltal orosz történészek szerint a kelet-európai „összeesküvések" feltűnő hasonlósága az ötlet azonos forrására vezethető vissza. G. P. Murasko–A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996/2. 73.

25 Romániában 1948. február 3-án, Magyarországon 1948. június 14-én, Csehszlovákiában 1948. február 27-én, Bulgáriában 1948. augusztus 11-én, és Lengyelországban 1948. december 15-én.

26 Brzezinski: i. m. 85.

27 Erről részletesebben lásd T. V. Volokityina: A „nemzeti utak" elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 1997/3. 154–171.

séges munkáspárt létrehozása, vagyis a szociáldemokrata, illetve szocialista pártok bekebelezése. Bulgáriában a háború után eleve nem alakult ki igazi többpártrendszer, a kommunista párt kezdettől fogva domináns szerepet játszott a Hazafias Frontban. Itt a polgári politikusok hatalomból történő teljes kiszorítása már korábban megtörtént, 1947 decemberében már szovjet mintára kidolgozott alkotmányt vezettek be.[28] A fordulat Romániában is gyorsan lezajlott: szovjet nyomásra 1947 decemberében lemondott Mihály király, 1948 januárjában kikiáltották a népköztársaságot, a szocialista párt egyesült a kommunista párttal és 1948 májusában életbe lépett az új – szintén szovjet típusú – alkotmány. Lengyelországban a fordulat szintén 1947 őszén indult el, de a két munkáspárt egyesülésére csak 1948. december 21-én került sor. A párt és az ország vezetője a Szovjetunióból hazatért Bołeslaw Bierut lett, és a szovjeteknek Konsztantyin Rokosszovszkij lengyel származású szovjet marsall személyében saját emberük volt a kormányban is. Władysław Gomułkát, aki a szocialista építés sztálini modelljével szemben a szocializmushoz vezető lengyel út híve volt, 1948 nyarán eltávolították a pártvezetésből, de a politikai perek Lengyelországban a pártvezetést nem érték el.[29]

Csehszlovákiában, ahol a kommunista párt a két háború között is legálisan működhetett, a kommunisták 1946 májusában szabad választásokon a szavazatok 38,7%-át kapták meg, ami a legnagyobb arány volt az európai választásokon. A szovjet hadsereg 1946-ban távozott az országból, így a kommunisták az 1948. februári puccsot a szovjet katonai jelenlét biztosította segítség nélkül hajtották végre, de Valerian A. Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes Prágából felügyelte az események alakulását. A hatalomátvétel után megkezdődött az ellenzéki vezetők letartóztatása és a polgári pártok kizárásával február 29-én kommunista dominanciájú új kormány alakult. (A kormány egyetlen nem kommunista tagja, Jan Masaryk külügyminiszter nem sokkal később, március 10-én tisztázatlan körülmények között meghalt, amikor „kiesett" a prágai vár ablakán.) A parlamenti választásokon a kommunisták abszolút többséget szereztek, és Beneš elnök lemondása után Klement Gottwald lett az új államfő. 1948 májusában itt is szovjet típusú alkotmány lépett életbe. Magyarországon, ahol a konzervatív hagyományok sokkal erőteljesebben voltak jelen a társa-

28 A bulgáriai kommunista hatalomátvételre lásd R. J. Crampton: A Concise History of Bulgaria. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1997. 184–195.

29 Részletesebben lásd Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 145–178.

dalomban, a fordulat valamivel hosszabb időt vett igénybe, a két munkáspárt 1948. június 14-i egyesülését követően a szovjet típusú alkotmány kidolgozására és elfogadására még egy évet kellett várni.

A szocializmushoz vezető „nemzeti utak" koncepciójának elutasításával párhuzamosan tömeges tisztogatási akciók kezdődtek a régió kommunista pártjaiban, amelyek alapvető célja az előbbi híveivel való leszámolás és a pártok monolit egységének megteremtése volt. Egyetértek Galina P. Murasko és Albina F. Noszkova orosz történészekkel abban, hogy a koncepciós perek forrását 1947–1948-ban kell keresni.[30] Sztálin már 1947 februárjában felvetette Gheorghiu-Dejnek a román párton belüli „nacionalista hibákat".[31] A szovjet vezetés 1947-ben irányt vett a kommunista pártokon belüli különböző áramlatok egységesítésére, a pártok vezetésének megtisztítására. A magyar párt is 1947 nyarán kapta az első jelzést Bíró Zoltánon keresztül, amikor az SZK(b)P KB Káderosztálya „felhívja pártunk vezetőségének figyelmét arra, hogy az utolsó időben a trockisták különböző országokban aktivizálódnak úgy a kommunista párton belül, mint kívül. Kéri a volt trockistáknak, akik a párton belül dolgoznak, éberebb ellenőrzését és jelentést a működésükről."[32]

Az SZK(b)P KB apparátusában célirányosan keresték és gyűjtötték azokat a tényeket, amelyek alátámasztották a „nemzeti kommunisták" antimarxista nézeteit. Nem véletlen, hogy az SZK(b)P KB Külügyi Osztálya 1948-ban egy sor elemzést készített az egyes pártok által elkövetett nacionalista hibákról. Az 1948. március 24-én készült „A Magyar Kommunista Párt vezetésének nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról" címet viselő dokumentum az MKP vezetőinek (személy szerint Rákosi Mátyásnak, Farkas Mihálynak és Révai Józsefnek) felrótta, hogy attól való félelmükben, „nehogy »Moszkva ügynökeinek« tekintsék őket, ignorálja a Szovjetuniót, hallgat róla, s ugyanakkor arra törekszik, hogy a Szovjetuniót közömbösen szemlélő magatartást tanúsítson".[33] Azt is kifogásolták, hogy a kommunista sajtó nem foglalkozik a Szovjetunió bemutatásával.

30 G. P. Murasko–A. F. Noszkova: Szovjetszkoje rukovodsztvo i polityicseszkije processzi T. Kosztova i L. Rajka (po matyerialam rosszijszkih arhivov). In: *Sztalinszkoje gyeszjatyiletyije holodnoj vojni*, i. m. 23.

31 Volokityina: i. m. (Sztalin i szmena...) 20.

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 274. f. 10/46. ő. e.

33 Magyarul közli: *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerk. Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 205–208. Idézet helye: 206.

Sokkal élesebben fogalmaztak a csehszlovák, a lengyel és a jugoszláv párt hibáit összefoglaló elemzések, amelyekben a nacionalista hibák mellett az egyik vádpont a Szovjetunióhoz való barátságtalan viszony volt. A Csehszlovák Kommunista Párt fő hibájának a „parlamenti illúziókat", a burzsoá pártokkal való együttműködést tekintették.[34] A legsúlyosabb nacionalista vádakkal a lengyel pártot illették, ahol szerintük „világosan kifejezésre jut a nacionalista elhajlás".[35] Az 1948. március 18-án készült összefoglaló nem kímélte a jugoszláv vezetést sem, amikor felsorolta az általuk elkövetett bel- és külpolitikai hibákat. Ezek alapján a dokumentum készítői egyenesen arra a következtetésre jutottak, hogy a jugoszláv vezetők nem marxisták, gyakorlati tevékenységükben és a fejlődés perspektíváinak meghatározásában nem a marxista–leninista elmélet vezérli őket.[36]

A régió kommunista pártjai eszmei egységesítése érdekében került sor a tisztogatásokra, letartóztatásokra és koncepciós perekre (Kosztov Bulgáriában, Rajk Magyarországon, Pătrăşcanu Romániában, Clementis és Slánský Csehszlovákiában, Xoxe Albániában).[37]

A Szovjetunió vezette tábor sorainak szorosabbra zárását célozta a baráti és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények rendszere. Az első ilyen jellegű, szovjet–csehszlovák egyezmény 1943 végéről datálódott. 1945 tavaszán kötötték meg a jugoszláv–szovjet egyezményt, amelyet a szovjet–lengyel szerződés követett. (Ebben az időszakban Románia, Magyarország és Bulgária még kívül esett ezen a körön, velük, mint volt ellenséges országokkal csak a békeszerződések megkötése után kötöttek kétoldalú szerződéseket.) Az SZK(b)P KB által 1947 októberében a Külügyminisztériumnak adott utasításnak megfelelően 1947–1948-ban azonos típusú baráti, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket kötöttek a kelet-európai országokkal, amelyek a bármely ország részéről, de elsősorban a Nyugat-Németországgal is számoló nyugati szövetségi rendszer felől feltételezett agresszió ellen irányultak. Előbb a Szovjetunió kötött kétoldalú szerződéseket a befolyási övezetébe tartozó államokkal, majd az egyes országok kötöttek egyezményt egymással. 1948 júliusáig 14 ilyen

34 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953.* Red. T. V. Volokityina–T. M. Iszlamov–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–L. A. Rogovaja. 1. k. 1944–1948. Szibirszkij Hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1997. 831–858.

35 *Vosztocsnaja Jevropa,* i. m. 814–829. Már a Mihail Szuszlov számára készül elemzés alcíme is árulkodó: „»A lengyel marxizmus« mint a nacionalizmus kifejeződése".

36 *Vosztocsnaja Jevropa,* i. m. 787–800.

37 Lásd Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954.* Eötvös Kiadó, Budapest, 1990.

egyezmény megkötésére került sor (a legutolsó ilyen egyezményt Magyarország és Csehszlovákia kötötte), amelyek sűrű hálóként kötötték össze ezen államokat a Szovjetunióval és egymással.[38] Az SZK(b)P KB fenti utasításának végrehajtása alapján létrejövő szerződésrendszer vált a későbbiekben a Szovjetunió által vezetett kelet-európai blokk alapjává.

A kommunista tábor 1949-re vált teljessé, amikor győzött a kínai forradalom, és kikiáltották a Kínai Népköztársaságot, illetve megalakult a Német Demokratikus Köztársaság. Ugyanakkor ebben az évben vált végérvényessé Jugoszlávia kiközösítése is, amely a sztálini kétpólusú gondolkodás következtében ezután csak az imperialista táborhoz tartozhatott. Míg a Kominform létrehozása és a térség szovjetizálása a Marshall-tervre adott politikai válasz volt, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) megalakítása 1949 januárjában az erre adott gazdasági válaszként értelmezhető. Leonyid Gibianszkij véleménye szerint a KGST-t egy önálló gazdasági entitásként hozták létre, amelynek az volt a feladata, hogy segítséget nyújtson a szovjet blokk politikai céljainak végrehajtásában.[39] Az alapító konferencián Sztálin világossá tette vazallusai számára, hogy a KGST mindenekelőtt a két blokk közötti konfrontáció szempontjából releváns.[40] A keleti blokk kollektív szervezete mindazonáltal az 1955. május 14-én létrehozott katonai szövetséggel lett teljessé,[41] amely végképp bebetonozta a kelet-európai országok függőségi rendszerét.

38 A bilaterális egyezmények rendszerének szemléletes bemutatását lásd Brzezinski: i. m. 110.

39 Leonid Gibianskij: Die Gründung des Rates für gegenseitige Wirtschaftshilfe. In: *Stalins Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie. Ein Überblick auf der Basis sowjetischer osteuropäischer Quellen.* Ed. Walter M. Iber – Peter Ruggenthaler. StudienVerlag, Innsbruck, 2011. 21–41.

40 Ruggenthaler: i. m. 185.

41 A Varsói Szerződés egyértelműen a Szovjetunió és a szocialista országok válaszlépésének tekinthető Nyugat-Németországnak a NATO-ba történő bevonására. N. I. Jegorova: NATO i evropejszkaja bezopasznoszty: voszprijatyije szovjetszkogo rukovodsztva. In: *Sztalin i holodnaja vojna,* i. m. 291–314.

Perek
és visszhangok

Ötvös István

A Rajk-per és a Rajk-perek

Azt, hogy hogyan is értelmezzük a minket körülvevő világot, alapvetően a kérdésfelvetés befolyásolja. Csak a példa kedvéért, a Charlotte Brontë által teremtett Jane Eyre-ről majd egy évszázadon át kizárólag egy szerelmi történet jutott mindenkinek az eszébe. Aztán az az értelmezés vált közkeletűvé, mely szerint a regény valójában egy férfiközpontú világban helyét kereső nő regénye. Mára viszont az a felismerés nyert teret, mely szerint a főhős viselkedési mintázata a brit gyarmatosító prototípusát jeleníti meg.[1] A három eltérő elemzés mind ugyanarról a műről szól, melynek egyetlen szava sem változott másfél évszázada. Csak éppen az olvasók másra lettek kíváncsiak... A történeti események és szereplők értelmezésénél is sokszor megfigyelhető hasonló jelenség. Itt azonban az is bonyolítja az értelmezést, hogy nem csupán az értelmezők kérdésfelvetései változnak, hanem egy-egy esemény valódi jelentősége csak idővel rajzolódik ki előttünk. Ráadásul az események számos következménye közül néhány nem is látható azonnal. Klasszikus példáink egyike talán a mohácsi csata lehet, melyet a kortársak valójában nem tragédiaként éltek meg, de ma már egyértelmű, hogy az esemény következményei máig hatnak. Csakhogy ez csupán több évtized múltán vált egyértelművé.

Exkurzus
– korszakolási problémák az 1945 utáni történelemben

A korszakolási kérdések a laikusok számára sokszor a történészek játszadozásának tűnhetnek, valójában az értelmezés olyan kereteit teremtik meg, melyek visszahatnak az értelmezés egészére.[2] A klasszikus megközelítés szerint a második világhá-

1 Deirdre David: *Rule Britannia: Women, Empire, and Victorian Writing.* Cornell UP, Ithaca and London, 1995., különösen: 77–119.

2 Tomka Béla: Az első világháború mint történeti korszakhatár. In: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Tomka Béla. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 7–24.

ború vége az igazi korszakhatár, hiszen a Horthy Miklós nevével fémjelezett – ám korántsem egységes – időszakot felváltja egy demokratikusnak tekintett rendszer.[3] Bár számos problémával küzdött ez a demokrácia, formális parlamentarizmusa nagyjából két évig biztosan fennállt, hogy azután egy átmeneti másfél év után átadja a helyét egy „valódi" kommunista diktatúrának. A „fordulat éve(i)t" követően létrejövő, önmagát szocializmusként definiáló rendszer azután az 1956-os forradalom ellenére valójában egységes rendszer, még akkor is, ha a Rákosi-, valamint a Kádár-rendszer számos lényeges ponton eltérő jellegű. Azonban a gyakorlatban megvalósult egypártrendszer, a szabad választások és a politikai ellenzék hiánya, valamint üldözése miatt lényegi hasonlóságot mutatnak. Mint ahogy azonos elvek szerint működött a felülről, a párt által irányított állami és helyi közigazgatási apparátus és a monopolizált sajtó-, gazdaság- és társadalompolitika is.

A háború vége kétségkívül új időszak kezdete volt – már a kortársak is ekként értelmezték.[4] Csakhogy annak ellenére, hogy a demokratikus periódus lényeges pontokon tért el a háború előtti rendszertől, bizonyos szempontból mégis közelebb állt ahhoz, mint ahogy formális politikai szerkezetét vizsgálva gondolnánk. A parlamenti többpártrendszer voltaképpen a Horthy-korszakban is létezett, csupán a választók körének kitágítása – illetve más elvek szerinti korlátozása – jelentett új elemet 1945 után. A négy párt által létrehozott koalíció újdonsült ellenzéke éppúgy a hatalom megszerzésének esélye nélkül folytatta politizálását. A kormányoldal ugyanúgy bebetonozta magát, mint 1945 előtt, csak más technikákat használtak. Olyan fékeket építettek be az általuk bevezetett arányos választási rendszerbe, melyek biztosították, hogy a hatalom ne csússzon ki a kezükből. Magát a listás választási rendszert eleve az attól való félelem szülte. Egyéni választókörzetek kijelölése esetén félhettek attól, hogy – miután ismert és elismert jelölteket állítani nem tudtak – a voksolás érdektelenségbe fullad; de – különösen az októberi, budapesti helyhatósági választások után – attól is, hogy a kisgazdák minden egyéni körzetet megszerezve szinte kizárólagos parlamenti pártként uralják a

3 A demokratikus jelzővel azért bánunk nagyon óvatosan, mert a korszak több értékelője – érezve a valódi problémákat – jelzőt biggyesztett a megállapítás mellé; így lett „fenyegetett demokrácia" M. Kiss Sándor, vagy „többpárti diktatúra" Bódy Zsombor értelmezésében. Azonban önmagában a jelző használata már jelzi, hogy az értelmezők sem tekintik demokratikusnak a korszakot.

4 A kortársi megközelítésre lásd: Paál Jób – Radó Antal: *A debreceni feltámadás: krónikás könyv a demokratikus új Magyarország megszületéséről, a moszkvai tárgyalásokról, a debreceni nemzetgyűlés és az első független nemzeti kormány megalakulásáról.* Debrecen város és a Tiszántúli ref. egyházkerület Nyomdája, Debrecen,1947. A kötet rövid idő alatt két kiadást is megért.

törvényhozást. Ráadásul – mivel az egyéni körzetekben ismerős neveket kellene indítani – azzal a veszéllyel is járhatott, hogy a korábbi időszak nem kompromittálódott politikusainak jelentős része kerül vissza a parlamentbe. A kommunista pártnak az egységes listára tett javaslatát szerencsére elutasították, de az aktuálpolitikai kompromisszum mégiscsak kompromisszum maradt. Ugyanilyen garanciát jelentett az is, hogy csak a kormányoldal pártjainak hozzájárulásával indulhatott választásokon minden új politikai párt. Az egyéb adminisztratív korlátozások, mint a papírkiutalási rendszer, szintén lehetővé tette a riválisok távol tartását.

Bár az igazolási és a B-lista-bizottságok működését elsősorban a kommunista párt térnyerésének eszközeként szoktuk leírni, valójában arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy megakadályozzák más pártok megerősödését is. Hiszen a vizsgálatnak kitett csoportok tagjai a létező pártoknál kerestek „védelmet" – hiszen ezek tagjai bírálták el viselkedésüket. Tehát sem pártonkívüliként, sem olyan párt tagjaként, amely nem volt jelen ezeknél a vizsgálatoknál, nem volt célszerű megjelenni.

Maga a parlamentarizmus sem volt teljes. Nem csupán azért, mert bizonyos csoportoktól megvonták a szavazati jogot; és még csak azért sem, mert vesztes és megszállt országként a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) – és annak szovjet vezetése – gyakorlatilag mindent ellenőrzése alatt tartott. A törvényhozás önállóságára az 1945 januárjában rendeletileg megfogalmazott felhatalmazás mért csapást, hiszen a kormány lehetőséget kapott arra, hogy bármilyen kérdést rendeleti úton szabályozzon – azaz a parlament megkerülésével alkosson jogszabályokat. Ez az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakában akár még elfogadható is lehetne, azonban ezt a felhatalmazást 1949-ig folyamatosan megújították.

Mindemellett fontos szempont, hogy a kialakuló új rezsim elitje a megelőző korszak – baloldali – ellenzékéből érkezett. Ez persze azt is jelentette, hogy – bár ellenzéki pozícióban, de mégiscsak – a Horthy-korszakban szocializálódott csoportok jutottak döntéshozó helyzetbe. Kivételt talán a kommunisták moszkovitái jelentettek. A többiek pedig – még ha korábban ellenzékben voltak is – a voltaképpeni ethoszukat, viselkedési mintázataikat, a „mit kell tennünk" kérdésre adott válaszaikat az előző rendszerből hozták. Azaz a korábbi korszak kérdéseire adtak válaszokat. A demokráciáról alkotott elképzeléseiket is ez határozta meg.

A korábbi rendszerben elfoglalt hasonló pozíció miatt számos kérdésben egyetértettek egymással. Mindenekelőtt abban, hogy ki kell iktatniuk a korábbi politikai – és részben a társadalmi – elitet, függetlenül attól, hogy annak egy része abszolút kompatibilis lehetett volna egy demokratikus rendszerrel is. Nem véletlen, hogy Bethlen Istvánt nem csupán a szovjetek és hazai kollaboránsaik

tekintették ellenségnek, de a kisgazdák számára is nemkívánatos személlyé vált. Ugyanígy egyetértettek abban is, hogy a tulajdonviszonyokat át kell alakítani. Annak mértékében ugyan nem értettek egyet, azonban mégis partnereknek bizonyultak olyan lépések megtételében is, amely az utólagos szemlélő számára már egyértelműen a kommunista hatalmi rendszer kiépítésének állomásai voltak. Sokan talán nem vették észre, hogy milyen irányba tartanak az események, néhányan a tudatos kollaborációt választották, de mindez a végeredményen nem változtat – a kommunista párt el tudta kezdeni saját uralmának kiépítését a koalíció ernyője alatt is. Talán a kisgazdák nem vették észre, hogy „koalíciós" partnerük hol és hogyan csapja be őket...

Utólag megállapítható: súlyos következményekkel járt politikájuk sarkalatos pontja, mely szerint radikális átalakításra van szükség, minden módon, egyértelműen el kell határolódniuk a korábbi rezsimtől, és – a lehetőségekhez mérten – meg is kell büntetniük annak képviselőit. A célnak megfelelő rendőri, ügyészi és bírói szervezet nem a kommunisták kizárólagos műve volt: a nem kommunista pártok asszisztenciájával épülhetett ki az a megtorló apparátus, amely aztán a kisgazda, szociáldemokrata, végül bizonyos kommunista politikusok ellen is használhatónak bizonyult.

Az 1945 utáni politikai elit tagjai kétségkívül minden tőlük telhető módon el akartak határolódni a korábbi politikai rezsimtől, de így abba a csapdába estek, hogy egy „antipolitikát" teremtettek. A nyilasok megsemmisítésével természetesen maradéktalanul egyetérthetünk, de ez a mindent elsöprő baloldali gőzhenger eleve balra lendítette a politikai ingát.

A háború utáni történelmünkben egy másik markáns korszakváltás is kirajzolódik, amit a kortársak szintén érzékeltek. Magyarországon 1949 januárjában már senkinek sem lehetett kétsége afelől, merre is tart az ország belpolitikai átalakulása. Akár egy előre megfontolt és eleve elhatározott „forgatókönyvet" követett is a Magyar Kommunista Párt (MKP), akár a folyamatosan alakuló helyzeteken keresztül „sodródott" bele a hatalom megszerzésébe; akár eleve egy sztálini tervet követtek, akár a kibontakozó hidegháború hozta létre a helyzetet – a tény immár megmásíthatatlan volt: itt egypárti diktatúra épül. Hogy pontosan hová is helyezzük a folyamat kezdetét, az – ebből a szempontból – voltaképpen mindegy.[5] De az a tény, hogy egy új rendszer született, nem szorul különösebb bizonyításra.

5 Lásd: *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerk. Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

A fordulat során minden megváltozott. A hatalmi centrum az állam helyett a párt lett, ennek minden hozadékával együtt. A parlament jelentéktelenné vált, félreállították, a köztársasági elnök helyébe az Elnöki Tanács lépett, ami nem csak azért lényeges, mert a kommunista párt által delegált testület vette át a legfőbb közjogi méltóság helyét, hanem – és ez sokkal fontosabb – mert „törvényerejű rendeleteivel" bármilyen kérdést szabad akarata szerint szabályozhatott. A demokráciának tehát visszavonhatatlanul véget vetettek. Mindehhez képest az a tény, hogy a nem kommunista pártokat formálisan nem tiltották be, lényegtelen. Mint ahogy az is, hogy a párt egy látszólagos demokratikus struktúrát működtetett – persze csak a párttagok számára. (Végeredményben ez is a teljes és titkos választójog egy nagyon speciális korlátozása.)[6] A pártvezetés rendelkezett azokkal az eszközökkel, melyekkel befolyásolni tudták a párt kongresszusának eredményeit. És mindez érdemben nem változott meg az 1990. áprilisi választásokig.

A fenti megfontolások mentén haladva tehát az 1949. év jelenti a valódi korszakhatárt, hiszen ekkor következett be az az alkotmányos, strukturális átalakítás, amely a szó valódi értelmében teljesen új uralmi rendszert és mechanizmust hozott létre. Az 1945-ös cezúra mást jelentett a többségben lévő polgári erőknek és mást a kommunistáknak, de az értelmezési viták lehetősége is lezárult 1949-ben. Nem vitatható az a tény, hogy a kommunista mozgalom vezetése és elkötelezett hívei már a háború után azonnal a saját totális uralmuk megteremtésére törekedtek és ennek megfelelően tették meg lépéseiket. Azonban a nem kommunista politikusok valójában egy radikális rendszerkorrekciót tűztek ki célul, amelynek célja a Horthy-korszak hibáinak teljes körű kijavítása volt. Az új rendbe természetesen számukra sem fértek bele a nyilasok, vagy a konzervatívok jelentős része, de az ő elképzeléseik szerint valószínűleg sokkal szélesebb csoport találhatta volna meg helyét az új rend keretei között. A kommunisták rendszerében – mint később kiderült – még a kisgazdáknak és a szociáldemokratáknak sem volt helyük; az esetek többségében akkor sem, ha hűségesküt tettek az új uraknak.

A társadalom mindennapi életét tekintve a két világháború közötti korszakban számos olyan struktúra működött, amely független volt a politikai

6 A párt vezetését formálisan „demokratikus" rendszer szerint választották ki, hiszen a kongresszusnak kellett döntenie a politikai irányvonalról és a vezető testületekről. De ebben a folyamatban egyrészt csak a párttagok vehettek részt, másrészt az Adminisztratív Osztályon keresztül manipulálható volt a párt struktúrája és ezzel a kongresszus összetétele.

hatalomtól. Az egyházi és magánfenntartású intézmények rendszere, a magántulajdonra épülő gazdasági rendszer lehetővé tette, hogy a társadalom tagjai ne legyenek totálisan kiszolgáltatva az államnak. A háborús körülmények nehezítették a helyzetet, a zsidótörvények pedig egyenesen megszüntették ezt a „békebeli" állapotot, de a társadalom nagy részének tapasztalata a korszak nagyobb részében mégis az volt, hogy az állam és a politikai hatalom nem befolyásolja közvetlenül az életét.

Az államtól független rendszerek már 1945 után azonnal komoly sérüléseket szenvedtek, gondoljunk a földosztásra, amely egyházi birtokokat is érintett, és amely megfosztotta az intézményeket anyagi bázisuktól. Ugyanígy komoly érvágást jelentett, amikor Rajk László belügyminiszterként százával oszlatta fel a civil szervezeteket, bár a többségüknek a náci, fajvédő ideológiához semmi köze nem volt. De mindezek ellenére a társadalmi intézményi háló nem szenvedett visszavonhatatlan és végzetes károsodást. Majd 1949 után válik a folyamat visszafordíthatatlanná.

A kommunisták számára az „ellenség" felszámolása nem csupán azt jelentette, hogy az ellenzéki pártokat és társadalmi szervezeteket felszámolták. Az 1949 utáni új helyzetben immár a kommunisták szatellit szervezeteire sem volt szükségük. A Népfrontba tömörített pártok valójában megszűntek – bár jogilag nem oszlatták fel őket –, és a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége), ÚFOSZ (Újgazdák és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége) típusú szervezetek „elhalása" is kezdetét vette. Az egyetlen párt már elég volt hatalmi centrumnak, külső támogatókra nem tartott igényt. Létrejött tehát az a sztálinista struktúra, amely 1956. október 23. estéjéig fennállt. Olyan mechanizmusok épültek ki, amelyeket még a meg-megújuló rendszerkorrekciós kísérletek sem kezdhettek ki.

Hasonlóképpen, a Kádár-rendszer kiépülése szempontjából sem a forradalom, hanem az 1958-as esztendő számít valódi korszakhatárnak. A forradalom leverését követő események pusztán utat nyitottak Kádár János számára, hogy lebontsa a Rákosi-rendszernek azt a maradékát, amelyet sem a forradalom előtti időszak, sem a forradalom nem tett meg; de mindezt csak azért, hogy kvázi szabadon dönthessen arról, kiket és milyen struktúrában akar visszahelyezni a régi gárdából a hatalmi pozíciókba. Nincs értelme vitatni azt a kérdést, hogy a Kádár-rendszer mennyiben és milyen mélységig folytatása a korábbi kommunista rezsimnek, hiszen mind személyi állománya, mind ideológiája, mind az egypárti hatalmi mechanizmus fő vonalai lényegében azonosak maradtak a forradalom után.

Majd 1958-ban születik meg az új rendszer. Ennek számos eleme más – példaként gondoljunk a népfront feltámasztására, majd folyamatos életben tartására,[7] amely alapvető strukturális módosításnak látszik. Ekkor születnek azok a párthatározatok, amelyek a következő 30 évben lényeges változtatás nélkül megszabták a politikai elgondolásokat, irányt és kontextust. Ezek a „cölöpök" oly mértékig meghatározták a rendszer kereteit, hogy reformálni sem lehetett.[8] Nem azért, mert a merev ideológia nem engedte, hanem azért, mert a párt belső szerkezete, a vezetés összetétele eleve lehetetlenné tette a valódi korrekciót. Ahogy Nagy Imre belebukott 1953 után, úgy Fock Jenő is 15 évvel később; annyi változott csupán, hogy utóbbi egy – a korszak pártzsargonjához képest – meglehetősen éles hangú kritikával búcsúzhatott el a miniszterelnöki széktől, és a reformoktól 1972-ben, de nem kellett féltenie az életét.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a *nemzet* történetében 1945 és 1956 számít határkőnek, az igazi eseménynek; de az *állam* – különösen a szocialista állam – történetében 1949 és 1958 az igazi határkő. Nem véletlen, hogy ehhez az új kezdethez szorosan hozzátartozott egy Rajk-per. (Ahogy majd az 1958-as váltáshoz a Nagy Imre elleni eljárás.)

Diskurzus-problémák a Rajk-per keletkezésének értelmezésében

Nagyon kevés olyan esemény van a történelemben, amely szinte már megtörténtekor (emlékezet)politikai játszmák tárgya lett. A Rajk-per azonban pontosan ilyen. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan is lett azzá, legalább vázlatosan át kell tekintenünk, milyen szálakat is sodort össze a politikai akarat és a percsinálók beteg logikája.

Bár a kommunista párt vezetése már a kezdet kezdetén is mutatott arra hajlandóságot, hogy erőszakos eszközöket vessen be a hatalom megszerzése

7 Bár nem szoktunk különösebb jelentőséget tulajdonítani a Népfrontnak, pont az 1980-as évek közepén derült ki, a rendszerváltozást előkészítő politikai játszmák idején vált világossá, mire is használható ez a szervezet.

8 Itt nem csupán az 1968-as „új gazdasági mechanizmus" bukására gondolunk. Valójában Fock Jenő bukása előtti utolsó parlamenti beszédében sokkal mélyebb összefüggésekre mutatott rá, amelyek a reformot belsőleg lehetetlenítették el. Maga a struktúra működött úgy, hogy önálló döntésekre képtelen embereket emelt be a hatalom rendszerébe, akik a pozíciójuk megtartása érdekében hozták a döntéseket, így nem voltak érdekeltek semmilyen módosításban.

érdekében, az 1945-ös választások után vált egyértelművé, hogy más hatalmi eszközzel egész egyszerűen nem rendelkezik a hazai politikai élet átalakítására. Arra számítani, hogy a 17%-os parlamenti mandátumarányból törvényes keretek között, belátható időn belül el tudnak jutni a többségig, egyszerűen abszurd feltételezés.[9] A szovjet támogatás – bár számos kérdést megoldott – azon nem tudott segíteni, hogy egy konszenzuálisan demokratikusnak tekintett választás eredményét felülírják. Márpedig Rákosi Mátyás és csapata ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy a hatalom átvétele látszólag alkotmányos úton történjen.[10] Ebben a helyzetben logikus – de a mai elemző számára nem elfogadható – lépés volt, hogy a politikai rendőrséget vessék be a politikai küzdelembe.

Csakhogy a kalapáccsal kizárólag ütni lehet. Az alkalmazott eszköz eleve meghatározza, hogyan lehet azt alkalmazni. A politikai rendőrség jellegéből fakadóan a büntetőjog területére terelte a politikai vitát. 1946 és 1949 között a kommunista párt minden politikai lépését egy-egy politikai per támasztotta alá, gondoljunk csak a kisgazdapárti parlamenti többség szétzúzását célzó Magyar Testvéri Közösség perére, de eljárás indult az 1947-es választások után a polgári ellenzék vezető ereje, a Magyar Függetlenségi Párt ellen is (bár itt a bírósági szakasz elmaradt), mint ahogy a pártegyesítést ellenző szociáldemokraták ellen is pert kellett indítani. Még a Mindszenty-perben is kitapintható a direkt politikai cél: a bíboros letartóztatása után Barankovics Istvántól előbb egy támogató nyilatkozatot követelt Rákosi Mátyás, ami alól úgy bújt ki a Demokrata Néppárt elnöke, hogy feloszlatta pártját.

Az 1949-es fordulat befejezéséhez viszont szükségesnek látszott a kommunista párt belső struktúrájának újabb megváltoztatása is.[11] Ha eddig működött a

9 Az, hogy el akarnak jutni a hatalom megszerzéséig nem azért evidencia, mert tudjuk a történet végét, hanem azért, mert mindekor minden politikai párt azért jön létre, hogy megszerezze a hatalmat.

10 Ez nem minden közép-európai országban volt így, Csehszlovákiában végül fegyveres megoldás mellett döntöttek.

11 Ahogyan a korszak egyik szemtanúja megfogalmazta: „...heterogén tömegpártban csak a terror eszközével lehet monolit egységet teremteni. Rákosi nem csupán a külső parancsoknak engedve, nemcsak szolgai másolásból és nem a hatalom szédületében nyúlt a belső terror eszközéhez. A provokációs perek értelmi szerzői és szervezői az első perctől az utolsóig meg voltak győződve arról, hogy a párt érdekében cselekszenek." Horváth Márton: A személytelenség statikus állapota. *Élet és Irodalom*, 1987/25. 6. Ezt a valódi mélystruktúrát érintő változást nagyon nehéz a dokumentumokból kiolvasni, miközben érzékelhető a változás. A hatalomért küzdő pártnak mások a feladatai, és ebből adódóan más belső struktúrára van szüksége, mint a diktatúrában.

gyakorlat, most is fog – gondolhatta Rákosi Mátyás, akit Moszkvából is arra szorítottak, hogy immár ideje az ellenséget a párt sorain belül keresnie.[12] A „nagy testvér" igényei találkoztak Rákosi saját törekvéseivel – egyrészt egy olyan párt megteremtésére, amelyben még elvi lehetősége sem áll fenn annak, hogy bárki veszélyeztesse egyszemélyi hatalmát, másrészt arra, hogy a döntéseket feltétlen és kérdés nélkül végrehajtó apparátust teremtsen. Megnyílt tehát az út a per felé.

A Rajk-per kapcsán le kell szögeznünk, hogy annak egésze – és itt most nem a megvalósult eljárásra, azaz nem a Vasas-székházban lefolytatott végső színjátékra gondolok – nagyon nehezen rekonstruálható, mert a későbbiekben megsemmisítették a nyomozati anyag jelentős részét. A felülvizsgálat során keletkezett dokumentumok révén mégis kirajzolódnak az ügy fő irányai és tendenciái. Ezek alapján megállapítható, hogy a nyomozás során több, egymással összefüggő, mégis különböző történetet fűztek össze.

Bár a Rajk-per végső, kifejlett állapota alapján egyértelműnek tűnik, mi is vezetett a perhez, valójában ez távolról sincs így. Az államvédelmi hatóság érintett nyomozói és Péter Gábor feltűnő gondossággal igyekeztek ránk hagyományozni egy „legendát" a Rajk-per forrásáról.[13] Eszerint a nyomozás Ferenczi Edmond jelentésével indult el, melyben Szőnyi Tibort – aki akkor már a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) káderosztályának vezetője volt – azzal vádolták, hogy a háború alatt az amerikai hírszerzés vezetőjével, Allen Dulles-szel állt kapcsolatban. Az „ügynök minden kapcsolata csak ügynök lehet" logikát követve tehát Szőnyit is ügynöknek tekintették. Miután a politikai vezetés tudomást szerzett erről az információról – folytatódott a legenda –, elkezdték figyeltetni a „svájci csoportot", azaz azokat a kommunistákat, akik a háborús éveket ott vészelték át. Ez ugyan nem hozott eredményt, azonban mégis tovább gördült az ügy, amely végül előbb Szőnyi, majd helyettese, Szalai András és végül Rajk letartóztatásához vezetett.

Ez a keletkezéstörténet – bár kereknek tűnik – valójában több sebből vérzik. Mindenekelőtt ott kap léket, hogy a Ferenczi-féle jelentés ugyan valóban megérkezett Budapestre, a Katonapolitikai Osztályhoz, de sokáig nem lettek következményei. A jelentés címzettje, Gát Zoltán azonnal magához Szőnyihez fordult a dokumentummal, mivel azt nem tekintette terhelőnek a kommunista apparat-

12 Varga László: *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956.* Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001. 23–33.

13 Ennek a legendának a legjobb összefoglalása: Zinner Tibor: Az egyik gyújtózsinór a Rajk–Brankov ügyhöz (is). In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Szerk. Okváth Imre. Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 241–350.

csikra nézve. Csak jóval később, 1948 őszén került elő ismét a jelentés, és indult el a nyomozás a „svájciak" ellen. Kérdés, hogy ha egy abszolút profi hírszerző nem tartotta terhelőnek, akkor hogyan került elő ismét? Erre a kérdésre Révész Gézának, a Katonapolitikai Osztály 1948-ban frissen kinevezett vezetőjének kellett volna válaszolnia. Az 1947–1948 körül beérkezett jelentés ugyanis csak akkor került ismét elő és vált terhelővé, amikor a katonai hírszerzés vezetését Révész vette át 1948 őszén. Formálisan persze megkérdezték, de válaszát érdeminek tekinteni – finoman fogalmazva – túlzás volna. Ráadásul, mivel őt még az 1956-os forradalom és az azt követő rendszer-újraszervezés sem mozdította ki helyéről, őszinte választ nem is lehetett elvárni tőle.

A fenti kérdésre két lehetséges válasz adható. Az egyik: Révész hazatért Varsóból, ahol átmenetileg nagyköveti pozíciót töltött be, és terhelő dokumentumot keresett a „horthysta" Gát ellen. De ha ez így volt, miért rohant el a Gátra nézve sem terhelő dokumentummal Rákosi Mátyáshoz? Továbbá miért interpretálták úgy, hogy a szöveg Szőnyire terhelő, miközben magyarázhatták volna úgy is, hogy Gát próbált „pártellenes" adatot beszerezni. Ez a válasz tehát aligha hihető. Sokkal valószínűbb, és ez a másik lehetséges válasz, hogy eleve azért kereste meg a dokumentumot, mert már tudott a létezéséről. De vajon honnan tudott róla már azelőtt, hogy olvasta volna? Gát szovjet kapcsolatait ismerve lehetséges, hogy Gát már „leadta a drótot" Moszkvába, mint ahogy az is, hogy Artur London révén tudtak róla a szovjetek. Révészt pedig azért instruálták fentről annak előkerítésére, mert alkalmasnak látszott egy, a „nyugatosok" elleni nyomozás megindítására. De hogy a szovjetek számára miért volt ennyire fontos, valójában nem tudjuk. Aligha valószínű, hogy őket is az érdekelte, ami Rákosit, hogy ti. Szőnyin keresztül – aki a káderosztály vezetőjeként minden személyi döntésre rálátott – az MDP-n belüli tisztogatást indítsanak el. De azt is meg kell fontolnunk, hogy a Ferenczi-jelentés Szőnyire terhelő értelmezéséből még nem feltétlen következett a Rajk-per.

Olyannyira nem, hogy a későbbiekben, a felülvizsgálatok során fel is teszik a kérdést a nyomozók: hogyan került képbe Rajk, ki tett rá terhelő vallomást? Persze amikor Szőnyi „felsőbb kapcsolata" után érdeklődtek, csak olyan valakit nevezhetett meg, pontosabban csak olyan vallomást jegyzőkönyveztek tőle, amelyet a pártvezetés – ebben az esetben személyesen Rákosi – elfogadott. De azt senki nem tudta a későbbiekben bizonyítani, hogy eleve Rajk nevét akarták kiszedni belőle. Utólag sokan próbálták úgy bemutatni a történteket, mintha eleve Rajk László lett volna ennek az ügynek a célpontja. Elvileg persze el lehet képzelni, hogy a Szőnyire nézve terhelőnek minősített jelentésből eljussa-

nak Rajk személyéhez, de ez aligha valószínű. Mindenekelőtt azért nem, mert semmi szükség nem volt erre: a belügyminiszteri ténykedés, a Nékosz vagy a jugoszláv diplomatákkal tartott kapcsolata sokkal direktebb – és egyértelműbb – kiindulópontot jelenthettek. A svájciak beemelése az ügybe inkább erőltetett, mintsem logikus. De ha már ennyire bonyolultan fogtak hozzá, akkor az összes többi szálra miért volt szükség?

Végül a perben kihasználták azt az egyszerűbb megoldást, hogy a volt belügyminiszter hivatali tevékenységét használják fel vádként ellene. Ez a „szál" jól kitapinthatóan jelen van a megvalósult eljárásban.[14] A Szebenyi Endre nevével jegyezhető csoport belügyi tisztviselőkből állt. Magával a megfogalmazott váddal nem is érdemes különösebben foglalkozni, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a politikai értékelés mindig vélemény kérdése. Hogy a belügyi apparátus jól végezte-e a munkáját a kommunista párt szempontjából, az utólag egyértelmű. Mint ahogy az is, hogy nem történt „szabotázs". Valójában maguk az eljárást lefolytató nyomozók sem kaptak semmiféle indoklást Szebenyi őrizetbe vételéhez – túl azon az ismert sablonon, hogy az államtitkár „ellenség".[15] Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy Péter Gábor – már jóval Rajk letartóztatása után – felismerte a helyzet adta lehetőséget: amennyiben rá tud mutatni valakire, mint az őrizetbe vett Rajk cinkosára, lényegében bárki ellenséggé válhat, bárkit bíróság elé citálhat.

Valami hasonló mozgathatta Rákosi Mátyást is, aki régóta ellenőrzése alatt akarta tartani a Moszkvával való kapcsolattartást. Pontosan tudta ugyanis, hogy mennyire veszélyes lehet számára, ha ellenőrizetlen információk keringenek róla a szovjet apparátusban. Pálffy Györgynek, a Katona Politikai Osztály korábbi parancsnokának letartóztatásakor egy szovjet rádió adó-vevőt találtak a tábornok lakásán, akkor ő is kapcsolattartó lehetett. Ezt nem volt nagyon nehéz elképzelni, hiszen a katonai hírszerzés vezetőjének nyilvánvalóan rendelkeznie kellett szovjet felsőbb kapcsolattal. Az, hogy Pálffy Györgyöt 1948 tavaszán „felfelé buktatják" (honvédelmi miniszterhelyettes lesz), de ezzel megfosztják a hírszerzés operatív irányításának lehetőségétől, jelzi: kegyvesztett lett. Éppúgy, mint Rajk, amikor külügyminiszterré nevezték ki.

Ez vezet át bennünket az egész ügynek egy olyan eleméhez, amely oly mértékig „kilógott", hogy jogilag is el kellett különíteni attól: a katonai vonalról van

14 Vö. ÁBTL 2.1 I/9. és I/9-a. Szebenyi Endre ügye.

15 A belügyi tisztviselők őrizetbe vételének okáról egyébként Décsi Gyula a későbbiekben sem akart tudni semmit, vö. ÁBTL 3.1.9. V-150019/4. Décsi Gyula tanúvallomása a Farkas Mihály és társai per tárgyalásán 1957. március 15.

szó. Mindent egybevetve a katonák szereplése az eljárásban – bár szoros összefüggés látszik azzal, ahogy „jugoszlávellenes" eljárássá változtatták az ügyet – valójában teljesen felesleges. Rajk elítélhető volt anélkül is, hogy Pálffy György tanúvallomása elhangzott volna a Vasas-székházban. Ezzel együtt persze határozottan hihetőbb volt a „csőszkunyhóról" és benne a jugoszláv belügyminiszterről szóló mese, ha a Katona Politikai Osztály vezetője is szereplője a színjátéknak, végül is a határőrség is az általa vezetett osztály alárendeltségében működött. Pálffy beemelése az ügybe viszont társakat is igényelt, akiket részben ebbe az eljárásba is beemeltek, majd a gyenge prelúdiumot a következő évben követte a nagy előadás: a „tábornokok pere".[16]

A tábornok szereplésével tehát hitelesítette, hogy Rajk László a jugoszlávok kémje. Már a per születésének kezdetén is feltűntek a „jugoszlávok", de végül is csak június folyamán vált egyértelművé, hogy ebbe az irányba érdemes továbbvinni a megkezdett nyomozást, hogy annak végén elénk tárulhasson a megvalósult Rajk–Brankov-per.[17] A Jugoszlávia-ellenes koncepció azonban nem Brankovval érkezett Budapestre,[18] a koncepció, hogy Rajk jugoszláv ügynök, már Budapesten megszületett, ehhez pedig csak később „ragasztották hozzá" a jugoszláv diplomatát. Kétségkívül a per lényegi építőeleme volt ez, de csak egy a többi között. Az már más kérdés, hogy a későbbiekben a per kivitelezői számára ideálisnak bizonyult a jugoszláv szál létezése, éppúgy, mint a szovjetek tevőleges beavatkozása az eljárás kivitelezésébe. Méghozzá azért, mert 1953 után a politikai nyomozóapparátusban egy új gárda látott hozzá a felülvizsgálatokhoz. Péter Gábor már börtönben volt, nem kevés társával együtt, de a korábbi „élcsapat" számos más tagja is elhagyta a testületet. Az újak nem igazán tudták, mi is történt 1949-ben, azt viszont tudták, hogy Jugoszláviát a szovjetek nyilvánították ellenséggé, tehát egész egyszerűen ebben lehetett megjelölni a per politikai okát, és ezzel a további kérdések sorát is le lehetett zárni.

A Rajk-pernek létezik egy „hazai trockisták" ellen folyó eljárásként történő értékelése is. Nem csupán a kései elemzőknek, hanem már a kortársaknak is feltűnt a perben Justus Pál szereplése. A hazai baloldal egyik emblematikus alakjaként Justus valóban közel állt ahhoz az elképzeléshez, amit soha nem definiáltan „trockizmusként" határozott meg a sztálinista zsargon. A fogalom definíciós

16 A katonai perekre lásd: Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Attraktor, Gödöllő-Máriabesnyő, 2012.

17 Ennek a koncepciónak az elfogadásával született Zinner Tibor monumentális elemzése. Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér." A Rajk–Brankov-ügy I–II.* Saxum, Budapest, 2013–2014.

18 Zinner: i. m. (2013.) 359.

problémái ellenére számunkra a kortársak értékelése irányadó, a hazai kommunista mozgalom – de nem a párt! – nagy öregje, Demény Pál is ezt állította róla. Deményt már 1948 nyarán kihallgatták a trockistákra, akkor még különösebb következmény nélkül. Azonban ez jelzi, hogy a moszkvai tanács, mely szerint ideje lenne fellépni a trockizmus magyarországi képviselői ellen, termékeny talajra hullott. Talán nem véletlen, hogy maga Demény Rajk–Justus-perként értelmezte az eljárást. Utólag persze lehet vitatni ezt az értelmezést, de valószínűleg a hazai (munkás)mozgalmi keretekben gondolkodó Demény számára nem véletlenül jutott mindez az eszébe.[19]

A „nyomozati" anyagok, valamint a letartóztatások időrendje alapján néhány olyan elem is kirajzolódik a Rajk-per hátterében, amelyek végül nem kaptak szerepet a Vasas-székházbeli színjátékban. Ilyen az angol vonal, amelyet a perből végül kihagytak, azonban a „svájci kémügyként" aposztrofált szálhoz szorosan illeszkedett. Már sokan – köztük kortársak is – észrevették, hogy a „nyugatosokra" rájárt a rúd a Rajk-pert követő időkben. Közülük nem kevesen Nagy-Britanniában vészelték át a háborút, és akár Ignotus Pálra, akár Pálóczi-Horváth Györgyre gondolunk, a brit hírszerzéshez való kötődésük bizonyításra sem szorult – hiszen az adott kenyeret nekik a háború alatt. Itt már csak a Rajkhoz vagy társaihoz való kötődést kellett volna megteremteni. De erre már nem volt szükség, és csak tovább bonyolította volna az eljárást. A Rajk-per lezárta után ezek a letartóztatottak végül más eljárások keretében kerültek bíróság elé.

Kurzus – és konkurzus

Mint említettem, a Rajk-per már születése pillanatában egy – ha úgy tetszik – emlékezetpolitikai játszma részévé vált. Hogy a fentebb bemutatott módfelett bonyolult – és most csak vázlatosan ismertetett – „ügyhalmazból" ki melyik elemet helyezte az emlékezés középpontjába, nagyon is gyakorlati, aktuálpolitikai megfontolások mentén dőlt el. Ezek a döntések nagyban függtek az emlékezés időpontjától, az emlékező személyétől és 1949-es, illetve az emlékezés pillanatában betöltött funkciójától. Az emlékezetben a legfontosabb problémát természetesen az okozta, hogy a Rajk-per a *pártot érintő* törvénysértés volt. Azok a törvénysértések, amelyek áldozatai nem párttagok voltak, soha nem okoztak problémát a hivatalos kommunista körökben. Azokat egyszerűen a

19 Demény szerepére lásd Zinner: i. m. (2013.) 440–443.

hatalom megszerzéséhez vagy megtartásához szükséges lépésnek tekintették, és könnyen napirendre tértek felettük. Itt azonban nem erről volt szó, ezért szinte a per születésével egyidejűleg felmerült a kérdés, hogy kit is terhel a felelősség mindezért?

A vádirat elkészülte előtt döntés született arról, hogy a nyomozás során konstruált elemek közül melyik szálat is kell kiemelni és a per legfontosabb üzenetévé tenni. Ehhez nem azért kellett a szovjetek „segítsége", mert a magyarok nem tudtak rendet vágni az egymásnak ellentmondó vallomások tömegében. Sokkal inkább azért, mert Péter Gábor igyekezett megszabadulni a felelősségtől. Ő feltehetően pontosan tisztában volt azzal, hogy mivel ez a per pártügy, és a párt irányvonalának esetleges jövőbeli változásával megütheti vele a bokáját. Tudta, elvtársai soha, semelyik korábbi „ügyet" nem fogják számon kérni rajta, hiszen, ahogy Décsi megfogalmazta: „a korábbi eljárásoknál mindig értettük, hogy a pártnak szüksége van az igazságtól eltérő vallomásokra".[20] De Décsi mondatában az is benne van, hogy itt nem értették...

A döntést tehát a hazai vezetők jó érzékkel áttolták a szovjetekre, ezzel mentesítve önmagukat a felelősség alól. És pontosan itt válik játszmává az ügy, pontosabban az ügy interpretációja. Ettől a pillanattól kezdve a végrehajtók mindig a szovjetekre tolhatták a felelősséget egy olyan ügyért, amelynek forrásai valójában nem Moszkvában keletkeztek, még akkor sem, ha számos inspiráció onnan érkezett. Onnan sugalmazták, hogy a trockisták elleni fellépésnek eljött az ideje (bár azt, hogy kit tekintenek annak, meglehetősen homályosan határozták meg), ott nyilvánították ellenségnek Jugoszláviát. De a részletekkel – hogy ti. ki is az igazi magyar trockista: Demény vagy Justus, illetve, hogy ki is legyen Tito legfőbb magyar szövetségese – már nem feltétlen foglalkoztak. Ugyanígy hazai pályán dőlt el, hogy Rajk belügyminisztériumi „romboló tevékenysége" hová kerül az ügyön belül, mint ahogy az is, hogy számos politikai vonatkozású szálat nem élesítettek, így például a Rajk felügyeletével működő Nékosz csak halvány árnyképként szűrődött be a képbe. De ugyanígy a volt spanyol interbrigadisták sem kaptak túl erős kontúrt, annak ellenére, hogy Rajk múltja miatt azért megemlítették őket.[21]

20 ÁBTL 3.1.9. V-150019. Décsi Gyula vallomása, 1956. március 19.

21 „Spanyolos" szál valóban van a Rajk-perben, de a spanyol polgárháborút megjárt magyar kommunisták ellen csoportszinten nem történt fellépés. Részletesen lásd: Ötvös István: Többszörös koncepció, avagy létezett-e spanyol szál a Rajk-ügyben? *Betekintő* 2014/1. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_1_otvos.pdf

A szovjeteket felelőssé tevő interpretáció különösen 1953 után vált hangsúlyossá. Amikor a felülvizsgálatok megkezdődtek, felelősökre is szükség lett. A már amúgy is letartóztatásban lévő Péter Gábor mellett fel kellett vetni a politikai felelősség kérdését, és ebben a pillanatban Rákosi Mátyás számára is könnyű menekülőutat jelentett, hogy a szovjetekre – és leginkább az akkor már halott Sztálinra – kenhette az egészet. Bár általánosságban vállalhatta a politikai felelősséget, a részleteket tekintve kibúvót keresett. A szovjetek végső felelőssége az új szakasz politikusainak is fontos volt, hiszen a felülvizsgálat során számos pártvezetőről kiderült, hogy ismertek bizonyos részleteket. Nem csupán Kádár János volt ott Rajk kihallgatásán, de Kovács István, Kiss Károly, Gerő Ernő is tisztában volt, mi is történik az ÁVH kihallgatásain.

Az 1956-os forradalom után hasonlóan komplikált maradt a helyzet, csak a szereplők módosultak. Rákosi Mátyás felelősségét immár szabadon lehetett firtatni – sőt tanácsossá is vált –, miközben Kádáréról még mélyebben kellett hallgatni. Ebből a szempontból különösen érdekesek Péter Gábor vallomásai. A politikai nyomozások korábbi vezetője mindig jó érzékkel tudta, kire tehet vallomást és kire nem. Ismerte a párton belül uralkodó szabályokat. Így az 1956-os forradalom előtti vallomásaiban rendre a Politikai Bizottságot tette felelőssé az eljárásért, míg utána Rákosit, ezzel mentesítve Kádárt. A fentiek alapján az sem meglepő, hogy a Rajk elleni eljárásról továbbra is sablonválaszok születtek, megerősítve és rögzítve a fentebb már ismertetett keletkezéstörténetet éppúgy, mint a pernek Rajk–Brankov-ügyként interpretáló változatát, ezzel a jugoszláv vonalat téve meg az eljárás okaként. Ami részben igaz volt, csak éppen ez az értelmezés nem bontotta ki az igazság minden részletét...

Ennek a koncepciónak jegyében fogantak azok a dokumentumok is, amely végül a Kádár-korszak idejére lezárta a koncepciós perek felelősségének kérdését.[22] Az 1962-es jelentés célja sokkal inkább a valóság elrejtése, mintsem kimondása volt. Igazodva az éppen aktuális viszonyokhoz, természetesen Rákosit

22 Tájékoztató jelentés az SZKP KB részére a személyi kultusz idején elkövetett magyarországi törvénysértésekkel kapcsolatban. Budapest, 1962. augusztus 17. In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1.* Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992. 663–674. Összefoglaló a belügyi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben, Budapest, 1962. november 14. Uo. 675–734. Jelentés a munkásmozgalmi emberek ellen indított koncepciós perek 1961–1963 közötti felülvizsgálatának lezárásáról, Budapest, 1964. június 15. Uo. 735–740. A szövegek belső ellentmondásaira és megállapításaik apró eltéréseire, valamint azok okára jelen tanulmány keretei között nincs mód kitérnünk.

és a szovjeteket nevesítették felelősként, és a Tito-ellenes propagandahadjáratot tekintették a fő politikai oknak. Végeredményben ezzel egy régi magyar hagyományhoz kanyarodtak vissza, anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna: a felelősséget külső szereplőre tolták át.

Az 1949-es per nyilvánvalóan egy új korszakot kijelölő határkő volt. Rajk kivégzése azt jelezte, hogy a régi világ kommunista szereplőit is utolérhette a megtorlás. Rajk László voltaképpen nem azért került bíróság elé, amit a perben megfogalmaztak – azok közül egyik vád sem állja meg a helyét. A per politikai célja valójában az volt, hogy egyértelmű választóvonalat húzzon a múlt és a jövő közé. Minden addigi igazság idejétmúlttá vált, hogy helyére a kommunista párt sztálinista vonalának igazsága lépjen. Azért vált kulcsfontosságúvá a Rajk-per, mert ezután nyílt meg annak a lehetősége, hogy mélységében és alapvetően nyúljanak bele a hatalmat gyakorló párt belső viszonyaiba is: ettől kezdve bárkit le lehetett váltani, és felállt egy teljesen szervilis struktúra, amely korlátlan hatalmat biztosított a vezetők legszűkebb köre számára. Ez a struktúra aztán változatlan – megváltoztathatatlan – formában fennmaradt 1956-ig.

A Rajk-per mindamellett egy olyan esemény is volt, amelyhez a pártnak és vezetőinek a későbbiekben mindig viszonyulniuk kellett. Ezért volt fontos, hogy melyik elemét emelik ki és hogyan értelmezik az akkor történteket. Ezzel kapcsolatban kényelmes megoldást választottak, amikor egy olyan interpretációt hagytak ránk, amely inkább elkendőzte a valódi okokat és összetevőket, mintsem feltárta volna azokat. Hogy mennyire kulcsfontosságú esemény volt a rendszer kialakításának folyamatában, azt mi sem jelzi jobban, mint hogy Kádár János az utolsó, a párt belső nyilvánossága előtt elhangzott beszédében is utalt Rajk Lászlóra és perére. Őt is, és pártját is holtáig kísértette az eljárás árnya...

Rácz Attila

A Rajk-per és a budapesti hangulat

„Enyhének találja a halálos ítéletet, és kifejtette, hogy egy kicsit kínozni kellett volna őket."[1] „Egy elvtársnő kéri, hogy a piszkos trockista gyilkos kémbanda a legkínzóbb halált kapja."[2] Ezek az idézetek a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) VII., illetve X. kerületi apparátusában íródtak. Ezekre a figyelemfelkeltő forrásokra akkor bukkantam, amikor az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában az MDP első évéről tartott előadásomra[3] készültem. Ekkor megvizsgáltam, mennyi hangulatjelentés maradt fenn a budapesti pártszerveknél a Rajk-perről, ezek mennyire csengenek össze egymással, illetve a pártpropagandával, és érdekesnek ígérkezett összegyűjteni és összehasonlítani ezeket.

Ahogy korábban is már kimutattuk,[4] a propagandahírek két irányban terjedtek a párton belül: egyrészt az agitpropért felelős szervek látták el instrukciókkal a hierarchia megfelelő szintjeit, másrészt információs és hangulatjelentések formájában tájékozódtak arról, hogy ezeket az utasításokat hogyan hajtották végre, illetve a „lakosság" hogyan viszonyul a párt döntéseihez, illetve az aktuális országos és a helyi történésekhez. Ezen források használatakor figyelembe kell venni, hogy a hangulatjelentések írói konstruált, sőt konfabulált történeteket írtak, azok az elnevezés ellenére elsősorban nem a lakosság hangulatát tükrözték. Kovács István, a budapesti pártbizottság első titkára 1949-ben szóvá is

1 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV. 102. b. 49. ő. e. 1949. szeptember 26-ai hangulatjelentés. Az idézeteknél a nyilvánvaló elütéseket és – ahol nem befolyásolja a tartalmat – a helyesírási hibákat javítottam.

2 BFL XXXV. 105. b. 14. ő. e. Dátum nélküli jegyzőkönyv az 1949. szeptember 11-én tartandó propagandista és agitátorértekezletről.

3 Rácz Attila: Az egyesült párt első éve. Az MDP fővárosi pártszervei 1948–1949-ben. Konferencia a történeti levéltárban. A Rajk-per éve: közelítések 1949-hez. Budapest, 2019. május 22.

4 Katona Csaba–Rácz Attila: A hangulatjelentések elé. In: *Hangulatjelentések a fővárosból 1988 októberétől 1989 októberéig.* Szerk. Katona Csaba és Rácz Attila. Budapest Főváros Levéltára–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2010. 7–29.

tette: „az az érzésem, hogy néha a hangulatjelentésekben az van, amit mi szeretnénk, hogy legyen, holott kellene több negatívumnak lenni ahhoz, hogy tudjuk, hogy hol min kell változtatni."[5] Ezekből az iratokból mégis sokszor az derül ki, hogy bár az agitátorok inkább a saját témájukban szerettek volna tájékozódni, a meghallgatottak a helyi problémáikról is szívesen beszéltek.

Nem kívánom, mert általában lehetetlen megválaszolni, hogy a Rajk-üggyel kapcsolatban a hivatalos közlemények és az agitáció hatottak-e az emberekre, vagy csak a hangulatjelentések írói fogalmaztak úgy, hogy azok a propaganda sikerességét bizonyítsák. Ennek ellenére hasznos, fontos és érdekes lehet megismerni, hogy mit jegyeztek fel a hangulatjelentésekben a pert megelőző néhány hónapban, a per lefolytatása alatt, valamint az ítélethirdetést követően. Ezekből abba is betekintést nyerhetünk, hogy a kommunista párt hogyan igyekezett az agitációs „termékeit" minél hatékonyabban eljuttatni az emberekhez.

A letartóztatás után

Az 1949. május 15-ei országgyűlési választásokat követően június 11-én formálódott újjá a Dobi-kormány. Az MDP Központi Vezetősége (KV) is aznap ülésezett. „A Rajk László és Szőnyi Tibor által vezetett kémcsoport" ügyéről szóló napirend előterjesztője Kádár János volt, aki a letartóztatások tényének közlésével kezdte az előterjesztés ismertetését: „[...] a nyomozás kétségbevonhatatlan bizonyossággal, a tények tömegével alátámasztva megállapította, hogy a leleplezett kémcsoport és pártellenes frakció hosszú évek során fontos állami posztok mellett beépült pártunk központjába is. Megállapítást nyert, hogy az illetékes pártszervek hozzájárulásával azóta letartóztatott Rajk László volt a kémcsoport feje. Megállapítást nyert továbbá, hogy Rajk László egyik legfontosabb segítője a kémkedésben, a kémszervezet ágazatának vezetője, az időközben ugyancsak őrizetbe vett Szőnyi Tibor dr. a Központi Káderosztálynak vezetője volt." A folytatásban a „kémszervezet szociális arculatáról" beszélt, melynek fontos, és a későbbiekben sokszor visszatérő eleme az volt, hogy az értelmiségre kívánta zúdítani a kémkedés vádját: „A kémcsoport eddig felderített tagjai között egyetlenegy munkás vagy dolgozó paraszti ember nincsen. Kivétel nélkül gyökértelen, félművelt intellektuelekből [sic!] áll ez a társaság. [...] A minisztérium vezető kulcspozícióiban régi horthysta tisztviselők, vagy új, azokhoz hasonló beál-

5 BFL XXXV. 95. a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13-ai titkársági ülés jegyzőkönyve.

lítottságú intellektuel elemek voltak." Az előadó végezetül hangsúlyozta Rákosi Mátyásnak „az ellenség felderítése és leleplezése érdekében" végzett munkáját.

Rákosi hozzászólásában egyértelműsítette, hogy a határozati javaslatot a Politikai Bizottság megbízásából ő dolgozta ki, a letartóztatásra az országgyűlési választás utáni 24 órában adták ki az utasítást. A részben önkritikát gyakorló hozzászólóknak adott válaszában nem kimondottan az értelmiség elleni „hajszát" támogatta, hanem a dolgozó polgár mint szabotőr elleni harcot: „[...] a szabotőr veszedelmes formája, jól dolgozó polgár. Nem politizál, kizárólag a foglalkozásának él, de nem tudjuk, hogy nagy krízis idején mi lesz vele, ha megengedjük, hogy a közvetlen munkatársait maga válassza meg. Könnyű leleplezni azt a szabotőrt, aki éjszaka vasdarabokat tesz a fogaskerekek közé, de az ilyen szabotőrt, akit stratégiai célra állítanak be, nem lehet észrevenni."

Az elfogadott határozat szerint a „Központi Vezetőség Rajk Lászlót és dr. Szőnyi Tibort mint idegen, imperialista hatalmak kémeit és trockista ügynököket a Magyar Dolgozók Pártja tagjai sorából" kizárta. Rákosi ugyanakkor hangsúlyozta, hogy – bár szükségszerűen a sebet mélyen ki kell majd vágni, de – egyelőre az ott elhangzottakról beszélni még nem szabad, csupán majd „a megfelelő, nem túl távoli jövőben". Az ülés legfőbb pontjai gyakran előfordulnak majd az „utca emberének" értékítéletében és az agitáció megszervezésében is.[6]

Öt napra rá, június 16-án a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége és Központi Ellenőrző Bizottsága közleményt adott ki a „trockista kémcsoport leleplezéséről", melynek következményeként Rajk Lászlót és Szőnyi Tibort mint az imperialista államok kémeit kizárták a pártból. A *Szabad Nép* szerint „az ellenség legveszélyesebb fegyvere" a párt soraiba való behatolás volt, mellyel szemben a legjobb védekezés a párt „helyes politikája", illetve végrehajtása során a „szívós harc" „minden elhajlás ellen" és a kíméletlen fellépés „a sovinizmus, a nacionalizmus minden megnyilvánulása", a „trockizmus" és a „klikkek" ellen. „Fokozni kell az éberséget. Fel kell figyelni a legcsekélyebb pártszerűtlenségre, népszerűség-hajhászásra, öntömjénezésre, személyi kultuszra, a törtetőkre. Az eddiginél szigorúbb mértékkel kell ellenőrizni minden téren a Párt és az állam funkcionáriusait. Fokozni kell az egyéni felelősséget és meg kell torolni minden hanyagságot, felületességet és hiszékenységet, amely az új és régi káderek elbírálásánál mutatkozik" – hangsúlyozta a párt lapja.[7] A közlemény meg-

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 52/8. ő. e. Az MDP KV 1949. június 11-ei ülésének jegyzőkönyve.

7 *Szabad Nép*, 1949. június 16. 3.

jelenésekor Rajk már régen, egészen pontosan május 30-a óta letartóztatásban volt (ezt Rákosi már másnapi bejelentette a pártvezetésnek).[8]

A *Szabad Nép* cikkének megjelenését követő napon a X. kerületi agitprop felelős arról számolt be, hogy Rajk és Szőnyi kizárását a kerületben „általánosságban meglepetéssel fogadták. Majd több vita után megoszlott a vélemény. A többség, pártunk erejét látja benne. Csodálják pártunkat, hogy milyen gyorsan észreveszi még a legmagasabb funkcióban lévők nem helyes munkáját és ezek a dolgozók, nők, férfiak, ifik, értelmiség egyaránt, mint a munkásosztály árulóit tekintik, mind a két pártból kizárt személyt! Szőnyire általánosságban érvényes a fent említett. Rajkról már más az eset, kb. 5–10% az, aki csodálkozik, vagy aki nem zárta volna ki a pártból, múltjára való tekintettel. Vagy aki bővebbet akar hallani a történtek felől. Általában elítélik és várják a bővebb tájékoztatást, hogy közelebbről is lássák, mit akartak csinálni."[9]

Az I. kerületben június 23-án és 24-én 18 területi és 15 üzemi „kisgyűlést" tartottak, amelyeken a június 18-ai „budapesti békekonferencia"[10] mellett a „trockizmus, valamint a kémbanda leleplezésének kérdései" voltak a fő témák. Az előadókat június 22-én központilag készítették fel. Az átlag másfél óra hosszúságú területi gyűléseket lakóházak udvarán tartották 60–70 lakó részvételével; összesen 1100 lakó vett részt ezeken. A mozgósítást plakátokkal és a népnevelők munkájával oldották meg. A 20–30 perces beszámolót átlag öt kérdés megválaszolása követte. Mint kiderült, joggal nem bízták a véletlenre a kérdésfeltevéseket, és készítettek fel olyan embereket, akiknek előre megmondták, miről kell beszélniük. „Megállapítottuk, hogy a hozzászólók 90%-a a témától eltérő, községpolitikai kérdéseket vetett fel, a politikai hozzászólók azok az elvtársak voltak, kiket előre beállítottunk. A hallgatóság túlnyomó része nem tanúsított nagy érdeklődést a politikai kérdések iránt, mindenütt igyekeztek a kisgyűléseket panasznapokká átalakítani." Más volt a helyzet az üzemekben, itt a Rajk-ügy váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. A szervezéssel itt kisebb problémák adódtak, mert a szakszervezeti napok és a termelési értekezletek miatt a kisgyűlések egy részét ebédidő alatt kellett tartani, így „a hozzászólásokra nem maradt elég idő", illetve „az egyik elvtársnő megkérte az előadót, hogy a gép

8 MNL OL M-KS 276. f. 54/47. ő. e. Az MDP Titkárság 1949. május 31-ei ülésének jegyzőkönyve.

9 BFL XXXV. 105. b. 18. ő. e. 1949. június 17-ei hangulatjelentés. A kerületi pártiratokban meglehetősen aránytalanul maradtak fenn jelentések a Rajk-perről. Tanulmányomban a kerületek közötti hangsúlyeltolódás az iratok arányát tükrözi.

10 BFL XXXV. 95. a. 137. ő. e. 1949. július 12-ei titkársági ülés.

mellett beszéljen még részleteket a Rajk-ügyről, tekintve, hogy az ebédidő lejárt, valamint nem mert a hallgatók előtt kérdezősködni."[11]

A II. kerületben június 15-én agitációs konferenciát szerveztek, melyen „a legújabb agitációs szervezeti forma, az agitációs brigád szervezeti felépítését s azokat a módszereket" tárgyalták meg, „ahogyan agitációs brigádok a jövőben az agitációs munkát folytatni fogják". Ennek érdekében átszervezték az adminisztrációt, az alapszervek ettől kezdve rendszeresen, hetente voltak kötelesek „megfelelő adatokat szolgáltatni", valamint június 23-ai határidővel „agitációs brigádokat" kellett felállítaniuk. „A Rajk-féle trockista összeesküvéssel kapcsolatban úgy a párttagjaink, mint a pártonkívüliek feszülten várják az ügy teljes kibontakozását. Nagy általánosságban azonban megállapíthatjuk azt, hogy a munkásság körében máris megvetést és felháborodást váltott ki ez az esemény."[12]

A pártszervek kétféleképpen kívánták megakadályozni a szabotázsokat: a termelés fokozásával, illetve a pártirodák gyakoribb ellenőrzésével. Előbbire jó példa a X. kerület: egy nyár közepi hangulatjelentésben a Rajkról szóló híradásokat – Dimitrov halála (1949. július 2.) mellett – megelőzik a munkaversenyről szóló tájékoztatások. A „versenydíjazáson" felül a selejt leszorításának igénye volt a legfelkapottabb téma. „Pl. a Radiátorgyár öntői elhatározták, hogy nem tűrik azt a szégyent, hogy az ő üzemük selejt-%[-a] legyen a legmagasabb a kerületben, akik már több mint négyszer voltak élüzemek. Vállalták azt, hogy minden igyekezetükkel azon lesznek, hogy még ebben a hónapban 3 és fél %-kal csökkentik a selejtjüket. Ma már 3%-os csökkentést értek el (ebben részt vettek agitátoraink is)."[13]

A nyár folyamán az iratok biztonságos őrzését ellenőrizték a pártszervezeteken. A III. kerület üzemeiben vizsgálatot tartottak, és megvitatták, hogyan, milyen körülmények között tárolják a hivatalos iratokat. A jelentésben szereplő gyárakban mindenhol találtak valamilyen hiányosságot. Az óbudai dohánygyárban az volt a hiba, hogy bár a párttitkár az íróasztalfiókban tárolta a pecsétet és a szekrényei kulcsát, de a zárban benne volt a kulcs. Ahol zárva találták a pártirodát (Lukács fürdő, Goldberger, Óbudai Fehérítő, Gázgyár), ott is felhánytorgatták, hogy nyilvántartási kartonok, átjelentkezési űrlapok és egyéb pártiratok elöl voltak az íróasztalon (míg az Óbudai Hajógyárban egy

11 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. Dátum nélküli hangulatjelentés.

12 BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. 1949. június 29-ei összesítő jelentés a II. kerületi agitációs osztály június 13-a és 29-e között végzett munkájáról.

13 BFL XXXV. 105. b. 18. ő. e. 1949. július 13-ai hangulatjelentés.

helyszínrajzot a fogason találtak). A Lukács fürdőben csak a párttitkárnak volt kulcsa a szobához, és a takarítónő is csak az ő felügyelete alatt takaríthatott, ám ott is rendetlenséget állapítottak meg. Ugyanígy felrótták, ha a pártbélyegzőt nem zárták el, a káderügyek szekrénye nyitva maradt, vagy széttépett iratok voltak a papírkosárban.[14]

Az újpesti pártbizottság is ellenőrzést rendelt el, melynek nyomán a Soproni és Újpesti Posztó- és Szőnyeggyárak Rt. üzemi bizottsági titkárát szigorú megrovásban részesítette, mert a nyitva hagyott fiókokban üres káderborítékok, kádernyilvántartó lapok, szakszervezeti direktívák és üres cégszerű levélpapírok voltak. Az igazgató és a normafelelős rosszabbul járt, a pártból is kizárták őket, az előbbit azért, mert „két íróasztala nyitva állott, de ezen túl egész viselkedése olyan volt, amely a dolgozók körében szovjetellenes hangulatot váltott ki, utóbbit pedig azért, mert a normaellenőrzéssel kapcsolatos iratok voltak hozzáférhetőek. Az Anker Művek üzemi titkára valószínűleg nem követte az ideológiai változásokat, tudniillik záratlan íróasztalában a szociáldemokrata Bán Antal előszavával ellátott kézikönyvet tartott, valamint „egy szemináriumi füzetet találtak nála Rajk hozzászólásával, valamint Rajknak egy nagy faliképét."[15]

A bírósági tárgyalás előtt

A propaganda a Rajk László perének szeptember 16-ai bírósági tárgyalását megelőző napokban újból felerősödött a kerületekben. Az MDP belvárosi, azaz IV. Kerületi Bizottsága – a budapesti felettes pártszerv utasítására[16] – szeptember 10-én foglalkozott „Rajk és bandájának" ügyével. A kerületi titkár, Chajes Ida felvezetőjében részletesen ismertette a kémtevékenységet. Véleménye szerint „Rajkék egész szervezete és készülődése nem volt más, mint a nemzetközi imperializmus egy jól előkészített akciója és szervezete." Feladatul tűzték ki azt, hogy a széles néprétegeket felvilágosítsák arról, hogyan akarták Rajkék a szocializmus vívmányait lerombolni, és hogyan „akarták meggyilkolni a pártonkívüli jó demokratákat is". Másnapra, vasárnapra az alapszervi vezetőket hívták össze, hogy összevont titkári, propagandista és agitációfelelős értekezletet tartsanak arról, hogyan készítsék elő a szeptember 12-ei és 13-ai propagandamunkát.

14 BFL XXXV. 98. b. 22. ő. e. 1949. augusztus 18-ai jelentés.

15 BFL XXXV. 176. a. 3. 59. ő. e. (1949. szeptember 16.)

16 BFL XXXV. 95. a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13-ai titkársági ülés jegyzőkönyve.

A körzeti titkárokat bizalmas levelekben már értesítették a vasárnapi értekezletről. „A körzeti titkárok gondoskodni fognak, hogy hétfőn 6 órára összehívják az összes területi agitátorokat. A házmegbízott testület részére kifüggetlenítettünk [sic!] két aktívát. Kiválogattuk a legjobb előadókat, és súlypont szerint állítottuk őket be. A vasárnapi értekezleten az előadók is jelen lesznek." A menetrend a következő volt: szeptember 12-én reggel 6 órára az üzemi titkárok összehívták a területi agitátorokat és pártbizalmikat, „a kerületi propagandaosztály kiküldöttje" ismertette „előttük az agitáció szempontjait". Aznap reggel 8 órára 29 területi kisgyűlést szerveztek, melyekre „központi előadókat" hívtak meg. Szintén aznap délután negyed 5-re közös értekezletre hívták a titkárokat és káderesseket. Szeptember 13-án 5 órakor a Belvárosi Színházban összevont pártnapot tartottak, melyre meghívták a nyolc nagyvállalat képviselőit is. Chajes a szervezés módszerét is meghatározta, melyben a spontaneitás furcsa értelmezését találjuk: „A szervezés és az agitáció már megindult. A propagandistákkal és az agitátorokkal ki kell dolgoznunk az agitáció érveit. A kisgyűléseket nagyon jól kell előkészíteni. Az előadások ne sablonosak legyenek. Izzó hangulatot kell teremteni. El kell érni, hogy maga a hallgatóság követelje a halálítéletet. A kisgyűléseken határozatokat kell hozni. Ezek spontánok legyenek, ne változtassunk a szövegen sem."[17]

A X. kerületi pártszerveknél is megfigyelhetjük a mozgósítást. 1949. szeptember 11-én a propagandisták és az agitátorok számára tartottak értekezletet. Felhívták a megjelentek figyelmét, hogy a vádiratot állandóan tanulmányozzák, és az agitátorok feladata, hogy megmutassák „az egész magyar népnek, hogy kik voltak az árulók és mit akartak." Részletes tájékoztatást adtak arról, hogyan kell az agitációt felépíteni: „Meg kell világítani a legszélesebb néptömegek előtt, hogy mi volt az árulók [sic!] orgyilkos trockista kémbanda célja. Visszaállítani a kapitalista, földbirtokos uralmat. Fasiszta terroruralmat akartak felállítani a kommunisták kiirtására. Minden eddigi eredményt meg akartak semmisíteni. Vissza akarták adni a földbirtokosoknak a földet, elvették volna a dolgozó parasztoktól. Megsemmisítették volna a nők egyenjogúságát, visszataszították volna a nőket a másodrendűségbe, rabságba.[18] Visszaadták volna az államosított üzemeket a kapitalistáknak, a tőkéseknek. Az üzemi dolgozók [sic!] újra bérrabszolga lett volna. Céljuk volt a nemzeti függetlenségünk eladása, amerikai és angol gyarma-

17 BFL XXXV. 100. a. 3. 58. ő. e. (1949. szeptember 10.)

18 Ez a gondolat a Budapesti Pártbizottság 1949. augusztus 26-ai ülésén jelent meg: „Az MNDSZ-nek fel kell készülnie a Rajk-pörre. Meg kell magyarázni az asszonyoknak, hogy milyen veszély fenyegette őket is, mit jelentett ez." BFL XXXV. 95. a. 13. ő. e. 1949. augusztus 26-ai pártbizottsági ülés jegyzőkönyve.

tot akartak csinálni Magyarországból. Nekünk rá kell mutatnunk arra, hogyan akarták aljas terveiket megvalósítani. Úgyhogy a reakciós, nacionalista, kulák és tőkés elemekre támaszkodtak. Hogy pártunkat le akarták fejezni, megsemmisíteni fegyveres felkelés révén. [...] Meg kell világítanunk, hogy gyűlölték a munkásosztályt és parasztokat, Rajk nem engedett munkáskádert betenni, ezt igazolja az a tény, hogy nem volt köztük munkás és paraszt. Rá kell mutatni, hogy meg akarták gyilkolni Rákosi elvtársat és a legjobb munkatársakat, mert tudták, hogy Rákosi elvtárs és a párt az akadálya hitvány terveinek megvalósítására. [...] Ha ezt jól csináljuk, akkor a magyar nép izzon, fogja gyűlölni az imperialistákat és azok fizetett ügynökeit, és követelni fogja a leszámolást velük."[19]

A szeptember 11–13-ai menetrend hasonló volt Kőbányán, mint a IV. kerületben, ugyanazokon a napokon tartották az oktatást és a tömegek tájékoztatását is. Itt is fontosnak tartották megszervezni, hogy minél több emberhez jussanak el a rádióadások is, valamint a megfelelő hangulatkeltésre is felhívták a figyelmet. „Gyűlöletet kell teremteni az imperialisták és a kémbanda iránt. Ne mechanikusan az egész vádiratot ismertessük, hanem a vádiratból egy-két döntő kérdést kiemelve érezze mindenki, hogy nem csak most, de a jövőben is kötél jár az árulóknak." A hozzászólók szintén elhozták magukkal a dolgozók véleményét. Az Egyenruházati Nagyvállalattól „[e]gy elvtársnő kéri, hogy a piszkos trockista gyilkos kémbanda a legkínzóbb halált kapja." Egy másik vállalat képviselője kérte, hogy „vigyük le a dolgozóknak azt a gyűlöletet, ami belőlünk fakad". A gyűjtőfogház képviselője elmondta, „hogy a fogházőrség és dolgozók csak azt sajnálják, hogy egyszer lehet felakasztani ezt a piszkos bandát". Az egyik körzet propagandistája pedig hangsúlyozta, hogy a gyűlölet jusson el a lakossághoz is, „ne csak tapsoljunk és éljenezzünk, hanem változtassuk át az izzó gyűlöletet konkrétummá." A kerületben szeptember folyamán 1200, „forró hangulatú" kisgyűlést tartottak, az összevont pártnapokon több mint 20 ezren vettek részt.[20] Egy dátum nélküli, szeptember 11-e előtt kelt határozatban a kerületi pártvezetés üdvözölte, szeretetéről és hűségéről biztosította „Rákosi elvtársat és a pártot, hogy sikerült leleplezni a hazaáruló trockista kémbandát és halált kérnek rájuk".[21]

19 BFL XXXV. 105. b. 14. ő. e. Dátum nélküli jegyzőkönyv az 1949. szeptember 11-én tartandó titkári, propagandista és agitátorértekezletről.

20 BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Szeptember havi jelentés a propagandamunkáról.

21 BFL XXXV. 105. b. 14. ő. e. Dátum nélküli jegyzőkönyv az 1949. szeptember 11-én tartandó titkári, propagandista és agitátorértekezletről.

A tárgyalás megkezdésének napján tartott I. kerületi értekezleten az éberségre hívták fel a figyelmet, a beszámolót tartó előadó „ismertette Rajk és bandájának tevékenységeit és ezzel kapcsolatban rámutatott az éberség fontosságára és mindazokra a fontos feladatokra, amit öntudatos munkásoknak az elkövetkező időkben az éberség terén tudnia kell. Ismertette a leleplezett banda elsőnapi főtárgyalás[á]t, Rajk vallomását és ezzel kapcsolatban azokra a súlyos következményekre [sic!], amelyek bekövetkezhettek volna, ha pártunk vezetőségének ébersége ezt a mindenre elszánt bandát le nem leplezte volna. Vázolta Rajk életét, mint belügyminiszter, hogy üzemek látogatása során kezet fogott azzal az olajos kezű munkással, de az ő keze piszkosabb volt tisztán, mint annak a dolgozó olajos kezű munkásnak."[22] Utóbbi gondolatban jól érzékelhető Kádár június 11-ei, az MDP KV előtt tartott előterjesztésének hatása: „Jellemző rájuk, hogy a munkásokat nem szerették. Pl. Rajk, aki alkalomadtán személyi befolyása növelése céljából elment Csepelre vagy máshová a prolik vállát képmutatóan megveregetni, közvetlen környezetében egyszerűen nem tűrte meg a munkáselemeket. Mikor egymás között beszélgettek Rajk és társai, a munkásokról kialakított általános véleményük abban volt tömörítve, hogy a munkás nekik nem volt elég »intelligens«."[23]

Hasonló elem Zuglóban is felbukkant: „úgy hívtuk őket, hogy elvtárs, felemelt ökölle köszöntek, de mi nem tudtuk, hogy az ököl lesújtani készül ránk, s mi ilyenekkel osztottuk meg kenyerünket. Aki ilyen gazságra képes, nem érdemel mást, mint ízekre tépni."[24]

Az MDP I. Kerületi Bizottságának fennmaradt iratai alapján részleteiben is rekonstruálhatjuk a Rajk-per körüli propaganda megszervezését. Szeptember 12-éig a 17 ezer lakosról húszas csoportosítással címjegyzéket készítettek, majd szeptember 14-éig az „agitációs csoportokat" is feltöltötték. A vádirat kibocsátását követő napon indult a „házi agitáció", melyeket a választási körzetekhez igazítottak. 200 párt- és 100 tömegszervezeti agitátor járta a kerületet, illetve ehhez még 200 olyan agitátor csatlakozására számítottak, akik a kerületben laktak ugyan, de más kerületekben dolgoztak. Az üzemekben, az iskolákban[25] és az építkezéseken szeptember 12-én 37 röpgyűlést tartottak, melyeken gyű-

22 BFL XXXV. 96. b. 22. ő. e. 1949. szeptember 16-ai jegyzőkönyv.

23 MNL OL M-KS 276. f. 52/8. ő. e. Az MDP KV 1949. június 11-ei ülésének jegyzőkönyve.

24 BFL XXXV. 109. b. 6. ő. e. 1949. szeptember 13-ai hangulatjelentés.

25 A „Petőfi Gimnázium tantestülete elhatározta, hogy a felvilágosító munka fokozottabb keresztülvitele érdekében heti 1 órát ajánl fel a Diákszövetségnek, hogy a diákok körében elmélyítsék a szocializmust." BFL XXXV. 96. b. 21. ő. e. 1949. szeptember 13-ai jelentés.

lésenként 22–150 fő vett részt. „A dolgozók hangulatából ítélve mélységesen elítélik Rajk és bandájának népi demokráciánk megdöntésére irányuló machinációját. Ez megnyilvánult a nagyszámú felszólalások élénkségében. Előfordultak azonban olyan jelenségek is, mint [...] a hallgatóság passzív magatartást tanúsított. [...] Összegezve, a röpgyűlések jól sikerültek, ennek következtében határozati javaslatok jöttek létre, melyek szerint mind követelték Rajk és bandájának legsúlyosabb büntetését." Lakóterületen 18 kisgyűlést tartottak, összesen 1100 fő részvételével. Utóbbiakon kevés, egy-két hozzászólás történt, ebben a kerületben is „hoztak határozati javaslatot, [...] melyek követelik a kémek akasztófára juttatását, de köszönik Rákosi elvtársnak és a pártnak, hogy idejében leleplezte Rajkot és az árulókat."[26]

Az I. kerületben szeptember 13-a és 17-e között tartottak területi pártnapokat a Rajk-perről, amelyeken körülbelül 550–600 fő, köztük nagyszámú pártonkívüli vett részt. Sokat vitatkoztak arról, hogy optimisták vagy pesszimisták legyenek-e, „egy pártonkívüli dolgozó kérte, hogy őket is vegyék be a határozati javaslatba, mivel az összes dolgozók elítélik Rajkot és bandáját". Itt is visszaköszönt a június 11-ei KV-ülésnek a Rajkék származására vonatkozó utalása: „Egyes elvtársak rámutattak arra, hogy milyen büszke lehet a munkásosztály, hogy az árulók között egyetlen munkás sincs. Minden pártnapon a hangulat lelkes volt, Rákosi elvtársat éltették, a Rajk bandára halált kértek."[27]

Az MDP budapesti titkársága szeptember 13-ai ülésén foglalkozott az agitációval és a politikai munkával. Beszámolójában Bíró László, az MDP budapesti osztályvezető titkára a tömeghangulatot és az üzemi munkások reakcióit pozitívan értékelte. A párt azonban nem elégedhetett meg az elért eredményekkel, és fokozni kívánta a politikai agitációt, melynek a súlypontját a termelés és a per kapcsolatára kívánták helyezni. Emellett a „politikailag legjobban elmaradott réteg", a vidéki munkásság politikai felkészítése érdekében növelték a „vonatagitációs munkát", és a piacokon is megindították az „inspekciós agitációt".[28]

Az I. kerületben a szeptember 16-ai összevont értekezleten 250 népnevelő jelent meg, és felfedték, miért nem volt olyan hatékony az agitáció, mint azt előzetesen várták. „Az értekezleten a titkár elvtárs ismertette a Rajk-per elemi kérdéseit, kitért arra, hogy a népnevelők milyen szempontok szerint vigyék le az anyagot. [...] hiba az, hogy nem mélyednek el a per ismertetésénél,

26 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. 1949. szeptember 26-ai jelentés.

27 BFL XXXV. 96. b.. 21. ő. e. Dátum nélküli jelentés.

28 BFL XXXV. 95. a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13-ai titkársági ülés jegyzőkönyve.

és így a lakosság nincs kellően átpolitizálva." Az agitációt ebben a témában szeptember végéig folytatni kívánták, ezért szeptember 30-ára 35 területi kisgyűlést szerveztek.[29]

A II. kerületben szeptember 12-e és 23-a között a „Rajk-bandáról", az „igazi hazaszeretetről", a béke megvédéséről és a Szovjetunió népszerűsítéséről 130 lakó- és tömbgyűlést tartottak, „amelyen 6300 fő vett részt, s amelyen kb. 440 hozzászólás volt. 30 gyűlésről üdvözlő táviratot küldtek Rákosi elvtárshoz, a leleplezéssel kapcsolatban." Házi agitáció keretében körzetenként átlag 20 pár járta a kerületet naponta, 4–5 pár az üzemekből irányítva, nagyobb körzetekben 50%-ban, kisebbekben 95%-ban látogatták meg a lakosokat. A tapasztalatok szerint a polgárság ebben a kerületben mégis általában passzív volt, illetve a hozzájuk intézett kérdésekre kitérő válaszokat adtak.[30] A fenti példák nem egyediek, lényegében mindegyik budapesti pártbizottságon fellelhetőek a következő szervezési és agitációs elemek: szeptember 12-én az agitátorokat készítették fel, 13-án üzemekben és területen kisgyűléseket tartottak, amelyeken határozatot hoztak Rákosi elvtárs üdvözléséről. Az agitáció elemei is ugyanazok voltak: a parasztságnak a földről, a munkásoknak a kapitalizmusról kell beszélni, a nőknek az egyenjogúságról, a gyilkosok Magyarországra támadtak, a nemzeti függetlenség forgott kockán, ez nem csupán a párt belügye, ez nemzeti és nemzetközi ügy is, és aki ezek elfogadásában ingadozik, „az az ellenség malmára hajtja a vizet".[31]

Különösen pikáns helyzet alakult ki a VII. kerületben, hiszen Rajk László fivére a Forrás nyomda alkalmazottja volt, és a „3 értekezlet mindegyikén részt vett [...], és jelenléte feszélyezően hatott a munkásokra. A népnevelők jelentése szerint nagyon megnehezíti az agitációs munkát jelenléte". Ezt jelzi, hogy azon az értekezleten, amelyen nem vett részt, abban a műhelyben tizenhárman szóltak hozzá.[32] A kerületben szeptember 12-én „már de. megnyilvánult a vádirat nyomán a felháborodás, noha a dolgozók jó része még részleteiben nem ismerte a vádiratot." A TEJÉRT üzemben „fáradt volt a hangulat", a kb. 70 részvevőből csak három szólt hozzá az előadóhoz. A népnevelő munkának sikerült „a trockizmus elvi kérdéseit" átplántálni, és a „dolgozók fejlődésére jellemző,

29 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. 1949. szeptember 26-ai jelentés.

30 BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. 1949. szeptember 26-ai jelentés.

31 BFL XXXV.176. a. 5. 1949. szeptember 11-ei rendkívüli értekezlet.

32 Rajk testvéréről már az MDP KV június 11-ei ülésén is szó esett: Galló Ernő említette, hogy Rajk László fivére néhány hete került az Állami Nyomdához. MNL OL M-KS 276. f. 52/8. ő. e. Az MDP KV 1949. június 11-ei ülésének jegyzőkönyve.

hogy az Apponyi poliklinikán az egyik dolgozó kijavította a másik által elkövetett hibákat. Például az egyik hozzászóló azt mondotta, hogy »a trockisták elvei«, a másik (párton kívüli) szót kért és kiigazította, hogy a trockistáknak nincsenek elveik.

A Nőiruhaipari N. V.-nél egy fiatal pártonkívüli lány megjegyezte, hogy ő most látja csak igazán, milyen veszélyesek is voltak ezek a csibészek. Őt különösen felháborítja az, hogy szeretett vezetőnket, Rákosi elvtársat is meg akarták gyilkolni. Általában a vádiratból ez ragadta meg leginkább a dolgozókat. Ez váltotta ki a legnagyobb gyűlöletet az árulók ellen." A tömbgyűléseken is lelkes hangulat volt, itt is a gyűlölet megnyilvánulását hangsúlyozta a jelentés írója, mely olyan mértékű volt, hogy alig lehetett az embereket megfékezni, „amikor kötelet követeltek a rajkbandának". A Nagydiófa utca 10. szám alatti lakógyűlésen egy hozzászóló azt fejtegette, hogy mi lett volna az ország sorsa, ha az USA gyarmatává vált volna, a Csengeri utca 6. szám alatt pedig Rákosi éberségét hangsúlyozta, valamint azt, hogy „a fasiszták nem csak egy fajt vagy egy vallást üldöztek, hanem minden dolgozót rabszolgasorban akartak tartani". A Dembinszky utca 6. szám alatt az egyik hozzászóló a lakók Rákosi felé áradó szeretetét tolmácsolta, „és mindannyiunk édesapjának nevezte Rákosi elvtársat, aki, mint láthatjuk, vigyáz ránk, mint édesapa a gyerekeire".[33]

A „nagybudapesti" agitprop bizottság az ítélethirdetés előtti héten egy háromoldalas tájékoztató anyaggal és kisebb tájékoztatókkal is támogatta a kerületi pártszervek agitációs munkáját. A brosúra az ún. Tito-klikkről, a jugoszláv kommunista vezetők megítéléséről, valamint „Rajk és bandája" külpolitikai elhelyezéséről szólt, részletesen kifejtve, hogy Rajkék az imperialisták által támogatott gyilkosok voltak, és az amerikaiak pánik hatására leplezték le magukat. Az irományban emellett Togliatti beszédéről, a „nyugat-német bábkormányról" és a kínai felszabadító hadsereg értékeléséről volt szó. Még aznap kiadtak egy ún. „agitációs vezérfonalat", amelyben a Rajk-ügyről az Őszi Vásár és a „gabonafronton alakult győzelem" között esett szó. „Belpolitikai életünk előterében a hazaáruló trockista kémek, Rajk és haramiatársai bűnügye áll. Az első tárgyalási nap bebizonyította, hogy Rajk közönséges rendőrspicli, a dolgozó nép, a munkásosztály régi ellensége, Sombor-Schweinitzer, Hain Péter és a Gestapó kipróbált besúgója és provokatőrje."[34]

33 BFL XXXV. 102. b. 49. ő. e. 1949. szeptember 13-ai hangulatjelentés.

34 BFL XXXV. 109. b. 2. ő. e. A Budapesti Bizottság Agitprop Bizottságának 1949. szeptember 19-ei tájékoztatója A Rajk kémbanda agitációs szempontjaihoz.

A tárgyalás és ítélethirdetés

Rajk László perének tárgyalását a rádió is közvetítette – természetesen ez is a propagandát szolgálta. Annak érdekében, hogy ez minél több embert elérjen, az agitátorok a lehető legváltozatosabb helyszíneken csoportos rádióhallgatást szerveztek. Az üzemekben volt a legkönnyebb ezt megvalósítani, de volt, hogy a „Szabad Pártnapok" helyett is kollektív rádióhallgatást szerveztek, ahol pedig ezt egyáltalán nem lehetett megoldani, ott felhívták a figyelmet a közvetítésre.[35] A II. kerületben még az ekkor zajló építkezéseken, a Központi Statisztikai Hivatal épületében, illetve a Csalogány és a Hattyú utca házaiban is közös rádióhallgatást szerveztek a tárgyalásról, amelyekre a kerületi üzemek vitték a rádiót és a hangszórót.[36]

A VII. kerületben majd minden házban egy-egy agitátornál gyűltek össze az emberek, hogy meghallgassák a tárgyalást. Szeptember 16-án az üzemekben hosszasan beszéltek a dolgozók Rajk vallomásáról, és kifejezték elismerésüket a párt felé, mely a „Rajkok és imperialisták aknamunkája" ellenére is eredményeket ért el.[37] Az egyik zuglói hangulatjelentés szerint az Állami Útigépjavító Vállalatnál maguk a dolgozók kérték, „hogy a tárgyalást lehetőleg a déli időben közvetítse a rádió, hogy azok is tudják hallgatni, akiknek nincs rádiójuk, csoportosan az üzemben."[38] Különleges helyszíne volt a rádiópropagandának a Nyugati pályaudvarnál lévő Népbüfé. „Ezzel kapcsolatban meg kell említeni pl. a Marx téri népbuffetet [sic!], ahol a bejárat elé elhelyezett rádiót a késő esti órákban közel 250–300 főnyi tömeg hallgatta és köztük az agitátorok felvilágosító munkát folytattak" – olvasható a VI. kerületi pártbizottság jelentésében.[39]

A vidék lakosságának tájékoztatására a falujáró mozgalmat is felhasználták. Az I. kerület által „patronált" település a Pest megyei Valkó volt. Mivel a kerületi „falujáró felelős" jelentése szerint a legtöbb helyen volt rádió, így szeptember 18-ára a lakosság a vádirat tartalmáról, a tárgyalás lefolyásáról tájékozódott, de a „rádió tömeges hallgatása" előzetesen „nem volt megszervezve", erről a falujárók gondoskodtak. „Házi agitációnk során ismertettük a vádirat szörnyű bűneit, melynek célkitűzése volt: hazánk és dolgozó népünk romba döntése. A munkás-

35 BFL XXXV. 103. b. 40. ő. e. 1949. augusztus 25. és szeptember 15. közötti hangulatjelentés. BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. 1949. szeptember 26-ai jelentés.

36 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 20-ai jelentés.

37 BFL XXXV. 102. b. 49. ő. e. 1949. szeptember 19-ei hangulatjelentés.

38 BFL XXXV. 109. b. 6. ő. e. 1949. szeptember 13-ai hangulatjelentés.

39 BFL XXXV. 101. b. 28. ő. e. Jelentés az 1949. augusztus 20. és szeptember 20. közötti időszakról.

osztály[t] eláruló bérgyilkosok, akik Rákosi, Gerő és Farkas elvtársak meggyilkolásától sem riadtak volna vissza." A tájékoztatás érdekében kisgyűlést is tartottak, melyen a „járástól ígért előadó nem jelent meg", azt a falujárók tartották meg. A jelentés írói szerint mikor „a kisgyűlés során rádöbbentek a szörnyű valóságra, a legnagyobb mértékig elítélték a kémbanda tagjait, a hazaáruló bitangokat, és a legszigorúbb büntetést követelték." Nem feledkeztek el megemlékezni arról sem, hogy a *Szabad Nép* már harmadik napja nem érkezett meg a településre, illetve nagyon „sok panaszt emeltek a kulákság ellen, mert felvásárolják a fehérkenyeret azok elől, akiknek nincs meg a fejadagjuk."[40] Az egy héttel később tartott agitáción a község lakosai már tájékozottabbak voltak, és „vita tárgyává tették a Rajk tárgyalást és az ítéletet." A falujárók emellett információt kaptak az őszi szántásról, valamint eladtak 25 darab *Szabad Föld*et is.[41]

A X. kerületben is falujárás keretében „világítottak rá" arra, ki is volt Rajk László, és mi volt a célja: az agitátorok megfogalmazása szerint rendőrspicli, besúgó és hazaáruló volt, aki Spanyolországban is azért tartózkodott annak idején, hogy megtudja, kik azok a magyar személyek, akik Rákosi zászlóaljában harcoltak. „Rávilágítottak arra", hogy amerikai és jugoszláv parancsra akarták visszaállítani a Horthy-rendszert, visszavenni a parasztságtól az 1945-ben kapott földet.[42] A falujáró propagandát a Rajk-perrel kapcsolatban a VIII. kerületben is sikeresnek értékelték.[43] Az agitátorok Csepelen is azzal érveltek, hogy Rajkék „a dolgozó parasztok földjét akarták visszaadni a földesuraknak, amiért ezer esztendeig pereskedtek, újra jobbágysorba akarták taszítani a magyar parasztokat, kulákot ültetni a nyakukra."[44]

A per tárgyalásán való személyes részvétel egyébként csak keveseknek adatott meg. A belépést biztosító ún. „látogatási jegy" használóira a kerületi pártbizottságok tettek javaslatot. A III. kerületből például a tárgyalás első két napján a kerületi pártbizottság titkárán és szervezési titkárán kívül négy főt, a tárgyalás későbbi öt napjára tizenöt üzemi párttisztviselőt javasoltak.[45]

40 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. Dátum nélküli hangulatjelentés a szeptember 18-ai falujárásról.

41 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. 1949. szeptember 28-ai és október 31-ei hangulatjelentés.

42 BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Falujáró jelentés 1949. augusztus 20. és szeptember 20. közötti időszakról.

43 BFL XXXV. 103. b. 40. ő. e. 1949. augusztus 25. és szeptember 15-ei közötti hangulatjelentés.

44 BFL XXXV. 110. b. 25. ő. e. 1949. szeptember 21-ei falujáró jelentés.

45 BFL XXXV. 98. b. 22. ő. e. 1949. szeptember 14-ei jelentés. A belépőkről az MDP Budapesti Titkársága 1949. szeptember 13-án határozott. BFL XXXV. 95. a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13-ai titkársági ülés jegyzőkönyve.

A *Szabad Nép* szeptember 24-ei számában jól megágyazott az aznapi ítélethirdetésnek. A külföldi visszhang „ismertetése után egy angyalföldi népnevelő írását hozta a következő címmel: „Többet, mint halált kérek ezekre a népek szemetére", majd egy újpesti géplakatos írt a családjáról, a „hájas szörnyeteg" Titóról, akit azzal vádolt, hogy egy luxusjachtért eladta a „szegény jugoszláv népet" az amerikaiaknak, és arról, hogy a vádlottak tulajdonképp őt és a családját akarták „lemészároltatni". „Én bizony nem érzek megvetést, ha rájuk gondolok, egy parányit sem, csak gyűlölöm, gyűlölöm őket... Aztán vacsorához ültünk a családdal és én néztem a fehér kenyeret a gyerekek kezében. Most már nem féltem őket. Megvédtek engem, az apjukat és megvédték őket. Van, aki védjen bennünket: forrón szeretett nagy Pártunk és drága vezetőnk: Rákosi elvtárs. S a Párt vigyáz ránk továbbra is, vigyáz ránk Rákosi elvtárs. Ezért vagyunk mögötte mind – az egész ország. Az árulók pedig – akik még próbálkoznának – vigyázzanak. Acélból van az öklünk, nem tudnak minket többé halálra ítélni, még ha zsákszámra kapják is a dollárt."[46] A pártlappal szemben Kovács István, az MDP budapesti első titkára a budapesti pártbizottság ülésén közel sem volt elégedett az emberek reakciójával. Szerinte a „magyar dolgozó tömegek [...] nem értették meg eléggé azt a veszélyt, amelyet [...] a Rajk-banda összeesküvése jelentett", ezért egy hétre rá – Rákosi előadásával – Budapestre pártaktívát szerveztek.[47]

Természetesen az ítélethirdetést hatalmas érdeklődés követte. A VII. kerületben például szombat délelőtt többen telefonáltak a pártházba, hogy mi lett az eredmény. Sokan elégedetlenek voltak, volt, aki a Horthy-rendszer bírósági gyakorlatára hivatkozott, ahol „9 évet a dolgozók egy tyúklopásért kaptak", egy berakónő pedig még enyhének is tartotta az ítéletet, „és kifejtette, hogy egy kicsit kínozni kellett volna őket. [...] A közismert reakciósok ebben a kérdésben teljesen tájékozatlannak mutatják magukat. Semmiről sem akarnak tudni és hallani."[48]

A propaganda hatásai és határai

Ha figyelembe vesszük az agitátorok saját szempontjait a jelentések megalkotásánál, illetve a lakosságnak a nyílt véleménynyilvánítástól való félelmét, akkor is

46 *Szabad Nép*, 1949. szeptember 24. 2–4.

47 BFL XXXV. 95. a. 14. ő. e. 1949. szeptember 23-ai pártbizottsági ülés. 1–2. p. Uo. 140. ő. e. 1949. október 4-ei titkársági ülés.

48 BFL XXXV. 102. b. 49. ő. e. 1949. szeptember 26-ai hangulatjelentés.

meg kell állapítanunk, hogy – a jelentések alapján – jól érzékelhető a hivatalos propaganda hatása az „átlagember" érzelmeire. Az első, ami az iratok olvasásakor feltűnik, az a gyűlölet felkorbácsolása, ami központi terv szerint zajlott, de láthatóan mind az agitátoroknál, mind a célközönségnél jó táptalajra talált. Az, hogy az agitáció elérte célját, valószínűleg annak volt köszönhető, hogy a gyűlöletkeltés eszközeként nem csupán Rajk személyét és az általa elkövetettnek vélt bűnöket használták fel, hanem olyan, időben közeli, fájdalmas emlékeket idéztek fel, mint a háború, az éhezés és a holokauszt. És ezek olyan pontok voltak, melyek kapcsán hihető az a jelentésről jelentésre ismétlődő állítás, hogy az addig politikailag passzív személyeket is sikerült aktív véleménynyilvánításra bírni.[49]

„A jelentésekből kiértékelhető hangulat: általános a gyűlölet és a felháborodás megnyilvánulása és a banda tagjaira kivétel nélkül halálos ítéletet követelnek. A jelentések legtöbbje helyesen értékeli a párt [és] Rákosi elvtárs éberségét, helyesen értékelik azt, hogy a Rajk banda terveinek központjában a háború volt, továbbá azt, hogy elért eredményeinket rombolta volna le a banditák aljas terve" – állapította meg a II. kerületi agitációról szóló értékelés.[50] A VIII. kerületi értelmiség érzelmeire szintén a háború rémségeivel sikerült hatni: „A Technológián bizonyos lelkiismeretfurdalást éreznek az értelmiségiek, miután a Rajk-bandában nincsen fizikai dolgozó, ez kissé merevvé teszi őket. Bár az Egyetem és a Nemzeti Múzeum a rémhírek főfészke (kábítószer-mese, a rendőrség vallató módszere, a zsidók kinyírják a keresztény Rajkot), mégis előfordult, hogy a Múzeumban a pártonkívüli köszönetet mond a pártnak a Rajk-banda leleplezéséért. A kisiparosok és kiskereskedők is jól látják, hogy családjuk ellen törtek az árulók. Gyermekeik jövője érdekében inkább hajlandók velünk építeni a szocializmust. Zsidó kispolgárok is megértették, hogy egy újabb Auschwitztól menekültek meg."[51]

A háború rémségei mellett a mindennapi megélhetés kérdése volt az, amivel hatni lehetett a tömegekre. A kőbányai Lampart gyár egyik agitátora például azt mondta egy fűszeresnek: „Újra ragaszthatná a jegyeket, ha a Rajk-banda terve sikerül, és biztos nem mondaná, hogy csak fehér kenyeret érdemes tartani, mert a barna nem fogy."[52] A „gondos előkészítés" következtében a Terézvárosban „több volt a hozzászóló és megemlítendő, hogy igen sokszor párton kívüliek is a legnagyobb megvetés hangján nyilatkoztak, és igen sok esetben sikerült

49 Lásd például: BFL XXXV. 103. b. 40. ő. e. 1949. augusztus 25. és szeptember 15-ei közötti hangulatjelentés. BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Szeptember havi jelentés a propagandamunkáról.

50 BFL XXXV. 97.b. 5. ő. e. Jelentés az 1949. szeptember 15-én végzett agitációs munkáról.

51 BFL XXXV. 103. b. 40. ő. e. 1949. augusztus 25. és szeptember 15-ei közötti hangulatjelentés.

52 BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Szeptember havi jelentés a propagandamunkáról.

biztosítani, hogy agitátoraink jó munkáján keresztül ezt a kérdést is az egyének helyi problémájával sikerül összekötni, mint pl. a Podmaniczky u. 14.-ben, ahol egy öreg pártonkívüli asszony azt mondotta, hogy ő látja, hogy Rajk és bandája összeesküvésével az ő kis nyugdíját is veszélyeztette".[53] Az Írószergyárban pedig azzal riogatták a munkásokat, hogy sikerük esetén Rajkék a munkások által felhasználható nyereségrészesedést „visszaadták volna a tőkéseknek".[54]

A propaganda azt szajkózta, hogy a hanyagság, a terv nem teljesítése az ellenség aknamunkáját segíti. A Rajk-ügyet is rendszeresen együtt tárgyalták a munkaverseny fokozására és az 1949 őszén útjára bocsátott tervkölcsön jegyzésére irányuló agitációval. Az I. kerületi Csap utcában tartott egyik kisgyűlésen az előadást „fegyelmezetten, nagy figyelemmel" hallgatók és lelkesen tapsolók közül egy hozzászóló „igen értelmesen s részleteiben kiegészítette" az agitátor előadását, „és felszólította ő is a hallgatóságot, hogy minden becsületes magyar embernek hazafias kötelessége, hogy a tervkölcsön jegyzéséből kivegye a részét, foglalkozásra való tekintet nélkül. A Rajk-féle hazaárulást aposztrofálta és méltatta a Szovjetunió és Sztálin elvtárs a magyar nép iránti nagy barátságát és támogatását."[55]

Nem mindenhol és nem mindenki volt azonban ilyen lelkes és együttműködő. Korábban már láthattuk, hogy a kisgyűléseket a lakók sokszor az egyéni sérelmeik és panaszaik felemlegetésére igyekeztek felhasználni. A fent említett Csap utcában az egyik lakó „a saját sérelmeit igyekezett a plénum elé hozni, főleg a ház lakóival szemben." A figyelmeztetéseket túlharsogva igyekezett felhívni arra a figyelmet, „hogy a pártfunkcionáriusok ő neki nyilaskeresztet küldenek, és őt üldözik a házban [...], és házbeli lakóknak a neveit kiabálta, hogy ezek hogy viselkednek vele szemben, hogy gyermekeiknek megtiltják, hogy neki köszönjenek. Odáig fajult a dolog, hogy a hallgatóság lelkes hangulatát látszólag lerontotta s a lakók eltávolították az udvarból." A „lelkes hangulatot" a tervkölcsönről szóló felvilágosítással és szavalattal állították helyre.[56]

Nem meglepő módon elsősorban a „polgárinak" tartott kerületekben megtartott gyűlések közönsége sokszor passzív maradt, illetve ellenvéleményeket is megfogalmazott. Több helyen is felvetődött például a kérdés, „hogy hogyan volt ez lehetséges, hogy olyan embereket, akik ilyen régen voltak az ellenség ügynökei, nem sikerült előbb leleplezni", illetve hogyan kerülhettek ilyen ma-

53 BFL XXXV. 101. b. 28. ő. e. Jelentés az 1949. augusztus 20. és szeptember 20. közötti időszakról.

54 BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Szeptember havi jelentés a propagandamunkáról.

55 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. 1949. október 1-jei hangulatjelentés.

56 BFL XXXV. 96. b. 16. ő. e. 1949. október 1-jei hangulatjelentés.

gas pozícióba.[57] A VII. kerületben „közismerten burzsuj elemek" felvetették az agitátoroknak: „nagyon furcsa ez az egész ügy, mert ha a párt nem tudta, miért nem tudta, ha pedig tudta, akkor miért hagyta őket?"[58] A válaszukban – Rákosi szavaira hivatkozva – a népnevelők „megmagyarázták, hogy pártunk nem ismerte a Rajk-banda tagjainak a múltját. Amint a gyanú felmerült ellenük, azonnal megindult ellenük a nyomozás."[59]

A II. kerületben különösen passzívak voltak a gyűlésen megjelentek, a „polgári és villanegyedben a lakosság látszólag teljes érdektelenséggel fogadta az előadót, sőt voltak olyan megnyilvánulások is, ahol provokatív kérdéseket adtak fel."[60] Azokban a körzetekben, ahol nyugdíjasok, B-listások laktak, a kisgyűléseken „passzív, sokszor ellenségesen hideg volt a hangulat", a bírósági ítéletig nem is kívántak nyilatkozni, és az egyik jelenlévő megjegyezte: „szóljanak hozzá a párttagok, akiket azért fizetnek!"[61] Egy Júlia utcai lakos kijelentette „a népművelőknek, a Rajk-ügyből őt csak annyi érdekli, hogy nem szeretné, ha még egyszer az oroszok úgy kifosztanák őtet, mint az ostrom alatt, amikor 24 festményt stb. vittek el tőle." Mivel letartóztatása előtt Rajk külügyminiszter volt, a Külügyminisztérium munkatársainak reakciói különösen érdekesek voltak a párt számára. Ám az ott dolgozók – teljesen érthetően – hallgatásba burkolództak, és nem voltak hajlandók nyilatkozni a Rajk-ügyről.[62]

Egy, a kerületben lakó „kultúrmérnök" a halálos ítéletet túlzásnak tartotta: „Ítéljék Rajkot akármire, csak ne halálra, mert ő nem bírja elviselni, ha valaki halálbüntetést kap."[63] Volt, aki próbálta felmenteni Rajkot, mondván, „a röpiratok terjesztésekor még nem volt áruló, csak később lett azzá, amikor az osztályát elárulta. Jó kezekben rendes kommunistává válhatott volna. Egy másik kisgyűlésen ugyanaznap előhozta: Rajk nem volt áruló, csak gyenge jellem."[64] Ugyancsak a II. kerületben egy gépészmérnök özvegye még az egész rendszer iránti

57 BFL XXXV. 95. a. 139. ő. e. 1949. szeptember 13-ai titkársági ülés jegyzőkönyve.

58 BFL XXXV. 102. b. 49. ő. e. 1949. szeptember 13-ai hangulatjelentés.

59 BFL XXXV. 103. b. 40. ő. e. 1949. augusztus 25. és szeptember 15-ei közötti hangulatjelentés. Rákosi ugyan nem egészen pontosan ezt mondta: „a felszabadulás előtt hemzsegtek pártunkban a kémek és provokátorok [...] ezzel régen számoltunk. Ezért már régen felfigyeltünk az olyan jelenségekre, mint amilyeneket pl. Rajknál tapasztaltunk." MNL OL M-KS 276. f. 52/8. ő. e. Az MDP KV 1949. június 11-ei ülésének jegyzőkönyve.

60 BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. 1949. szeptember 26-ai jelentés.

61 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 17-ei jelentés.

62 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 19-ei hangulatjelentés.

63 BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. Jelentés az 1949. szeptember 15-én végzett agitációs munkáról.

64 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 19-ei hangulatjelentés.

ellenérzésének is hangot adott: „A csehszlovák demokráciát tartja igazi demokráciának. Dicséri a londoni helyzetet és azt mondja, hogy ott a munkásoknak nagyon jó. Azt tartja, hogy nem mind igaz, amit az újságok írnak."[65] Mások Titót méltatták, őt tartva az igazi kommunistának – a kijelentésért vizsgálatot indítottak.[66] Meg kell jegyezni, hogy a helyi pártvezetés még a zsúfolt templomokat is a rendszer elleni tüntetésként értelmezte. Megemlítették, hogy a „3660 tanulóból 3165 jelentkezett hittanra! Volt iskola, ahol azt a pár gyereket, aki nem jelentkezett, a többi meg akarta verni, mert pogány."[67]

A tervkölcsönnel szemben is jelentkeztek ellenérzések. A VI. kerületben az a vélemény fogalmazódott meg, hogy „hadikölcsönre kell a pénz, egyik kisiparos nem átallott azt mondani, hogy a munkásokat kényszerítik a kölcsön adására."[68] A X. kerületben elhangzott, „hogy azért kell a tervkölcsön, mert Jugoszláviának vissza kell fizetnünk a jóvátételt, vagy pedig háborús célra kell. Ezeknek a hangoknak alapszervi vezetőségünk azonnal utánajárt, hogy honnan erednek, és megállapítottuk, hogy kívülről, a villamoson hallották egyes dolgozók. És azért kérdezték meg elvtársakat, hogy világosítsák fel őket, mi ebből az igazság. Mi rávilágítottunk arra, hogy ebben a rémhírekben reakciónak a keze van, és kértük a dolgozókat, ne üljenek fel semmiféle ilyen híreknek, hanem merjenek visszavágni."[69]

Rajk László és társai október 15-i, illetve október 24-i kivégzését követően a „Rajk-ügy" kikerült a hangulatjelentésekből, hogy helyét más kérdések foglalják el: a párt Sztálin születésnapjára készülődött...

65 BFL XXXV. 97. b. 5. ő. e. Jelentés az 1949. szeptember 15-én végzett agitációs munkáról.

66 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 17-ei jelentés. Uo. 1949. szeptember 19-ei hangulatjelentés. A Jugoszláviával foglalkozó üléseket lásd: MNL OL M-KS 276. f. 52. 9. ő. e. Az MDP KV 1949. szeptember 3-ai ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 276. f. 54/62. ő. e. Az MDP Titkárság 1949. szeptember 14-ei ülésének jegyzőkönyve. Uo. 63. ő. e. AZ MDP Titkárság 1949. szeptember 21-ei ülésének jegyzőkönyve.

67 BFL XXXV. 97. b. 9. ő. e. 1949. szeptember 17-ei jelentés. Uo. 1949. szeptember 19-ei hangulatjelentés.

68 BFL XXXV. 101. b. 28. ő. e. Jelentés az 1949. szeptember 20. és október 20. közötti időszakról.

69 BFL XXXV. 105. b. 16. ő. e. Dátum nélküli hangulatjelentés.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó

A Rajk-ügy járatai Petőfibányán

A második világháború befejezését követően a magyarországi szénbányászat az újjáépítés, majd a fokozatosan kiépülő kommunista diktatúra kiemelten fontos iparága volt, hiszen a korszak jelentősebb beruházásaihoz szükséges energiaellátás egyik legfőbb biztosítékát jelentette. Ezzel együtt a bányászat elszenvedőjévé, áldozatává is vált az egyre fokozódó hatalmi gyanakvásnak, az ország természeti adottságait és teherbíró képességét figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikának, a szakszerűtlen, rövid távra tervezett döntéseknek. A politikai demagógiában felértékelt, valójában a végletekig kihasznált és semmibe vett bányászok, műszaki vezetők estek áldozatául a diktatúra átpolitizált „szakmai" döntéseinek.

Magyarországon az 1950 és 1953 közötti időszakban több olyan pert folytattak le, amelyekben letartóztatott bányamérnökök, műszaki vezetők, geológusok álltak a bíróság előtt. Az úgynevezett bányászperek alapjául szolgáló vádak elsősorban a az ötéves tervtől való elmaradásra, a termelés huzamosabb ideig tartó stagnálására, illetve visszaesésére vezethetők vissza. Az 1950-ben indult – az esetek döntő többségében minden szakmai szempontot nélkülöző, irreális gazdasági és politikai követelményeket kitűző – első ötéves terv munkamenetének biztosítása, a keretszámok maradéktalan teljesítése vagy túlteljesítése érdekében a párt számára központi kérdéssé vált „a tervfegyelem megszilárdítása". Ennek jogi alapjait a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet teremtette meg, amelyben először fogalmazták meg a szándékosságot és a célzatosságot.[1] A rendeletet eleve arra alapozták, hogy ha bármilyen fennakadás történik a gazdaságban, szinte automatikusan bizonyítani lehessen, hogy „személyek, szervezett csoportok akadályozzák a célok elérését". Nyilvánosan nem lehetett elismerni, hogy esetleg az előírás teljesíthe-

1 Az 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről. *Magyar Közlöny,* 2. sz. 1950. február 16.

tetlen, az előirányzott terv nem veszi figyelembe az ország gazdasági adottságait és lehetőségeit, és ezzel a gazdaság válik működésképtelenné.[2]

A kommunista párt és a pártvezetést teljességgel kiszolgáló államvédelmi szervek bevált gyakorlatává vált, hogy a „jól felépített" rendszerbe csúszott hibákért bűnbakokat kerestek, majd vontak felelősségre. A végrehajtáshoz gyakorlatilag minden eszköz rendelkezésre állt, hiszen a kommunista párt ekkor már az egész országot, az élet minden területét ellenőrzése alatt akarta tartani. Az Államvédelmi Hatóság rendelkezett egy bizonyos sémával az „elkövetők" megtalálására vonatkozóan. Különös figyelmet szenteltek a műszaki értelmiségieknek, főként, ha azok már a világháború alatt vagy azt megelőzően vezető pozícióban voltak. Ők könnyen válhattak diszkriminált személyekké, majd bűnbakokká.

A szovjet típusú erőltetett ütemű tervgazdaság hazai bevezetése, a túlerőltetett termelési kényszer, a hozzá nem értés, a megfelelő gépek, biztonsági berendezések, valamint a túlterheltségből adódó állandó szakmai felügyelet hiánya miatt egyre nőtt a fejtést lassító bányabeomlások, vagy a sokszor halálos áldozatokat is követelő bányaszerencsétlenségek száma, az államvédelmi szervek „ébersége" azonban még ezek mögött is politikai indíttatást, szabotázst vélt felfedezni.

Petőfibánya telepítésének körülményei

A korszak egyik legnagyobb beruházásának számító Mátravidéki Hőerőmű újjáépítése és beindítása, valamint a tüzelőszer-ellátását biztosító lignitbányák fejlesztése körüli kezdeti nehézségek szintén hamar felvetették a szabotázs lehetőségének a gyanúját. A Mátravidéki Hőerőmű megépítése már korábban, a második világháború előtt megindult, amely az egyre növekvő villamosenergia-igények miatt vált szükségessé. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága erről 1938-ban hozott határozatot. Az egyeztetések eredményeképpen az erőművet a Mátra délnyugati lejtőin megnyitott, és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tuladonában lévő pernyepusztai, rózsaszentmártoni, valamint az azzal határos, fővárosi tulajdonú gyöngyösvisontai bányaüzem lignitjére települve kezdték építeni. Az alacsony fűtőértékű, de nagy mennyiségben rendelkezésre álló lignit szállítása nem volt kifizetődő, így annak helyben, villamosenergia-termelésre történő felhasználása több – mind műszaki, mind energiagazdálko-

2 Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*, 1998/2. 192–193.

dási – szempontból is célszerűnek látszott.[3] A megkutatott területen 40–50 millió tonna lignit volt, a telepek vastagsága elérte a 4–8 métert.[4]

1942 júliusában kezdték meg a bányanyitást, és 1944. július 1-jéig 1500 méter vágatot hajtottak ki.[5] Ekkorra mind a bányák, mind pedig az erőmű készen állt az üzembe helyezésre, azonban a közeledő front miatt erre már nem került sor. A főberendezésekkel felszerelt erőmű és a rózsaszentmártoni bányaüzem 1944. december közepén a szovjet katonai parancsnokság irányítása alá került, a távolabb fekvő pernyepusztai bánya magyar kezelésben maradt. A helyreállítási munkák befejeztével a hónap végén megindulhatott a termelés Rózsaszentmártonban, a jelentkező alkalmazottak karszalagot és orosz igazolványt kaptak, mentesülve így a közmunka alól. A bánya termelését a szovjet parancsnokság teljes egészében lefoglalta, kiadást csak a Vörös Hadsereg részére engedélyezett.[6] A szovjetek 1945. március elején a bányát átadták a magyar kormánynak, a bánya ingóságait, így a pernyepusztai lignit-előkészítőmű berendezéseit azonban elszállították. Az erőmű gépeit is leszerelték, és háborús jóvátételként a Szovjetunióba vitték.

A háború befejezését követően, a meginduló újjáépítésekkel jócskán megnőtt a főváros és környékének energiaigénye. A Mátravidéki Erőmű újraindítása 1946 végéig azonban még bizonytalan volt, így a bányákban csak a legszükségesebb vágatokat tartották fenn.[7] Bár az erőmű újjáépítéséhez, valamint annak tüzelőszer-ellátását biztosító lignitbányák fejlesztéséhez fűződő országos gazdasági érdekekre már a háború befejezését követően felhívta a figyelmet a Székesfőváros Elektromos Művei Rt., erre csak a pénzügyi stabilizálás után, a forint bevezetésével kerülhetett sor. Az előkészítő tárgyalások már 1946 nyarán, a bányaüzemek államosítását követően kezdődtek meg, elsőként célul tűzve az erőművet kiszolgáló pernyepusztai és rózsaszentmártoni bányák előkészítését. (Előbbi település nevét az 1944-ben itt megnyitott új Petőfi-altáróról 1945-ben előbb Pernyebányára, majd 1949-ben Petőfibányára változtatták.) Az erőmű újjáépítésének és beruházásának ügyeit az Elektromos Művek intézte, míg a bányák fejlesztését

3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) W12. Miniszterelnökségi Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. január 20.

4 Dzsida László: *Egy koncepciós per néhány mozzanata.* Kézirat. Dzsida László hagyatéka (magántulajdonban).

5 Dzsida: i. m.

6 Jelentés a Mátravidéki Szénbányák Rt. rózsaszentmártoni bányaüzemének orosz parancsnokság alatti gazdálkodásáról. 1945. május 5. Dzsida László hagyatéka.

7 Tájékoztató a Mátravidéki Erőmű ellátásához szükséges bánya előkészítéséhez szükséges beruházásokról, 1946. december 4. Dzsida László hagyatéka.

a bányavállalatokat összefogó, újonnan létrehozott központi hivatal, a Magyar Állami Szénbányák Részvénytársaság (MÁSZ Rt.) volt a felelős.[8]

A Gazdasági Főtanács – Vas Zoltán elnöklete alatt – 1947. január 3-i határozatában rendelte el a Mátrai Erőmű újjáépítését.[9] Ez előtérbe helyezte a borsodi szénmedence és a Mátra-vidéki lignitbányászat fejlesztését, hiszen a lehető leggyorsabban, a legkisebb befektetéssel kellett biztosítani az ipar számára a legtöbb energiát, garantálva az ekkor meghirdetett hároméves terv sikerét,[10] és megalapozva ezzel a későbbi ötéves terv első keretszámait. (Meg kell jegyezni, hogy a szakemberek ekkor még nem számolhattak a politikai vezetés által felemelt, irreális tervszámokkal.) Az Erőmű felépítésére 128 millió forintot irányzott elő a Gazdasági Főtanács, amelynek nagy részét a Székesfőváros Elektromos Művei Rt. bevételeiből kívántak fedezni, az esetleges hiányt pedig az Iparügyi Minisztérium kölcsönnel pótolta volna. Ez önmagában már igen nagy terhet rótt az Elektromos Művekre, így az erőmű szénellátását részben biztosító pernyepusztai bánya fejlesztésében már nem tudott szerepet vállani,[11] így ez a MÁSZ Rt-re hárult. Az erőmű újjáépítését az Eleketromos Művek szakemberei irányították, a főberendezéseket magyar (Ganz és Társa Rt.), illetve külföldi, többségében svájci energetikai gépgyárak szállították.[12]

Az erőmű újjáépítésének, valamint a pernyepusztai és rózsaszentmártoni bányák feltárásának és üzembe helyezésének munkálatait az 1948-ban megalakuló Mátravidéki Erőmű és Bánya Építési Rt. (MEBÉRT) központi irányítása alá rendelték.[13]A MEBÉRT vezérigazgatója Gencsi Pál okleveles gépészmérnök,[14]

8 MNL OL XXIX-F-32. 2. d. Budapest Székesfőváros Elektromos Művei Rt. levele a Magyar Állami Szénbányák Rt-hez, 1947. március 11.

9 260/1947. G.F. sz. határozat. *Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára 1948.* Szerk. Fajth Tibor. Állami Lapkiadó, Budapest. 1948. 31. sz. 359–360.

10 „A Mátravidéki Erőmű megfelelő időben történő üzembe helyezése nélkül az ez idő szerint rendelkezésre álló erőművek útján nem volna ugyanis biztosítható a tervnek megfelelően felfejlődő ipar állandó növekedésben lévő villamosenergia szükségletének zavartalan ellátása, s ez a körülmény károsan befolyásolná az ipari termelés tervszerű fokozását, s fékezően hatna az általános életszínvonalnak kívánt emelésére." Helyzetjelentés a Mátravidéki Erőmű és annak tüzelőszerellátását biztosító bánya munkálatainak állásáról, 1948. január 1. Dzsida László hagyatéka.

11 MNL OL XXIX-F-32. 2. d. Budapest Székesfőváros Elektromos Művei Rt. levele a Magyar Állami Szénbányák Rt-hez, 1947. március 11.

12 Helyzetjelentés a Mátravidéki Erőmű és annak tüzelőszer-ellátását biztosító bánya munkálatainak állásáról, 1948. január 1. Dzsida László hagyatéka.

13 A Mátravidéki Erőmű és Bánya Építési Rt. alapszabályai. Dzsida László hagyatéka.

14 Gencsi Pál (1901–1984) okl. gépészmérnök. 1925-ben szerzett gépészmérnöki oklevelet a Budapesti Műegyetemen, majd a Ganz és Társa Villamossági Rt. Hajógyárában dolgozott

helyettese pedig Dzsida László lett,[15] akit egyúttal megbíztak Petőfibánya fejlesztésével is. A feladatra másfél évet kaptak. A munkát a maximális korszerűsítés jegyében kellett elvégezni: gumihevederes főszállítással kiküszöbölték a lignit csillén történő szállítását a fejtési munkahelyektől a gépesített osztályozóig, így a bányában egyáltalán nem használtak csillét. Az osztályozóból drótkötélpályán közlekedő csillék szállították a lignitet a 17 kilométerre lévő Mátravidéki Erőműbe. Ekkor vezették be a 2×90 méter széles, kétszárnyú frontfejtés alkalmazását is. A leművelendő területeket harmincéves távlatban jelölték ki, további, külfejtéssel bányászható lignitterületek tervével.[16] A termelés végül három hónappal az ötéves terv indulása előtt kezdődhetett meg a bányában.

1949. január 1-től az erőmű és a bányák külön igazgatás alá kerültek. Az ekkor már Petőfibánya elnevezésű üzem vezérigazgatója Maglódi László bányamérnök,[17] helyettese Dzsida László bányamérnök lett. 1949. július 1-jén megalakult a Mátravidéki Erőmű Vállalat. 1950. március 26-án felavatták magát az Erőművet is, amely a hazai gépgyártás és a szénre alapozott fejlesztés akkori legjelentősebb eredménye volt, és amely 1954-ben már Magyarország legnagyobb erőműveként működött.

1950 elején azonban gondok jelentkeztek Petőfibánya termelésében. A kétszárnyú frontfejtések szállítóvágatai fokozatosan összenyomódtak, a folyosó-

előbb mérnökként, majd üzemfőnök helyetteseként és főmérnökként. Már 1943-ban bekapcsolódott a Mátravidéki Hőerőmű létesítési munkálataiba, 1948-ban pedig a MEBÉRT vezérigazgatójává nevezték ki. Az átszervezéseket követően, 1950-től az akkor megalakult Erőmű Beruházási Vállalat főmérnöke volt 22 éven keresztül.

15 Dzsida László (1916–1981) okl. bányamérnök.1940-ben szerzett bányamérnöki diplomát a soproni Bányamérnöki Karon. Ezt követően, mint a Salgó Rt. mérnöke dolgozott, 1942-től pedig a Magyar–Német Ásványolaj Művek alkalmazta, majd 1943–1944-ben a Magyar Bel- és Külforgalmi Rt. bányagépeladási osztályának volt a vezetője. 1945-ben Salgótarjánban letartóztatták, de a népbíróság felmentette. 1946-ban a borsodi szénmedencében lévő Baross-akna üzemvezetője, 1948-ban a Mátravidéki Erőmű és Bányaépítési Rt. helyettes vezérigazgatója lett. 1950-ben a Petőfi-bánya vezetőjeként „szabotázs" gyanújával letartóztatta az ÁVH, azonban három hét múlva elengedték. 1950-től a Földalatti Vasút Vállalat helyettes osztályvezetője volt, majd 1953. márciusi 3-án ismét letartóztatták. Szabadulását követően, 1954. április 1-től a Komlói Szénbányászati Tröszt műszaki vezetője volt, majd a Dorogi Szénbányászati Tröszt Kutató- és Tervezőirodájában dolgozott.

16 Dzsida: i. m

17 Maglódi László (1913–1978) okl. bányamérnök. 1949-ben a Petőfibányai üzem igazgatója, 1950 májusában letartóztatta az ÁVH szabotázs gyanújával. 1950. június 17-én kelt véghatározattal Kistarcsára internálták, ahonnan az iratok szerint 1953. szeptember 18-án szabadult. ÁBTL 4.1. A-501. 150. Kistarcsai tábor iktatókönyve.

kat nem tudták fenntartani, és a bányában 90 méteres fronthomok-beszakadás történt.[18] Az Államvédelmi Hatóság a probléma szakmai megoldása helyett azonnal vizsgálni kezdte az esetet, „megfelelő" bűnbakokat keresve – és találva. A Maglódi László és társai néven lefolytatott vizsgálat iratait az állambiztonsági szervek később megsemmisítették, így csak töredék iratokból, elsősorban a rehabilitációs kérelmekből és Dzsida László hagyatékának vonatkozó részleteiből rekonstruálhatjuk az eljárást.

1950. május végén az Andrássy út 60-ba vitték Dzsida Lászlót – aki ekkorra már elhagyta Petőfibányát és a Földalatti Vasútépítő Vállalatnál dolgozott –, továbbá Seyfried Gyula okl. bányamérnököt, Petőfibánya akkori vezetőjét,[19] valamint Rozsnyai Nándor építészt, Maglódi László munkásigazgatót, a bánya korábbi vezetőjét és Papp József műszaki osztályvezetőt. A kihallgatás oka „szabotázs és demokráciaellenes tevékenység" volt. Dzsida László későbbi, 1962. november 16-án kelt, Kádár Jánosnak címzett levelében a következőképpen emlékezett vissza a történtekre: „Letartóztatásom okát nem közölték, a kihallgatás helyett hat nap, hat éjjel egyfolytában egy helyen állnom kellett. Ezután a legkülönösebb kérdéseket tették föl, többek között Rajk Lászlónéról faggattak, aki 1944-ben egész rövid ideig, még mint Földi Júlia, irodai munkatársam volt. Petőfibányáról szó sem esett. Végül három hét után Péter Gáborhoz vezettek, aki közölte, hogy Seyfried főmérnökkel együtt szabadok vagyunk. Utasított, hogy Vas Zoltánnál jelentkezzünk, további teendőinket tőle tudjuk meg. Azt is megmondta, hogy szabadulásunkat Vas elvtárs erélyes közbelépésének köszönhetjük."[20]

A Dzsida László elleni 1950-es – majd 1953-as – vizsgálat a Rajk László egykori belügyminiszter ellen lefolytatott eljárás több szereplőjére is kitért, mindenekelőtt a már kivégzett Szőnyi Tiborra, az MDP KV Káderosztályának korábbi vezetőjére, akivel Dzsida néhányszor hivatalosan találkozott. Faggatták Korondi

18 Az erőltetett műszaki haladás érdekében 1949-ben 90 méteres kaparószalag alkalmazásáról döntöttek, aminek következtében a korábbi 70 méteres frontok telepítéséről áttértek a 90 méter szárnyszélességű frontok lefejtésére. A beomlás itt történt 1950-ben, ugyanis a kétoldali fejtés elmaradt egymástól, és az így kialakult nyomáskülönbség beomlást okozott. A problémát Dzsida találmányával kiküszöbölték, de 1951 tavaszán mégis visszatértek a 70 méteres fejtésekre, hiszen így az idomfalazat átszerelése is könnyebb volt. ÁBTL 3.1.9. V-110208/34. 32–35. Dzsida László kihallgatása, 1953. július 13.

19 Seyfried Gyula (1917–1998) okl. bányamérnök később az Országos Érc- és Ásványbányászati Vállalat műszaki tanácsadója volt.

20 Dzsida László levele Kádár Jánoshoz, 1962. november 16. Dzsida László hagyatéka. A lap szélére írt megjegyzés szerint a levél nem jutott el Kádárhoz, Lévárdi Ferenc, a nehézipari miniszter első helyettese nem továbbította azt.

Béláról is, akit 1949-ben a BM Kiképzési Osztályának vezetőjeként tartóztattak le, majd 1949. október 24-én kivégeztek. Dzsida és Korondi négy évig évfolyamtársak voltak a Soproni Erdőmérnöki és Bányamérnöki Főiskolán, Korondi az erdészeti karon végzett. A fentebb említett Földi Júlia 1944 őszén a Magyar Belés Külforgalmi Rt.-nél volt gépírónő Dzsida László mellett. Vagyis feltételezhető az a politikai szándék, hogy a szabotázs vádját nem a bányában bekövetkezett frontbeomlásra, mint inkább Dzsida kapcsolataira, a kivégzett belügyminiszterhez fűződő viszonyára akarták felépíteni.

Az ellenzéki pártok likvidálása, az egyházak térdre kényszerítése, a társadalmi szervezetek felszámolása után gyakorlatilag nem maradt az országban olyan szervezett társadalmi erő, amely kétségbe vonhatta volna a kommunista párt hatalmi törekvéseit, 1950-re kiépült a totalitárius diktatúra. A párt célja azonban a társadalom teljes megfélemlítése és az általa megszabott keretek közé szorítása volt. Az egykori belügyminiszter, Rajk László elítélésével mindenki perbe foghatóvá vált: a tömegterror célszemélyei voltak az egykori uralkodó osztályok és azok erőszakszerveinek – még meg nem hurcolt – tagjai, a még perbe fogható jobboldali szociáldemokraták és egyéb párton kívüliek, az egyházak vezetői, a kulákok, „gazdasági bűncselekményt elkövető" munkások és parasztok, valamint az 1945 előtti és szakmai tudásuk miatt 1945 után is alkalmazott vezető értelmiségiek, szakemberek. Dzsida esetében még jól is jöhetett az „áruló Rajk-banda" tagjaival való korábbi kapcsolat, hiszen erre már egy vádat is könnyen fel lehetett volna építeni. A bánya termelésének leállása, és így az Erőmű működésének esetleges akadozása azonban nagyobb politikai-gazdasági kockázatot jelenthetett az ötéves terv első évében, így a frontbeomlás mielőbbi szakmai megoldása – ha nem is ejtve teljesen a vádat, de részben – felülírta a szabotázs koncepcióját.

Egy frontbeomlás politikai következményei

Dzsida Lászlót és Seyfried Gyulát letartóztatásuk után három héttel, 1950. június 17-én szabadon engedték, azonban Rozsnyai Nándort, Maglódi Lászlót és Papp Józsefet ezen a napon internálták.[21] Rozsnyai 1962. évi felülvizsgálati anyagában erről az alábbiak olvashatók: „Bíróság elé ugyan nem állították őket, ők hibájukat és felelősségüket egyöntetűen elismerték. Annak idején Petőfibányán több hor-

21 ÁBTL 3.1.9. III/1. Vizsgálati napló, I. sorozat, 1. k. 10. ÁBTL 4.1. A-1358/977. Rozsnyai Nándor internálási véghatározata. ÁBTL 4.1. A-1358/768. Maglódi László internálási véghatározata.

thysta elem csoportosult, akik közül pl. Rozsnyai nem is titkolta népidemokrácia-ellenes magatartását, így ez csak megerősítette az eljárás indokoltságát."[22]

Először mindhárom szakembert Kistarcsára vitték,[23] majd Papp és Rozsnyai Recskre került. Papp József 1951. december végén szabadult, bányamesteri beosztásba került, és – a korszak gyakorlatára nem jellemzően – visszamenőlegesen kifizették az internálása idejére járó fizetését is.[24] Rozsnyai Nándor 1953-ban szabadult a recski táborból.[25] Egy 1962-ben készült jegyzőkönyv szerint kizárólag erkölcsi rehabilitációra tartott igényt, ám a BM Rehabilitációs Bizottsága még azt is elutasította. Elismerték, hogy az 1950-es beomlás ügyében utólag sem lehet megállapítani Rozsnyai felelősségét és internálásának indokoltságát, ügye azonban „nem kapcsolódik a munkásmozgalmi emberek ellen lefolytatott törvénysértő eljárásokhoz".[26]

Szabadon engedését követően Dzsida Vas Zoltán kérésére visszatért Petőfibányára, hogy megoldást találjon a kétszárnyú frontfejtés biztosítására. Az egyszerre két oldalon végzett fejtési munkálatoknál az egyik frontszárny időnként óhatatlanul lemaradt a másiktól. Ez olyan nyomásviszonyokat idézett elő, amelyek a kiegyenlítésig szükségessé tették a lefejtett oldal fenntartását, vagyis a termelés leállítását ezen a fronton. A Dzsida által végzett kísérletek hamar sikerrel jártak: 1950 közepén a korábban szintén elhurcolt, majd szabadon engedett Seyfried Gyula bányamérnökkel javaslatot tettek egy újfajta biztosítás bevezetésére. Ennek lényege az volt, hogy a bányafával történő ácsolás helyett idomfából üreges, henger alakú falazatot létesítettek a vágatokban úgy, hogy azt mindig csak az éppen nyomás alatt lévő fejtési szakaszon alkalmazták, majd az így lefejtett mezőből kikerülő idomdarabokat a mozgó falazat elejére helyezték. A mozgó idomfalazatot bányászati célokra nem használható, egyébként egészséges tűzifából készített elemekből, fakockákból állították össze. A „rabolandó" elemek a front előrehaladásával újrahasznosíthatók voltak mindaddig, amíg korábbi funkciójuknak megfelelően eltüzelésre nem kerültek.[27] Az előzetes kísérletek

22 ÁBTL 3.1.5. O-9698/3. 120. Rozsnyai Nándor rehabilitációs jegyzőkönyve, 1962. december 20.

23 ÁBTL 4.1. A-501. 150. Kistarcsai iktatókönyv.

24 ÁBTL 3.1.5. O-9698/2. 138–139. Papp József rehabilitációs jegyzőkönyve, 1962. november 29.

25 Szabadulását követően Rozsnyai a Borsod megyei Tatarozó- és Építő Vállalathoz került mint tervező, majd a Sajószentpéteri Üveggyárba volt ellenőr. 1960-tól a Borsod megyei Tanácsi Tervező Irodán volt építéstervező.

26 ÁBTL 3.1.5. O-9698/3. 119–121. Rozsnyai Nándor rehabilitációs jegyzőkönyve, 1962. december 20.

27 Észszerűsítési javaslat Petőfibánya újítási megbízottja részére, 1950. július 20. Dzsida László hagyatéka.

már 1950. augusztus végére igazolták, hogy Dzsida javaslata működőképes. Sőt az újításnak köszönhető fejtési és fenntartási költségmegtakarítás a következő években meghaladta az évi 1 millió forintot.[28] Ezzel elhárultak a vágatfenntartási nehézségek, biztosítva a folyamatos termelést.

Dzsida László – miután teljesítette a megbízást – visszatérhetett a föld alatti vasútnál abbahagyott munkájához. 1953. március 3-án azonban az ún. lignit-ügyben ismét letartóztatták. A politkai vezetés ugyanis bűnbakokat keresett – és talált – arra, hogy miért marad el a szénbányászat az ötéves gazdasági tervben előírt keretszámoktól, és hogy miért került előtérbe a kisebb fűtőértékű lignitbányászat a magasabb kalóriatartalmú fekete-, illetve barnaszén kitermelése helyett. Dzsida ellen a lignitbányák, így Petőfibánya korszerűsítése miatt indított (ismét) vizsgálatot az ÁVH, amelynek egyik vádpontja kihallgatási jegyzőkönyvek szerint az volt, hogy azért korszerűsítette „indokolatlanul" Petőfibányát, mert rendszerváltozást remélt, és „erre az időre akart érdemeket szerezni ezzel a tevékenységével".[29]

A gyanúsítás képtelensége nyilvánvaló volt, hiszen Petőfibánya további fejlesztését a Mátrai Erőmű fokozottabb termelésének biztosítása érdekében az ötéves terv írta elő. Arról nem is beszélve, hogy már az ötvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált: a lignitre telepített országos erőművek – így a Mátrai hőerőmű, vagy a várpalotai lignitre épülő Inotai hőerőmű– nélkülözhetetlenek. Dzsida esetében természetesen ismét hosszasan vizsgálták az 1950. áprilisi frontbeomlást is, megint hibának rótták fel a 90 méteres, kétszárnyú frontfejtés alkalmazását, a vizsgálati anyagban azonban nem olvashatunk arról, hogy Dzsida újításával a problémát 1950 végére már kiküszöbölték és azóta is alkalmazták. Bizonyíték hiányában ezeket a vádpontokat ejtették is vele szemben, ám Dzsida Lászlót 1954. március 25-én mégis bíróság elé állították,egészen más okból. A Budapesti Fővárosi Bíróság dr. Jónás Béla vezette tanácsa izgatás bűntette miatt két év börtönre ítélte, amelybe beszámították a vizsgálati fogságot, így a tárgyalás napján hazaengedték.[30]

Dzsida azonnal munkát kapott, előbb a Komlói Szénbányászati Tröszt műszaki vezetője lett, majd a Dorogi Szénbányászati Tröszt Kutató- és Tervezőirodájában dolgozott. A későbbiekben kétszer, 1964-ben és 1975-ben perújítási

28 Petőfi Bányavállalat Újítási Osztályának határozata, 1952. augusztus 7. Dzsida László hagyatéka.

29 Erről lásd bővebben, Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Aknamunka. Szabotázsperek a Rákosi-korszakban.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2019. A „Lignit-ügy" c. fejezet.

30 BFL XXV. 4. f. F. 1954-0475. 27–28. Ítélet, 1954. március 25.

kérelmet nyújtott be, amelyet mindkét esetben elutasított a Legfőbb Ügyészség. Az ítéletet végül halála után – hozzátartozójának kérelmére – a Fővárosi Bíróság az 1990. évi XXVI. törvény 1. § 1. bekezdésében írt rendelkezés folytán semmisnek nyilvánította.[31]

Az államszocializmus időszakának eddig kevéssé kutatott témája a gazdasági és műszaki értelmiség meghurcolása, pedig a korszak koncepciós eljárásainak több olyan szakember is áldozatul esett, akik akkor, sőt a közelmúltig meghatározó szereplői voltak a bányász-geológus társadalomnak. Általában a tervtől való elmaradások vagy a túlfeszített munka miatt bekövetkezett balesetek szolgáltak a vádak alapjául vagy ürügyéül. Ezeket – a vizsgálatok koncepciós jellegét bizonyítva – olyan eltorzított tényekkel kívánták igazolni, mint a szénbányászatban folyó munka tudatos elszabotálása. Bányamérnökök, műszaki vezetők, geológusok kiszámíthatatlan rapszodikussággal kerülhettek a vádlottak padjára. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Történeti Bizottsága 2006-ban arra vállalkozott, hogy – elsősorban hozzáférhető forrásokra, valamint szóbeli közlésekre hagyatkozva – számba vegye a szilárd ásványbányászat meghurcolt műszaki vezetőit. Adataik szerint 1944 és 1964 között összesen 93 műszaki és gazdasági tisztviselőt vagy bányamérnök hallgatót zártak ki felsőoktatási intézményből, tartóztattak le, ítéltek el.[32] A szám azonban ennél magasabb lehet, hiszen többen sohasem beszéltek a meghurcoltatásokról, így sokaknak a nekrológjából hiányzik életük ezen szakaszának leírása.

31 BFL XXV. 4. f. F. 1954-0475. 2. Igazolás, 1991. április 8.

32 *Az 1944–1964 között meghurcoltak, politikai üldözöttek a szilárdásvány-bányászat műszaki értelmisége körében*. Összeáll. Kárpáti Lóránd. OMBKE Történeti Bizottsága, Budapest, 2006.

Nyilvánosság,
„nyilvánosság”

Tulipán Éva

A hadsereg átalakítását kísérő propaganda 1948–1949-ben

A propaganda egyik definíciója szerint mások hiedelmeinek, attitűdjének, érzelmeinek és cselekedeteinek manipulálására irányuló, jelek vagy szimbólumok útján történő, többé-kevésbé szisztematikus törekvés.[1] Az attitűdök, hiedelmek, de a jövőre irányuló elképzelések is szorosan összekapcsolódnak az egyéni és társadalmi emlékezettel. Ezért a propaganda egyik fontos terepe az emlékezetpolitika. Emellett az emlékezet szorosan kötődik a térbeliséghez, a helyek és a térhasználat, valamint az azokhoz társuló érzelmi töltet egyaránt az emlékezést elősegítő tényezők.[2] A propaganda a kívánt hatás elérése érdekében jelekbe, szimbólumokba sűríti a közölni kívánt tartalmakat olyan ingereken keresztül, amelyek az érzékelésre, érzelmekre hatnak. A szöveges üzeneteken kívül tehát igen változatos nonverbális csatornákon keresztül is közölhető, mint például élmények, térbeli mozgás, gesztusok, térelemek (szobrok, épületek), testhelyzetek, ruházat, vizuális jelek, poszterek, zászlók, és így tovább.[3] Ugyanakkor a propaganda ezer szállal kötődik a háborús konfliktusokhoz, sőt a hadműveletek része vagy kísérője.[4] A huszadik század politikai és háborús küzdelmeiben nagyon

1 Bruce Lannes Smith: Propaganda. In: *Encyclopædia Britannica.* https://www.britannica.com/topic/propaganda (2020. január 25.)

2 A kulturális emlékezet és térbeliség kapcsolatáról bővebben lásd például: Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat" és a várostörténet. *Korunk* 2007/7. 4–12.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete.* Jaffa, Budapest, 2013.

3 Smith: i. m.

4 A propaganda természetéről és a hadviselésben betöltött szerepéről részletesen ír pl. Jonathan Auerbach – Russ Castronovo: Thirteen Propositions about Propaganda. In: *The Oxford Handbook of Propaganda Studies.* Ed. Jonathan Auerbach – Russ Castronovo. Oxford University Press, Oxford, 2013. 1–12. (Magyarul „*Tizenhárom tézis a propagandáról*" címmel az Apertúra magazin 2014. tavaszi számában.); Philip M. Taylor: *Munitions of the Mind. A His-*

tudatosan használták a propaganda különböző csatornáit, a sajtón és a rendelkezésre álló audiovizuális eszközökön keresztül tovább erősítve azokat.

Az 1849-ben hadizsákmányként Oroszországba került honvédzászlók ünnepélyes visszaadása már 1941-ben is propagandacélokat szolgált.[5] A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogyan használta néhány évvel később a politika a honvédzászlók visszaadásán keresztül 1848–1949 centenáriumát saját kommunikációs céljaihoz, a honvédség „néphadsereggé" alakításának és a kommunista párt egyeduralma megszilárdításának ideológiai alapjaként.

A centenárium mint ideológiai alap

Bár az 1848–49-es forradalom és szabadságharc századik évfordulója megünneplésének előkészítésére formálisan már 1942 februárjában létrejött egy szakértő grémium, a centenáriumi ünnepségek idején már Rákosi Mátyás államminiszter jelölte ki az értelmezési kereteket. A Magyar Történelmi Emlékbizottság, amelynek deklarált célja a '48-as eszmeiség ápolása és emléktárgyainak összegyűjtése volt (ezekből Kolozsvárott kiállítást is szerveztek), a magyar függetlenségi mozgalom első legális szervezete is volt Szekfű Gyula vezetésével. Tagjai között a magyar értelmiség széles körei képviseltették magukat; Bajcsy-Zsilinszky Endrétől és vezető kereszténydemokratáktól a népi írókon és a szociáldemokratákon keresztül a Gresham-kör művészeiig fogta össze a németellenes törekvéseket.[6] Az Emlékbizottság egyik legsikeresebb megmozdulása az 1942. március 15-ére szervezett tüntetés volt, majd néhány hónapos tevékenység után, még 1942 tavaszán feloszlott.[7] A háború vége után, 1947. április 11-én teljesen

tory of Propaganda from the Ancient World to the Present Day. Manchester University Press, Manchester, 2003. 1–16.; Virányi Péter: A propaganda természete. *Jel-Kép*, 2019/3. 3–16.

5 Vö. Olasz Lajos: Zászlódiplomácia 1941. Az 1849-ben orosz kézre került honvédzászlók visszaadása. *Közép-Európai Közlemények*, 2013/4. 90–103.; Tulipán Éva 2019: „Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja". A 48-as honvédzászlók visszaadása 1941-ben és 1948-ban. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére.* Szerk. Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 523–536.

6 Szelke László: *A Gresham a nácik ellen.* Jaffa, Budapest, 2016. 38–42., 130–132.; *Magyarország a második világháborúban. Lexikon.* Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Petit Real, Budapest, 1997.

7 A bizottságról és a tüntetés megszervezésének részleteiről (forráskritikával) lásd: Pintér István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés. *Századok*, 1966/3–4. 329–370.

megváltozott körülmények között hívtak életre Történelmi Emlékbizottság néven egy szervezetet, eredetileg koalíciós felállásban, ám csupán a választásokig, amikor a kommunista párti Rosta László vette át a bizottság vezetését.[8]

A centenárium idejére így – mint említettem – már Rákosi Mátyás határozta meg az ünnep mondanivalóját. „A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a helyzetben, hogy valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött. Ennek a felismerésnek kétségkívül meglesz egész demokráciánkat erősítő hatása" – nyilatkozta 1948. január 1-jén Rákosi Mátyás államminiszter újévi köszöntőjében, az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepségeinek értelmezéséhez is megadva ezzel az alaphangot.[9]

A forradalom emlékezete gyakorlatias aktuálpolitikai teendők díszletéül szolgált. A változások igényét Rákosi a Magyar Kommunista Párt elmúlt évének értékelésére (ugyanakkor küszöbönálló teendőire is utalva) a „fordulat éve" programadó kiadványának címébe sűrítette.[10] A Kominform megalakulása és az 1947-es „kékcédulás" választások után ekkor már semmi sem állt a kommunista hatalomátvétel útjába.[11] A folyamat felgyorsulását mutatta az Államvédelmi Hatóság (még a Belügyminisztérium keretei között történő) megalakítása is az ősz elején.[12] Bár a pártok még külön készültek az évfordulóra, Rákosi szavainak megfelelően a centenáriumi ünnepségek, 1848 emlékezete egyre inkább az aktuálpolitikai törekvések és a kommunisták által megszabott „fordulat" ideológiai alátámasztásának rendelődött alá.[13] Ezzel párhuzamosan pedig a Budapest közterein zajló évfordulós katonai ünnepségek, és különösen 1948 őszén a „Honvéd

8 Szabó Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1998/3–4. 216–219.

9 *Szabad Nép* 1948. január 1. 1.

10 Rákosi Mátyás 1948: *A fordulat éve.* Szikra, Budapest, 1948.

11 A Kominform megalakulásának körülményeit lásd: Nagy Tamás: Katonapolitika a hidegháború kezdetén, 1945–1948. *Valóság,* 2003/6. 77–88.

12 Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Jaffa, Budapest, 2012. 32.

13 1848 historiográfiájáról ad áttekintést: Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas,* 1999/1–2. 62–85.; Hermann Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása.* Magyar Napló, Budapest, 2011. 11–13. Március 15. emlékezetpolitikai felhasználását elemzi: Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Paginárium, Budapest, 1998., ezen belül az 1948–49-es évfordulóra lásd 97–132. A centenárium eseményeiről és sajtóvisszhangjáról lásd: Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma.* Új Mandátum, Budapest, 1998.; Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* ELTE Eötvös – PolgArt, Budapest, 2004. Köszönöm Hermann Róbert, Závodi Szilvia és Kreutzer Andrea kutatás során nyújtott segítségét.

Hét" a szovjet típusú hadsereg megteremtéséhez és a társadalom militarizálásához biztosított pompás külsőségeket.

1848 emlékezetét ez az értelmezés a magyarság négyszáz éve tartó, függetlenségért folytatott és osztályharcos küzdelmeinek egyik igen fontos fejezeteként láttatta, a százéves évforduló pedig jó alkalom volt az üzenet minél szélesebb körű terjesztésére és napi politikai felhasználására.[14] Az évforduló politikai irányelveinek meghatározásánál Révai József ennek tudatában a nem kevésbé jelentős, aktuális célok megvalósulása érdekében tartotta fontosnak a dicsőséges magyar múlt emlékezetbe idézését és a tömegek mobilizálását.[15]

A jubileumi év tervezett eseményeit kiadvány formájában is közreadták.[16] Az ünnepségek fő hangsúlya természetesen március 15-ére helyeződött. Ezt követte a tervezetben augusztus 20-a, amelynek szekularizációja és újraszabása az „új kenyér ünnepeként" éppen a centenáriumi évben kezdődött, ekkor tiltották meg első alkalommal az előző évben még tömegeket vonzó Szent Jobb-körmenet megrendezését is.[17] A harmadik nagy eseménysorozat, a „Szabadság Hetei" az eredeti tervek szerint szeptember 18-án kezdődött volna, és szeptember 29-én, a pákozdi csata évfordulójára tervezett programokkal fejeződött volna be.

A megemlékezések azonban nem a koalíciós összetételű Történelmi Emlékbizottság által tervezett menetrend szerint valósultak meg, amelynek legfőbb oka volt, hogy a Szovjetunió, Magyarország több ízben hangoztatott kérésének eleget téve, az 1848-as szabadságharc zászlóinak visszaadásáról határozott.[18] A visszaadás ünnepélyes aktusa átírta az emlékév eredeti programját, és elhomályosította annak más eseményeit, az adományozást ugyanis éppen „Magyarország felszabadulásának harmadik évfordulójára", április 4-ére időzítették.[19] Bár március 15-én is számos jelentős programot rendeztek meg, a hangsúly ezáltal a szabadság ünnepeként tematizált áprilisi dátumra helyeződött. Annál is inkább, mivel a zászlóátadás szimbolikus gesztusának előzményeire jól emlékezhetett

14 Hermann: i. m. (2011) 11–12.; Gerő: i. m. (1998.) 16–19. Vö. Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Szikra, Budapest, 1951.

15 Martin Mevius: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 209.

16 *A centenárium eseménynaptára*. Történelmi Emlékbizottság, Budapest, 1948.

17 *Az Új Ember Almanachja*. Szerk. Nagy Miklós – Saád Béla. Légrádi Testvérek, Budapest, 1948. 51.

18 A zászlók részletes leírását és a visszaadás körülményeit lásd: Györkei Jenő – Cs. Kottra György: *Dicső ereklyék. Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története*. Zrínyi, Budapest, 2000.

19 *Népszava*, 1948. április 1. A felszabadulás kifejezés jelentésrétegeiről lásd: Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. *Rubicon*, 2001/10.–2002/1. 51–55.

a társadalom. Hét évvel a centenáriumi év előtt ugyanis már sor került a 48-as honvédzászlók visszaadására és ünnepélyes felvonultatására Budapest utcáin.[20]

A hangsúlyeltolódás is jelezte az év során számtalan egyéb módon sulykolt üzenetet: 1848 örökségét a kommunista párt képviseli, követelései, így a nemzeti függetlenség és a szabadság a szovjet hadsereg segítségével valósultak meg. Már a centenáriumi év ünnepségeinél is tetten érhető tehát az a tendencia, melyre Martin Mevius az 1950-es megemlékezések kapcsán figyelt fel: a propagandában március 15-e sztálinizálásával párhuzamosan április 4-éhez nemzeti tartalmak kapcsolódnak, azaz egyfajta jelentéscsere történik.[21] Mindezek szellemében, mintegy az ünnepségek előfeltételeként kerülhetett sor február 18-án Moszkvában a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés aláírására.[22] Előzőleg a Magyar Kommunista Párt (MKP) Politikai Bizottsága határozatban erősítette meg, hogy a tárgyalások legfontosabb célja a segélynyújtási szerződés és az ezzel összefüggő katonai kérdések tisztázása.[23] A későbbiekben a centenárium őszi programja is módosult, mivel az eredetileg a pákozdi csata évfordulójára időzített katonai ünnepségek a tervekhez képest némileg rövidítve, már szeptember 11-én, néhány nappal Farkas Mihály honvédelmi miniszterré való kinevezését követően elkezdődtek.

Honvédség helyett néphadsereg

A néphadsereg megteremtésének programja az MKP (és a Szociáldemokrata Párt) törekvése volt már 1945 januárja óta, amikor az ország területén még javában harcok folytak.[24] A párt Katonai Bizottságának felállítására 1946 májusában sor került, ugyanakkor feladatait csak az év novemberében jelölték ki.[25] A programhoz szorosan kapcsolódott a kommunista kötődésű katonai vezetés

20 Az esemény ráadásul Rákosi személyéhez kötődött, aki állítólag ezzel összefüggésben szabadulhatott a börtönből és emigrálhatott a Szovjetunióba. Vö. Györkei–Cs. Kottra: i. m. 19–27.

21 Mevius: i. m. 259.

22 Erőteljes szimbolikus üzenetként értelmezhető, hogy a szerződést az 1948. évi XXI. törvénycikkben iktatták be, éppen az „1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről" rendelkező törvényt megelőző sorszámmal. Vö. Gyarmati: i. m. 136.

23 Germuska Pál: *A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Argumentum Kiadó, Budapest, 2014. 45.

24 Germuska: i. m. 19.

25 Germuska: i. m. 24.

kinevelése, amelynek egyik legfontosabb terepe az 1947. október 1-jén megnyíló, Kossuth Lajosról elnevezett új katonai akadémia lett, az első itt végzett tiszteket 1948 augusztusában avatták.[26] Néhány nappal a centenárium évének megnyitója után, 1948 januárjában Rákosi is együttesen hívta fel a figyelmet a hadsereg és a személyi politika kiemelt jelentőségére, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a katonaság soraiba „a munkások, parasztok legöntudatosabb, legfegyelmezettebb, legegészségesebb és legfejlődőképesebb fiai kerüljenek be". Az MKP Politikai Bizottsága még egyértelműbben fogalmazott: február 22-i ülésén olyan „kommunista befolyás alatt álló demokratikus néphadsereg" megteremtését tűzte ki célul, „amelynek egységes népi demokratikus tiszti és tiszthelyettesi kara van".[27]

Március 15. előtt egy nappal Sólyom László altábornagy aláírásával, „A szabadságharc honvédserege" címmel jelent meg a *Szabad Nép* cikke, amelynek értékelése szerint 1848 hadserege „a szabadság és a haladás hadserege volt a reakció és a zsarnokság zsoldosaival szemben". A cikk egyben meghatározza az „új honvédség", „a szabadságharc honvédseregének egyenes leszármazottja" előtt a „centenárium évében" álló feladatot is, mely nem más, mint a néphadsereg programjának megvalósítása „szervezetében, vezetésében és szellemében".[28]

A nyár folyamán a honvédségi szervezet keretén belül, a pártok tevékenységének betiltásával párhuzamosan kulturális célú ún. Kossuth Körök alakultak, amelyek ugyanakkor alkalmasak voltak a kommunista párt befolyásának biztosítására.[29] Szeptember 9-én Farkas Mihályt nevezték ki honvédelmi miniszterré. A beiktatását követő napon az új miniszter az MKP Katonai Bizottságának ülésén tartott kemény hangú beszédében annak fontosságát hangsúlyozta, hogy „tisztában kell lenni azzal, hogy mindenkiből a munkásosztály, illetve annak élcsapata: a Párt csinált vezetőt, és mindenki csak addig marad vezető, ameddig a munkásosztály érdekében dolgozik, ameddig a Párt utasításait teljesíti".[30] Ez volt egyébként a Katonai Bizottság utolsó önálló ülése, mielőtt a Belügyi Bizottsággal összevonva a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Rákosi Mátyás által vezetett Államvédelmi Bizottságának albizottságaként működött tovább.[31]

26 Nagy: i. m.

27 Mindkettőt idézi: Nagy: i. m. 87.

28 *Szabad Nép,* 1948. március 14., 15. Kiemelés az eredetiben.

29 MNL OL M-KS 276. f. 84/119. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. június 29-i üléséről. Vö. Nagy: i. m. 77–88.

30 Idézi: Germuska: i. m. 56.

31 MNL OL M-KS 276. f. 84. cs. Az MDP KV Államvédelmi Bizottsága Katonai Albizottsága üléseinek napirendi jegyzéke. Germuska: i. m. 56.

1948-ra tehát a hadsereg átalakításának kérdései is előtérbe kerültek, amelyekhez szintén jól illeszkedett a centenáriumi eseményekhez kapcsolódó emlékezetpolitika. Mind tavasszal, mind a szeptemberi Honvéd Hét keretében katonai pompával megrendezett felvonulásokat tartottak Budapest utcáin, amelyek középpontjába a Szovjetuniótól visszakapott zászlókat helyezték. Áprilisban a Hősök terén került sor a 48-as honvédzászlók ünnepélyes visszaadására, ahol látványos koreográfia keretében a Kossuth Akadémia hallgatói egyenként vették át azokat a szovjet katonáktól. Ezután katonai kísérettel, a hagyományos reprezentációs útvonalon, az Andrássy úton kísérték a zászlókat, majd a menet érintette a Szabadság teret, ahol már állt a szovjet hősi emlékmű, amelynél az állami vezetők koszorút helyeztek el. Majd a Nemzeti Múzeumba vitték a 48-as ereklyéket, ahol szeptemberig a centenáriumi kiállításon láthatta azokat a nagyközönség.[32]

A centenáriumi ünnepségekhez kötődő propaganda

Szinte az új honvédelmi miniszter bejelentésével egy időben megkezdődött a százéves honvédség ünnepségsorozata, amelynek hivatalos megnyitóját a Gellérthegy tetején álló Szabadság szobornál tartották. Innen indult a katonák és rendőrök részvételével zajló váltófutás a Budai Várban lévő 1848-as szoborhoz, ahol a verseny lezárultával szintén koszorúzási ünnepségre került sor. Érdekes ugyanakkor, hogy a levéltári iratokban fennmaradt eredeti tervezethez képest a váltófutás irányát megfordították, felcserélve ezáltal annak kiinduló és végpontját.[33] A *Honvéd* tudósításában meg is magyarázta a futás útvonalának üzenetét: „Az emlékműtől induló hármas váltófutó csoportok honvéd, rendőr, szabadságharcos tagjai azzal, hogy céljuk a budavári Honvédszobor volt, azt juttatták kifejezésre, hogy a szovjet csapatok által hozott felszabadulás tette lehetővé annyi év történelemhamisítás után a 48-as szabadságharc igazi és méltó megünneplését."[34]

Áprilisban és szeptemberben is a felszabadítóként ünnepelt Vörös Hadsereg került tehát a katonai ünnepségek középpontjába. A 48-as zászlók visszaadásával hangsúlyossá tett politikai üzenetet Budapest utcáinak bejárásával, mint-

32 Györkei–Cs. Kottra: i. m. 19–27.

33 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 7. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. augusztus 11-i üléséről.

34 *Honvéd*, 1948/10. 10.

egy a városi térbe írva is megjelenítették. A megemlékezési szertartások és testi gyakorlatok, valamint az azokhoz társuló érzelmi töltet évezredek óta használt, emlékezést elősegítő technikák, az emlékezet térbeliséghez fűződő szoros kapcsolatát az emlékezetkutatások, így Aleida és Jan Assmann, valamint Paul Connerton munkái is is kiemelték.[35]

A Honvéd Hét második napján, szeptember 12-én talán még a tavaszi eseményeknél is látványosabb ünnepség keretében a Somogyi Béla út, Bajcsy-Zsilinszky út, Szent István körút, Margit híd és a Mártírok útja útvonalon szállították a honvédzászlókat a Nemzeti Múzeumból a Várban megnyitott Hadtörténeti Múzeumba.[36] Az épület homlokzatát látványos drapériával díszítették fel, amely a háborús sérülések még jól látható nyomainak eltakarására is szolgált. A homlokzatot díszítő felirat szintén a néphadsereg elnevezést használta, ez állt rajta: „Függetlenségünk biztosítéka az erős néphadsereg."[37] A múzeum a következő évben kezdte meg működését a részben még romos épületben, a nagyközönség ekkor láthatta a gyűjteménybe került zászlókat is. A kiállításon, amelyet annak jegyében nyitottak meg, hogy már „dolgozó népünk írja a történelmet", a szabadságharcos hagyomány részeként egymás mellett mutatták be 1848–1849 és 1918–1919 emlékeit és eseményeit.[38]

A 100 éves Honvédség hetének további eseményein tömegsportrendezvények, katonai és atlétikai versenyek zajlottak, amelyek szervezésében fontos közreműködő volt az 1948 februárjában alakult társadalmi szervezet, a paramilitáris jellegű Magyar Szabadságharcos Szövetség. A szervezet tagjai, akiket a forrásokban és a korabeli sajtóban szabadságharcosoknak neveztek, a katonákkal

35 Az emlékezet helyhez rögzítettségét és egyéb stabilizátorait tárgyalja Aleidea Assmann: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives.* Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 238–253., 281–324.; Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz, Budapest, 1999. 49–64., Paul Connerton: *How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Az emlékeztetés városi térben megjelenő jeleit és az identitás térbeliségét elemzi Gyáni: i. m (2007.); Gyáni Gábor: A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle* 2013/6. 8–20.

36 Ma HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Györkei–Cs. Kottra: i. m. 19–27.; *Szabad Nép.* 1948. 09. 14., 1.

37 *Magyar Rendőr* fotóarchívuma, Blinken OSA – Magyar Fotográfiai Múzeum, 1948. 9. Honvéd ünnepség a Várban 23. fotó, http://magyarrendor.osaarchivum.org/content/index.php (2020. január 25.)

38 Hetés Tibor: A Hadtörténeti Múzeum negyedszázada a felszabadulás után. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője,* 1987/2. 18–21.; Závodi Szilvia: Adalékok a Hadtörténeti Múzeum háború utáni történetéhez. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 2012/13. 285–302.

és rendőrökkel közösen vonultak fel a katonai parádékon.[39] Az MDP Titkársága rendezvényeket előkészítő ülésén a Katonai Bizottság javasolta, hogy a honvédség segítse a Szabadságharcos Szövetséget a sportesemények megrendezésében, valamint, hogy „[a]rról is gondoskodjanak, hogy a Szabadságharcosok felvonulása katonás benyomást tegyen – lehetőleg egyenruhához hasonló öltözetben legyenek".[40] A szövetség, amelynek létrehozása a kiépülő diktatúra társadalmi bázisaként a társadalom militarizálását is célozta, egy évvel később, a Tanácsköztársaság 30. évfordulójának megrendezésében is kulcsszerepet játszott.[41]

Diktatórikus rendszerekben közismerten nagy hangsúly helyeződik a testkultuszra.[42] A Honvéd Hét rendezvényeinek helyszínein, így az Andrássy úton vagy a Margit-szigeten is transzparensek hívták fel a figyelmet a sport fontosságára. Az olyan szlogenek, mint „Demokratikus tömegsport – erős nép!", vagy „A sport fegyver a nép kezében", már némiképp az ötvenes évek hangulatát vetítették előre.[43]

Néhány héttel később, október 1-jén megérkeztek az első szovjet tanácsadók a hadsereghez, majd decemberben *Néphadsereg* címmel indult el a honvédség hetilapja.[44] E változások is jelezték, hogy mire eljött az 1949-es esztendő, sikerült lerakni a szovjet típusú hadsereg alapjait, igaz, a „Magyar Néphadsereg" elnevezést csupán 1951 derekától alkalmazták hivatalosan.[45]

39 Megalakult a Magyar Szabadságharcos Szövetség. Mafirt Krónika 111. 1948. március http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6659 (2020. január 25.); *Szabad Nép*, 1948. március 14. 5.; MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 7. ő. e. Időrendtervezet a „100 éves Honvédség" hétre, 1948. augusztus 11.

40 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 7. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárságának 1948. augusztus 11-i üléséről.

41 Apor Péter: Praefiguratio: Exemplary History and Temporal Order in the Thirtieth Anniversary of the First Hungarian Soviet Republic of 1919. *Politics, Religion & Ideology* 2011/2. 123–143.

42 A keletnémet állam és a sport viszonyát nemrégiben dolgozta fel például Mike Dennis – Jonathan Grix: *Sport Under Communism: Behind the East German 'Miracle'*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.

43 *Magyar Rendőr* fotóarchívuma, Blinken OSA – Magyar Fotográfiai Múzeum, 1948. 9. Sportverseny a Dunán 2-3. fotó; Díszelgés, felvonulás a honvéd héten 32. fotó, http://magyarrendor.osaarchivum.org/content/index.php (2020. január 25.)

44 A lap indítására már a nyáron javaslat született: MNL OL M-KS 276. f. 53. f. 1. ő. e. Az MDP KV Politikai Bizottsága üléseinek napirendi jegyzéke, 1948. június 28.; *A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a Magyar Néphadsereg hadtörténelmi levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957.* Szerk. Ehrenberger Róbert. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2001. 76–77.

45 Germuska: i. m. 57.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriumát a szovjet politikai és katonai támogatást élvező kommunista párt nacionalista érzelmekre épülő kampányával a hadsereg néphadsereggé, és az ország népi demokráciává alakításának eszközeként használta fel. A „felszabadító Vörös Hadsereg" ünneplése ugyanakkor három évvel az ország erőszakos elfoglalása után messze nem volt problémamentes és centenáriumi ünnepségek is számos paradox elemet hordoztak.[46] A 48-as szimbolika – nem először a magyar történelemben – mégis jól használható alapanyagnak bizonyult az emlékezetpolitika számára.[47] A társadalmi emlékezet változékony természetét ugyanakkor jól mutatja, hogy 1848 kommunisták által sokáig sikeresen uralt emlékezete mind 1956-ban, mind 1989-ben fontos mobilizáló erőként jelentkezett a hatalom elleni küzdelmekben.[48]

46 A szovjet hadsereg magyarországi tevékenységének árnyoldalairól: Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* 7. kiadás. Corvina, Budapest, 2013.; Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle,* 1999/1–2. 85–107. Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa, Budapest, 2018. Az emlékév üzenetének ambivalens jegyeit lásd Gerő: i. m. (1998.) 17–19.

47 Részletesen lásd például: Hermann: i. m. (1999.); Gyarmati: i. m.; Gerő: i. m. (1998.)

48 A társadalmi emlékezet változékony természetéről bővebben lásd: Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány,* 2010/7. 778–798.

Papp István

Szabó Dezső temetése és a Rajk-per

Az újkori magyar történelem bővelkedik látványos külsőségekkel kísért, politikai jelentőségű temetésekben és újratemetésekben. Nem egy alkalommal éppen azok jeltelen elhantolására, majd méltó búcsúztatására került sor, akik politikai perek áldozataiként fejezték be életüket. Ám arra nem ismerünk példát, hogy közvetve egy koncepciós per változtatta meg egy temetés időpontját és lebonyolítását. A következőkben azt szeretnénk bemutatni, hogyan függött össze Szabó Dezső író temetésének ügye a magyar kommunista mozgalmon belüli hatalmi harcok egyik legismertebb fejezetével, a Rajk-perrel.

Az író végakarata

A honi politikai gondolkodás történetének egyik legkülönösebb alakja Szabó Dezső,[1] akit egész életében, már kora gyermekkorától fogva foglalkoztatott az elmúlás, a halál, a végső búcsú gondolata. Ezt nagyon sok íróról, költőről elmondhatjuk, esetében az a különbség, hogy nem egyszerűen metafizikai kérdésként, hanem konkrét, megoldandó, még életében elrendezendő problémaként tekintett temetésére és sírhelyére. 18 éves korában írott, *Ha végső napom* című, kéziratban maradt versében szinte prófétai előrelátással érzett rá, milyen nehézséget jelent az utókor számára a szó szoros és átvitt értelmében testének és életművének megnyugtató elhelyezése: „Ha végső napom elközelg / És csil-

1 Életútjáról, politikai eszméiről lásd Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. L'Harmattan, Budapest, 2011. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest, 2012. Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete*. Attraktor, Máriabesnyő, 2014.

lagom lehull / S világot kereső szememre / Örök álom borul: / Vajjon a föld befogad-é majd, / Vagy az is kitagad? / S míg másnak kincseit kitárja / Nekem még sírt sem ad."[2]

A mindennapokban jelen lévő halál megtapasztalása Szabó Dezső fájdalmas gyermekkori élményét jelentette. Szüleinek 11 gyerekéből 5 nem érte meg a felnőttkort, közülük Mária, Gyula és József még Dezső születése előtt hunyt el. Két húgának halálára viszont már maga is jól emlékezett: 1886-ban a 10 hónapos Margit, majd 1889-ben a 7 éves Katalin, családi becenevén Katica halt meg.[3] Visszaemlékezéseiben külön fejezetet szentelt a Házsongárdi temetőben tett első látogatásának, amikor édesanyja oldalán kereste fel a Szabó-család kettős sírboltját. Évtizedekkel később is megrendült hangon írt az eseményről: „Aztán előttünk volt a temető. Ennek az első meglátásnak az érzése ma is fogyhatatlan élettel friss bennem. Hiszen talán ez a megpillantás volt életem nagy elindítása. Nem részletet láttam: az egészet láttam meg, amint hegynek menő oldalaival, szelid halmai tömött seregével, büszke márványaival, rozsdás vas-sírjai vak hallgatásával, nagy szemű virágaival és szomorúfűzfáinak lengő bánataival ráhullott lelkemre, mint egy szavakba nem foglalható reveláció."[4] Azt, hogy nem csupán egy idősödő ember természetes elérzékenyüléséről van szó, bizonyítja, hogy 1917-ben, vagyis 38 esztendős korában megjelent első regényében, a *Nincs menekvés*ben is felbukkan a temető gyermekkori képe, sőt össze is hasonlítja azt a magyar fővárosban szerzett élményeivel: „Kolozsvár azért szép most, mert régen is volt s az élet azért esik ott jól, mert halál is van. Legőszintébben a temető árulja el a város lelkét. A Kerepesi-temető egy brutális rikoltó kőkirakat, ennyi meg ennyi kikiáltott halottal. A kolozsvári temető fájdalmas, szerető átkarolása a múltnak, az egész múltnak."[5]

Bármennyire közel állt is szülővárosa – az idők folyamán nemzeti emlékhellyé vált – temetője Szabó Dezső lelkéhez, állítása szerint elég hamar eldöntötte, hogy nem őseivel egy helyen kíván nyugodni, hanem egyszeri és kivételes sírhelyre, vagy inkább emlékműre vágyik. Az 1930-as évek közepén elkezdett és csaknem 1945 januári haláláig írott visszaemlékezése, az *Életeim* tanúsága szerint 1909-es franciaországi útján döntő elhatározásra jutott: „Legkedvesebb

2 Szabó Erzsébet (Szabó Dezső nővére) emlékezése bátyjáról László Dezső számára, 1946. II. 17. A kézzel írott füzet Szabó Dezső 22 gyermek- és ifjúkori versét tartalmazza. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár 283. fond 4. doboz.

3 Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső szüleinek és testvéreinek anyakönyvi adatai, 1985. október 6. OSZK Kézirattár 283. fond 2. doboz.

4 Szabó Dezső: *A bölcsőtől Budapestig*. Pantheon, Budapest, 1944. 52.

5 Szabó Dezső: *Nincs menekvés*. Genius, Budapest, 1925. 110.

sétáim St. Malóban a plage, a bástyák és különösen a Grand Bé voltak. A Grand Bé a plage-tól nem messze egy nagy szikla, amelyre apály idején száraz lábbal fel lehet jutni, de dagálykor minden oldalról tenger veszi körül. A szikla egyik oldala meredek szakadék, melynek töredezett szikláit állandóan ostromolja a tenger. A szakadék fölött egy vasráccsal körülvett sír van, közepén egy nagy kereszttel. Név nincs rajta. Ez a Châteaubriand sírja. Ilyent szeretnék én magamnak a Gellérthegy déli csúcsán, rács és kereszt nélkül."[6] Az írót nem csupán a francia táj romantikus mivolta, szimbolikus ereje (saját magára is szívesen tekintett minden oldalról fenyegetett és ostromlott sziklaként), hanem a francia forradalom romantikus és királypárti kritikusaként, egyben a katolicizmus felé forduló politikai gondolkodóként ismertté vált Châteaubriand személye is megihlette, eszmei hasonlóságaik okán.

Arról, hogy hol választotta ki Szabó Dezső síremlékének helyét, egyik legismertebb regénye is árulkodik. Az 1920-as évek bethleni konszolidációjának társadalmáról, művészeti és politikai elitjéről gyilkos iróniát rajzoló *Segítség!* egyik főszereplőjét, Boór Bálint szobrászművészt önmagáról mintázta meg. Ő a társaságában lévő fiataloknak beszélt arról, hogyan kíván saját magának örök időkre szóló monumentumot állítani: „Nekem egyetlenegy emlékem legyen: egyetlenegy szobrom a Gellérthegy keleti szikláin, Budapest élete fölött. Ott álljak, mint örök pásztora egy örök szerelemnek. Onnan szálljon végtelen hívásom az elszéledő nyáj árvái felé. És ne legyen az országban olyan gyermek, akit legalább egyszer fel nem hoztak hozzám."[7] Ki nem mondva, de valahol a mélyben Horatius híres verssora (*„exegi monumentum aere perennius"*) is ott munkálhatott Szabó Dezső lelkében. Ám a római költővel szemben mintha nem bízott volna abban, hogy pusztán szellemi teljesítménye elegendő a halhatatlansághoz, hanem fizikai, kőből emelt emlékművet is óhajtott. A Horatius-motívum már kamaszkori kéziratos verseiben is megjelenik, mint ellenszenves, el nem fogadható életszemlélet: „A cézároknak fényes koronáját / Megemésztette az idő foga; / De

6 Szabó Dezső: *Életeim*. II. kötet. Kriterion, Bukarest, 1982. 240. Szabó Dezső a francia művelődés egyik kultikus helyét látogatta meg, amelyet rajta kívül többek között Anatole France is megörökített: „A tenger kék síkján elszórtan rózsaszín sziklák meredeztek, a víz ezüstösen rojtozódott a partszegély finom homokján, amely két aranyszarv közt amfiteátrumszerűen húzódott. A szép nyári nap a görögországi éghajlat sugárzásában ragyogta be Châteaubriand sírját. A szoba indákkal befutott erkélyéről, a kert mirtusz- és tamariszkusz-fáin túl a tengerpart, az óceán, a szigetek és a kiugró szirtfokok távlatában merült el a tekintet." Anatole France: *A vörös liliom*. Ford. Lányi Viktor. Európa, Budapest, 1959. 182.

7 Szabó Dezső: *Segítség!* Lazi, Szeged, 2013. 308.

a te nevedet, a te koronádat / Megemészteni nem fogja soha. / Miként arany, min nem fog semmi rozsda, / Ragyogva él át évezredeket / S mégis, bár álljon templom nagy nevednek, / Én nem tudom hymnust zengeni neked.[8]"

Ettől kezdve senkinek sem lehetett kétsége, hogy a szerénységgel nem vádolható, rendkívül tudatos imázsépítésre törekvő Szabó Dezső hol képzeli el végső nyughelyét és síremlékét.[9] Bár 1944. november 10-én hivatalos végrendeletet is készített, mely immár jogi formába öntve is megerősítette a Gellérthegyre mint sírhelyre vonatkozó szándékát, és ezt a *Magyar Ünnep* című lapban közzé is tette,[10] mindez csupán afféle végső biztatásként szolgált elszánt hívei számára. Szabó joggal remélhette, hogy kívánsága nem lesz pusztába kiáltott szó, már csak azért sem, mert ahogyan egy 1939-es röplap fogalmazott, ekkor már nem egyszerűen olvasói, hanem a „szabódezsői gondolatnak hívei és katonái" voltak,[11] akik készen állhattak a végakarat teljesítésére.

Az író halála

Szabó Dezső Budapest ostromát a József körút 31/a. szám alatti bérházban, pontosabban annak pincéjében élte át. Erről az időszakról két forrás is tudósít, melyek közül az egyik különösen becses, hiszen két évvel az események után látott napvilágot. Ur György mint az író egyik szomszédja és sorstársa számolt be az idős férfi életének utolsó heteiről.[12] Emlékei szerint először vízkeresztkor, vagyis január 6-án éjjel lett rosszul Szabó Dezső, erős fulladásra panaszkodott. A körülötte lévők megpróbálták rábeszélni, hogy hívasson orvost, vagy próbáljon eljutni a közeli Vas utcában lévő Pajor szanatóriumba. Ám Szabó mindkét lehetőséget visszautasította, sőt igyekezett fizikai erejét és jó étvágyát demonstrálni. Hogy pontosan milyen betegség támadta meg, nem tudjuk minden kétséget ki-

8 Horatiushoz. Szabó Erzsébet (Szabó Dezső nővére) emlékezése bátyjáról László Dezső számára, 1946. II. 17. OSZK Kézirattár 283. fond 4. doboz.

9 Szőcs Zoltán további hét példát gyűjtött össze, amikor Szabó Dezső a nyilvánossággal megosztotta a gellérthegyi sírhelyre vonatkozó elgondolásait. Szőcs Zoltán: *Szabó Dezső-enciklopédia*. Kairosz, Budapest, 2011. 93.

10 Péterfi Gábor: Temetés Rákosi parancsára. *Tiszatáj* 2009/1. 80–81.

11 Röplap Szabó Dezső 60. születésnapjának megszervezéséről, 1939. április, Móricz Zsigmond és Kodolányi János aláírásával. OSZK Kézirattár 283. fond 4. doboz.

12 Ur György: *Szabó Dezső utolsó napjai*. Váradi Béla Forum Nyomdája, Budapest, 1947., különösen 24–31. A szerző 1946. december 25-én kezdte közölni a *Szabad Szó*ban Szabó Dezső életének utolsó heteiről szóló cikksorozatát, amely a következő évben jelent meg könyv formájában.

záróan megállapítani. Ur szerint: „Magyaráztuk, hogy ennie kell, mert legyengül és nem bírja legyőzni ezt az influenzát, amelyik most elővette."[13]

Hőgye Mihály református lelkész viszont úgy vélte, hogy szívrohamot kapott, amit az elégtelen táplálkozás, a hideg éjszakában való gondatlan szivarozás, az ostrom kiváltotta félelem, vagyis a stresszes állapot együttesen idézett elő. Ahogyan Ur György, ő is két rosszullétről tudott, s úgy vélte, a második szívroham okozta az író halálát.[14] Szintén több évtizeddel későbbi memoárjában Arany Bálint gépészmérnök a házfelügyelőre hivatkozva azt írta, hogy Szabó Dezső „valószínűleg tüdőgyulladásban" halt meg.[15]

Annyi bizonyos, hogy a legyengült Szabó Dezső 1945. január 13-án udvari sétája alkalmával összeesett és egy váratlanul beérkező orvos már csupán a halál tényét állapíthatta meg. Ur György közölte azt a jegyzőkönyvet is, amelyet a ház lakói vettek fel a szomorú esemény alkalmából a hagyatékban talált tárgyakról.[16] Ezek szerint Szabó Dezső délután 4 óra 40 perckor hunyt el és az adott lehetőségek közepette felravatalozott holttestét a ház liftjének aknájában helyezték el, mivel ez tűnt legbiztosabb helynek a belövések és bombatámadások ellen. Másnap került sor az író koporsóba tételébe: egy vendéglőstől ajándékba kapott konyhaszekrényt alakítottak át a ház lakói, és ebben helyezték el Szabó Dezső holttestét.[17] Előbb a ház bolthajtásos kapualjában pihent: „Óvatosan belehelyeztük a koporsóba, leszögeztük és kívülre is nagy táblát helyeztünk: Szabó Dezső, az Elsodort falu írója. Lakott: József körút 31/a. A táblát rászögeztük a koporsóra, hogy mindenki lássa, ki fekszik benne" – emlékezett vissza Ur György. Ám a koporsót január 18-án, az időközben megérkezett szovjet csapatok rendelkezésére el kellett vinni a Rákóczi-tér közepén található szökőkút mellé. Az író koporsója éppen egykori lakására nézett, miközben körülötte a világháború egyik

13 Ur: i. m. 25.

14 Hőgye Mihály: Szabó Dezső emlékek. *Hitel,* 1990/4. 37–39. Bár visszaemlékezése több évtizeddel később jelent meg, nem tudni mikor vetette papírra. Forrásairól így nyilatkozott: „Amennyire lehetett, a ház lakói igyekeztek neki segíteni és törődni vele. Ők tájékoztattak később életének ez utolsó szakaszáról." Majd a temetés kapcsán ezt írta: „Nem tudták mit kezdjenek vele, mint később egyik lakótársa, Ur György elmondta, akitől a legtöbb tájékoztatást és segítséget kaptam." Uo. 37.

15 Arany Bálint: *A koronatanú.* Püski, Budapest, 1990. 11.

16 Ur: i. m. 27.

17 Szőcs Zoltán hivatkozik egy 1946. november 16-án, a *Színház* című hetilapban megjelent riportra, amelynek szerzője, Acsády Károly könyvszekrényből ácsolt koporsóról írt. Ezt Szőcs „tapintatos eufemizmus"-nak tartja, s minden bizonnyal igaza van: az író kultuszához alighanem jobban illett volna az emelkedettebb szelleműnek tűnő könyvszekrény. Szőcs: i. m. 328.

legvéresebb városostromának harcai dúltak. Szabó hajdani világának összeomlását ugyan nem élte meg, de az ettől való félelem már életében eltöltötte.[18]

Az első temetés

Azt, hogy Szabó Dezsőt – ideiglenesen – mikor és kik temették el, nem tudjuk pontosan megmondani. Egymásnak ellentmondó visszaemlékezésekkel rendelkezünk, melyek mind az esemény időpontját, mind a jelenlévők személyét illetően eltérő adatokkal szolgálnak. Néha nem csupán a fakuló emlékezet pontatlanságával, hanem a Szabó Dezső-hívek rivalizálásával is számolnunk kell, hiszen idővel különös dicsfényt kapott a temetés, így önmagában érdemnek tűnhetett azon részt venni. Az eseményhez képest legkorábban keletkezett forrásunk szerzője, Ur György felvetett egy kézenfekvő szempontot is, nevezetesen azt, hogy milyen módon szerezhetett egyáltalán bárki tudomást az író haláláról. Szerinte erről a kérdésről még maga Szabó Dezső is véleményt formált, első rosszullétét követően: „Este egész jól érezte magát és az ezredesnével beszélgetett. – Tudja, milyen nagy temetésem lenne, ha meghalnék? – Dehogy lenne – válaszolt az ezredesné. – Ki merne ilyen időben eljönni a maga temetésére? – A fiatalok eljönnének, azok nem ijednek meg semmitől sem – válaszolt meggyőződéssel. – A fiatalokat elvitték a nyilasok és nincs újság, senki sem tudná, hogy maga meghalt – vitázott tovább az ezredesné."[19] A morbidnak tűnő párbeszéd lényegi problémákat takart, akár elhangzott, akár nem. Ugyanis Szabó Dezső halála napján, valamikor január 14–15-e táján érték el a szovjet csapatok a Rákóczi tér és a József körút környékét,[20] így az elemi túlélésen kívül mással nemigen törődhettek az ott élők. Végül: „Tíz nap múlva jöttek a fiatalok és a németek állandó belövései közben ásták a sírt, a szökőkút és a József-körúti kerítés között.

18 Egy kései visszaemlékezés szerint már 1942 őszén nagyon megrázták Szabó Dezsőt a Budapestet ért bombatámadások: „Minket biztatgatott a légi veszélyben. Pedig mi akkor nem féltünk a légi riadóktól. Csak később tanultuk meg: mi az félni. De ő csak nyugtatgatott bennünket. Feltűnően nyugtatgatott. Láttuk, hogy ő fél. Ez a hír és ez a látvány, amit a Baross Kávéházból kivonulva a körút közepén láttunk: távoli égés. Akkor láttam, hogy az eszméiben él, a valóságos életben csetlik-botlik. Ilyen tájékozatlansága volt a pereskedése is. Vergődött." Gonda Ferenc, a Református Élet volt szerkesztőjének levele Budai Balogh Sándorhoz, 1981. február 14. OSZK Kézirattár, 283. fond 3. doboz.

19 Ur: i. m. 25.

20 Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina, Budapest, 2005. 132., és a Budapest ostroma című térképmelléklet.

Dr. Kiss Sándor tanár, dr. Kádár Géza külügyminiszteri előadó, B. Rácz István egyetemi hallgató ásóval a kezükben, túrták a fagyos földet, hogy eltemessék Szabó Dezső kihűlt testét abba a földbe, amelyet ő olyan nagyon szeretett."[21] Ur leírásából nem derül ki, hogyan szereztek tudomást Szabó Dezső haláláról, csupán annyi bizonyos, hogy ha január 18-án vitték ki a koporsót, akkor január 28-án történt meg a temetés.

Egy évvel később keletkezett a következő forrásunk, amely az eseményről tudósít. A Magyar Közösség-per kapcsán őrizetbe vett Balogh Lajos így emlékezett: „Az ostrom után temettük el Szabó Dezső írót. A temetésen jelen volt Mistéth Endre – aki az ostrom alatt nálam tartózkodott. Nagy Gyula lelkész, Kádár Géza, Hamza András, Balogh György, én és még néhányan közösségi tagok, kivétel volt – mint közösségi tag – Balogh György. A temetés után találkoztunk Mistéth lakásán, majd Mészáros István lakásán, majd ezt követőleg a Magyar Élet Rákóczi út 20. sz. alatti kiadóhivatalában találkoztunk rendszeresen."[22] Az ostrom – feltehetően Pest ostromáról beszélt Balogh – január 18-án ért véget, amikor a német és a magyar csapatok elhagyták a Duna bal partját, ahol teljes mértékben a Vörös Hadsereg vette át az ellenőrzést. Ez a forrás akár meg is erősítheti az előbbiekben közölt január 28-i dátumot, hiszen minél hosszabb idő múlt el, annál nagyobb esély nyílt egy temetés megszervezésére.

Legközelebb egy 1959-ben keletkezett ügynöki jelentésben került szóba az 1945-ös temetés. A szorgalmasan körmölő titkos megbízott átfogó képet adott Szabó Dezső és hívei tevékenységéről, és röviden kitért – gyaníthatóan mint egykori résztvevő[23] – a kegyeleti aktusra is: „Szabó Dezső 1945. január 13-án vagy 14-én halt meg Rákóczi téri lakásában, éppen a felszabadulás pillanatában. Ideiglenes temetést rendeztek számára a Rákóczi téren, ahol Vatai László és Hamza András mint papok temették. Az akkor megalakult Kisgazda Pártot és ifjúsági mozgalmat Kiss Sándor, Arany Bálint, Rácz István és Bognár József képviselték. Többen – néhány kíváncsiskodótól eltekintve – nem is voltak a temetésen."[24]

21 Ur: i. m. 31.

22 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-2000/6. 165. Balogh Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1947. február 19.

23 A „Varga Sándor" fedőnév Dömötör László újságírót, a *Kis Újság* egykori munkatársát takarja. Rainer M. János: *A jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei.* 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 102–103. Ez megmagyarázza, hogy miért hangsúlyozta erőteljesen a Független Kisgazdapárthoz kötődő személyek és Szabó Dezső kapcsolatát.

24 ÁBTL 3.1.2. M-27843/2. 148–150. „Varga Sándor" fn. ügynök jelentése a Szabó Dezső-féle politikai irányzatról, 1959. november 21.

Egy 1960-as ügynöki jelentésben szintén szó esett a temetésről. A Püski Sándorról és barátairól jelentő „Forgács" fedőnevű titkos megbízott azt írta, hogy Zsigmond Gyula, a Petőfi Párt 1956-os főtitkárhelyettese „elmondotta, hogy ő ott volt Szabó Dezső 1945-ös temetésén, majd ott volt, akkor is, amikor Szabó Dezsőt exhumálták és a Kerepesi-temetőben ismét eltemették, ami nagyon csendben és feltűnés nélkül történt, de ő mégis tudomást szerzett róla."[25] Zsigmond személye azért érdekes, mert az 1945 utáni Szabó Dezső-kultusz egyik meghatározó alakjáról volt szó, aki ellentétbe került más hívekkel, például Arany Bálinttal vagy Hartyányi Istvánnal. Vagyis ez a forrás arról árulkodik, hogy a szellemi örökségért folytatott harcban a lehető legkorábban minél jobb pozíciót kellett elfoglalni.

Szabó Dezső életének fáradhatatlan krónikása, Budai Balogh Sándor egy kéziratos feljegyzésben ugyancsak érintette a kérdést: „Szabó Dezsőt először a budapesti Rákóczi-téren temették el tisztelő olvasói és hívei. A szertartást Nagy Gyula ref. lelkész végezte. 1945. január 23-án még ostrom volt a fővárosban. A temetésen kb. tizenöten voltak."[26] Budai Balogh az első szereplő, aki nem saját emlékeit idézte fel, hanem másokét próbálta valamilyen módon összegezni, ez a summázat így nyilvánvalóan az általa ismert Szabó Dezső-hívek elbeszélésein nyugodott.

Az 1990-es esztendőben két visszaemlékezés is napvilágot látott, melyek további információkkal szolgálnak a temetésről. Arany Bálint mint egykori résztvevő idézte fel emlékeit: „A József körút 31/A előtt álló házfelügyelőtől Szabó Dezső után érdeklődtem. Szó nélkül a vastag hó borította Rákóczi tér sarkán lévő, szekrénydeszkákból összerótt koporsóra mutatott. Kérdésemre elmondta: a mester pár napja halt meg, valószínűleg tüdőgyulladásban. [...] Az Üllői útról hazafelé menet a Csepregi u. 2-ben lakó barátomat, Mistéth Endrét látogattam meg. Ott találtam Balogh Lajos barátomat is. Elmondtam, hogy Szabó Dezső meghalt, koporsója a Rákóczi téren a havon fekszik. Elhatároztuk, hogy másnap reggel eltemetjük. Elérhető barátainkat még aznap értesítettük és másnap kora reggel elkezdtük ásni a sírt a Rákóczi tér elülső vaskerítés mögött középen. A fagyos földet csákányokkal is alig tudtuk feltörni. Délután 2 óra tájban lettünk készen. Lehettünk vagy 15-en. Akkor már Budát bombázták a felettünk szálldosó repülőgépek. A gyászszertartást Nagy Gyula református lelkész barátunk végezte. Akik a temetésen részt vettünk, másnap, január 17-én megbeszélés sze-

25 ÁBTL 3.1.5. O-11803/4. 114. „Forgács" fn. ügynök jelentése Püski Sándorról, 1960. január 12.

26 Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső szüleinek és testvéreinek anyakönyvi adatai, 1985. október 6. OSZK Kézirattár 283. fond 2. doboz.

rint Mistéth Endre lakásán jöttünk össze."[27] Arany Bálint tehát január 16-ára datálta a temetést, vagyis minden, az előzőekben említett időpontnál korábbra tette. Bár nem ismerhette Balogh Lajos 1947-es vallomását, azzal összhangban beszélt, és ugyancsak megerősítette a református egyházi szertartás jellegét és a búcsúztatást végző Nagy Gyula lelkipásztor személyét.

A már idézett Hőgye Mihály nem volt jelen Szabó Dezső temetésén, s dicséretre méltó módon nem is állította ezt: „Halálának híre a még ostrom alatt álló Budapesten is szinte futótűzként terjedt el. Persze nem általában, hanem a náciellenes rétegekben és elsősorban a fiatal ellenállók körében. Csákánnyal-ásóval a fagyott földben nagy keservesen ástak neki egy gödröt a Rákóczi-téren, abba tették a koporsót. Január 23-án, tíz nappal halála után volt a temetése. A fejleményekről persze magam is állandóan tudtam, mert két »sírásó«, Kiss Sándor és Horváth János, nálam bújt meg a Pozsonyi úton."[28] Itt megint felbukkan a január 23-i dátum, ami először Budai Balogh Sándornál jelent meg. Feltehetően félreolvasásról van szó, hiszen Ur György írt először a tíz napon át temetetlenül heverő Szabó Dezsőről, de ő ezt a tíz napot január 18-ától számította, amikor kivitték a koporsót a Rákóczi térre. Az egykori félreolvasás/értelmezés tévesen rögzülve tovább élt, példának okáért az ugyancsak kiterjedt kutatómunkát folytató Szőcs Zoltán is ezt jelölte meg a temetés dátumaként. Ő közölt egy Hartyányi István által 1995-ben, tehát a temetés után 50 évvel összeállított „minden szempontból hiteles listát" is arról, hogy kik voltak ott „valóban" a temetésen. A névsorban eddig nem említett nevek is felbukkannak, mint Kristó Nagy Istváné, Nyeste Zoltáné és Imre Lajosé. Hartyányi megerősítette a református szertartás tényét és Nagy Gyula lelkész személyét, sőt azt is, hogy a jelen lévők a 35. zsoltárt énekelték (kezdő szavai így szólnak: „Perelj Uram perlőimmel, harcolj én ellenségimmel"). Hartyányi reflektált a riválisSzabó Dezső-hívek állításaira is: „Ugyancsak biztos, hogy – bár állították ezt – nem volt jelen a temetésen: Kopré József (költő), Zsigmond Gyula (nyelvész), Sebestyén László (mérnök) és Darvas József sem, aki később regényében megírta a temetést!"[29]

A temetésről sem fénykép, sem filmfelvétel nem készült, ilyesmit irreális is feltételezni, a résztvevők dermesztő hidegben fagyoskodtak, bármikor felbuk-

27 Arany: i. m. 10–11. Egyébként a fejezet címe *Szabó Dezső temetése*, ami még erőteljesebben kiemeli az esemény meghatározó jellegét az elbeszélő életében.

28 Hőgye: i. m. 37.

29 A visszaemlékezést közli Szőcs: i. m. 329. Az említett regény: Darvas József: *Város az ingoványon*. Szikra, Budapest, 1945. Ha Darvas nem is volt ott, az általa adott részletes és pontos leírás arról árulkodik, hogy beszélhetett olyan emberekkel, akik részt vettek az eseményen.

kanhatott egy szovjet katonai járőr, és zajlott Buda ostroma. Természetesen kortárs újságtudósítás sem íródhatott. Mi az, amit biztosan állíthatunk ezek után Szabó Dezső 1945-ös temetéséről? Legvalószínűbbnek a helyben lakó és időben legkorábbi visszaemlékezés szerzője, Ur György által közölt január 28-i időpont tűnik, szinte bizonyos a református szertartás és az azt végző Nagy Gyula személye, s az is, hogy nagyjából 10-15 ember, főként a korabeli diákellenállásban részt vevők, a Magyar Közösséghez, a Független Kisgazdapárthoz és/vagy a népi mozgalomhoz tartozó, főként a húszas–harmincas éveikben járó férfiak voltak jelen az eseményen. Kiss Sándor, Arany Bálint, B. Rácz István, Balogh Lajos és Kádár Géza – mint legalább három különböző visszaemlékezésben nevesített személy – nagy bizonyossággal részt vett Szabó Dezső eltemetésében. Természetesen másokat sem zárhatunk ki, de az egymásnak ellentmondó és némiképp feleselő visszaemlékezések egyéb határozott állításokat nem tesznek lehetővé.

Az ideiglenes sírhely

A harci cselekmények elmúltával a legsürgősebb kérdéssé a főváros utcáin, terein, parkjaiban temetetlenül heverő holtak elhantolása vált. Ezt nem csupán magánemberek végezték, hanem a lassacskán újra működni kezdő fővárosi közigazgatás képviselői is. A Községi Temetkezési Intézet munkatársai eljutottak a Rákóczi térre is. Mivel Szabó Dezsőnek nem volt közvetlen hozzátartozója, ezért sírját felszámolták volna, és sokakhoz hasonlóan az író holtteste is tömegsírba került volna. Ez azonban nem következett be, mert „a József-körúti ház egyik lakója közbelépett s megmagyarázta a halottszállítóknak, hogy a Rákóczi-tér hevenyészett sírgödrében Szabó Dezső nyugszik" – olvasható egy korabeli sajtótudósításban.[30] Ez a bizonyos lakó nem volt más, mint Ur György, aki így emlékezett a történtekre: „Mikor a polgármester rendelkezésére megkezdődtek a kihantolások, a koporsóját is ki akarták emelni, de elszaladtam a városházára és a polgármester rendelkezésére csak a keresztet távolították el, hogy zavartalanul pihenhessen addig kedvenc és utolsó lakása előtt, amíg fel nem épül a hatalmas mauzóleum, amely örökre magába foglalja porladó testét."[31] Urnak azonban voltak segítőtársai, még ha nem is említette a nevüket.

30 Majdnem tömegsírba temették Szabó Dezsőt. Októberben gondoskodnak méltó végtisztességéről. *Szabadság* 1945. március 31. 4.

31 Ur: i. m. 31.

Kiss Sándor kisgazda politikus, a szerveződőben lévő Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (Madisz) első elnöke, aki személyesen is részt vett Szabó Dezső sírgödrének kiásásában-kicsákányozásában, megbízólevelet adott barátjának, Hőgye Mihály református lelkésznek. Ennek értelmében Hőgye, a Madisz nevében, mintegy az ifjúság képviselőjeként léphetett fel Szabó Dezső ügyében. Tevékenységének legfőbb – ne féljünk a szótól – felbecsülhetetlen eredménye volt, hogy sikerült az író könyvtárának jelentős részét és *Életeim* című visszaemlékezésének kéziratát megmentenie, és később Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter segítségével biztos helyre juttatnia. Jelen írásomban viszont csak a sírhely körüli tevékenységére szorítkozom. Hőgye jól ismerte a főváros új polgármesterét, a kisgazda Csorba Jánost, és felvetette neki a gellérthegyi síremlék ügyét. „Csorba Jánosnak személy szerint semmi ellenvetése nem volt. Rokonszenvvel, talán azt is mondhatnám, lelkesedéssel fogadta a gondolatot, hogy meg kellene valósítani Szabó Dezső vágyát" – állította Hőgye.[32]

Az ideiglenes közigazgatás élén álló Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. március 16-i ülésén úgy döntött, hogy a *„polgármester fog intézkedni megfelelő sírhely adományozásáról."*[33] A tanácskozáson elhangzott hozzászólásokat nem, csupán a határozatokat vették jegyzőkönyvbe, így nem tudjuk, hogy az ott lévők között volt-e vita a kérdésben. Csorba mellett jelen volt a Szabó Dezsőt hagyományosan nem kedvelő Szociáldemokrata Párt képviseletében Bechtler Péter alpolgármester, két kommunista politikus, Kiss Károly és Kossa István (őt formálisan a szakszervezetek delegálták), valamint a Nemzeti Parasztpárt részéről Farkas Ferenc, a *Szabad Szó* mecénása (később 1956-ban a Petőfi Párt színeiben államminiszter Nagy Imre kabinetjében). Róla jó okkal feltételezzük, hogy felkarolta Szabó Dezső síremléke Gellért-hegyen történő felállításának ügyét, hiszen a népi mozgalmon belül általában nagy népszerűségnek örvendett *Az elsodort falu* írója. A fővárosi nemzeti bizottság kisgazda delegáltja, Némethy Jenő viszont nem feltétlenül lehetett Szabó híve, erről árulkodik, hogy 1946 decemberében a Nemzetgyűlésben kissé pejoratívan „nagy csúfolódónak" nevezte az írót.[34] A véleménykülönbségekről tanúskodik az is, hogy a határozatban nem nevesítették a Gellért-hegyet, mint helyszínt, csupán általánosságban rögzítették a „megfelelő sírhely" adományozását.

32 Hőgye: i. m. 37.

33 *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946.* Szerk. Gáspár Ferenc – Halasi László. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1975. 59–60.

34 *Az 1945. november 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. IV. kötet. 67–88. ülés (1946. október 22.–1947. január 24.)* K. n. Budapest, 1952. 822.

A közigazgatás malomkerekei mégis őrölni kezdtek, és Hőgye Mihály a Madisz felhatalmazásával és Csorba egyetértésével mozgatni kezdte a szálakat. Hahn Sándor, Budapest főváros közegészségügyi és köztisztasági ügyosztályának tanácsnoka indította útjára az aktát. Elvileg rendelet tiltotta a temetőkön kívül sírhelyek kialakítását, de Hahn orvosi szakvélemény és a helyszínként szolgáló „környezet tanulmányozása" után hajlandónak mutatkozott kivételt tenni. Két bizottság is véleményezte az ügyet, s mind közegészségügyi szempontból, mind a Gellért-hegy épített környezetét mérlegelve támogatták Szabó Dezső síremlékének felállítását. Ám mégsem történt semmi. Hahn sem engedélyt nem adott, sem a polgármesterhez nem írt felterjesztést. Hőgye szerint ez a tanácsnok pártállásával magyarázható, mivel a szociáldemokrata Hahn számára „Szabó Dezső egy teljesen más világot jelent." Az ügy a kommunista Vas Zoltán 1945 májusában kezdődő polgármesterségével jó időre elült, s ezt követően Hőgye Mihály már nem játszott szerepet a történetben.[35]

Ám 1945 októberében új törvényhatóságot választottak, és meglepetésre a Független Kisgazdapárt Budapesten abszolút többséget szerzett, így Kővágó József személyében ismét ők adták a polgármestert. Ez lehetővé tette a Szabó Dezső-sírhely ügyének újbóli napirendre tűzését. Az ezzel kapcsolatos politikai vitákról még szólni fogunk, jelen esetben csupán azt szeretnénk elmondani, hogy (az egyébként nem túlságosan megbízható) „Varga Sándor" fedőnevű ügynök, alias Dömötör László sok évvel későbbi emlékei szerint az új városvezető személye megmozgatta az elaludni látszó ügyet. A Nemzeti Parasztpárt megbízást adott Szabó Dezső régi hívének, Andrássy Kurta János szobrászművésznek a munkálatokra. „A szobor modellje el is készült, együtt a síremlék tervezetével, de az egész kérdés megvalósítására Kővágó József disszidálása miatt nem került sor" – legalábbis ezzel magyarázta a történteket tartótisztjének „Varga Sándor".[36]

A háttérben folyó előkészületekre utalt Szőcs Zoltán is, aki szerint az NPP fővárosi szervezetének egykori elnöke, Sebestyén László még az 1980-as évek közepén is „büszkén őrizte a részletekbe menő egykori mérnöki terveket, amik már 1946-ban elkészültek a gellérthegyi mauzóleumról, de a megvalósulásból végül nem lett semmi."[37]Az (újra)temetés elmaradása más nézőpontból viszont komoly sikerként értelmeződött. Zsigmond Gyula egy 1960-as ügynöki jelentés

35 Hőgye: i. m. 37–38.

36 ÁBTL 3.1.2. M-27843/2. 148–150. Varga Sándor" fn. ügynök jelentése a Szabó Dezső-féle politikai irányzatról, 1959. november 21.

37 Szőcs: i. m. 92.

tanúsága szerint egyenesen azt állította, hogy ő volt „az egyetlen, aki törődött és lót-futott Szabó Dezső ünnepélyes temetése érdekében. Ő intézte azt is, hogy végül is csak Szabó Dezső holtteste maradt egyedül exhumálatlan 1946-ig, mert ő húzta-halasztotta az exhumálást, hogy a Gellért-hegyen lehessen Szabó Dezsőt eltemetni."[38] Bár itt nem Zsigmond saját szavait olvashatjuk, hanem az ügynök által hallott beszélgetésnek az operatív tiszt által rögzített változatát, kijelenthetjük, hogy bizonyosan nem így történt. Ugyanis Szabó exhumálására csak 1949-ben került sor, amikor végső nyughelyére került a Kerepesi-temetőben, továbbá az 1945 és 1949 között keletkezett forrásokban nem bukkan fel Zsigmond neve, csak a későbbi visszaemlékezésekben.

Akárhogyan is történt, Szabó Dezső sírja érintetlen maradt 1949 májusáig, amit aligha gondoltak azok a fiatal hívei, akik 1945 január végén a gránitkemény földet csákánnyal hasították. Természetesen nem a közigazgatás rendszereken átívelő lassúságáról és nehézségéről volt itt szó, hanem egészen másról. Ahogyan Darvas Szilárd fogalmazott 1946. júliusi cikkében: „a vita voltaképpeni lényege nem abban áll, hogy hol nyugszanak majd Szabó Dezső földi maradványai, hanem hogy mi lesz a sorsa Szabó Dezső szellemi hagyatékának, amelynek egyesek ugyancsak díszsírhelyet szántak a jövő Magyarországában."[39]

Viták Szabó Dezsőről 1945–1946-ban

Azon fiatalok közül, akik jelen voltak Szabó Dezső temetésén, vagy egyszerűen csak szerették és vallották eszméit, igen sokan részt vettek az 1944/1945-ös antifasiszta mozgalmakban, főként a diákellenállásban, így reális gondolatnak tűnhetett, hogy Szabó Dezsőt is sikerül integrálni a háborút követő emlékezeti panteonba. Lehetséges párhuzamként kínálkozik Bajcsy-Zsilinszky Endre, akinek legalább annyi „problémás" gondolata és vitatható tette akadt, mint Szabó Dezsőnek, igaz, ő a harcos németellenességét az ellenállási mozgalomban betöltött vezető szerepével és mártíromságával hitelesítette, miközben Szabó csendben visszavonult.[40] Szabó Dezső emlékezetpolitikai helye 1945-ben még nyitott kérdés volt, s egy ideig még az is maradt. Az alábbiakban részletezett viták arról

38 ÁBTL 3.1.5. O-11803/26. 32–33. Kivonat „Sátor" fn. ügynök jelentéséből, 1960. december 29.

39 Darvas Szilárd: Vita egy sír körül. *Új Szó* 1946. július 7. 2.

40 Bajcsy-Zsilinszky 1945, sőt 1948 utáni beemeléséről a nemzeti panteonba lásd: Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 484–520.

árulkodnak, hogy az egyre jobban erősödő Magyar Kommunista Párt ideológusai nem döntötték el, hogy a szociáldemokrata/polgári radikális vagy a népi/parasztpárti Szabó Dezső-kép hasznosabb-e számukra.

Kezdetben több értelmezési lehetőség is kínálkozott. A koalíciós napilapként útjára indított *Szabadság*, amelynek három szerkesztője: Darvas József, Kállai Gyula és Zilahy Lajos úgymond leképezte a népfrontos összefogást mint a parasztság, a munkásság és a haladó értelmiség képviselője, 1945 márciusában hírt adott a francia rádió nagypénteki rádióüzenetéről. Nem tudni, ki szerkesztette a közleményt, mindenesetre abban kiemelt helyen emlékeztek meg Szabó Dezsőről „mint a német imperializmus elleni harc egyik nagy szószólójáról."[41] A Pécsett megjelenő *Sorsunk* című folyóiratban pedig Angyal Endre irodalomtörténész tollából jelent meg egy erősen ideologikus írás, amely a magyar–szláv (orosz) együttműködésnek igyekezett alig leplezetten megágyazni. Ebben a megközelítésben pozitívan emlékezett meg az íróról: „Szabó Dezső köréből és a népi íróktól indultak ki ezek a szlávbarát törekvések, másrészről pedig az 1930 után föllépő úgynevezett középeurópai humanizmus táborából, mely az Apolló c. folyóirat körül csoportosult."[42]

A kezdeti óvatos, de mégis pozitív megítélésnek az a Darvas József vetett véget, aki fiatal íróként nagyon erősen a Szabó Dezső-i történelem- és társadalomszemlélet hatása alatt állt, a Nemzeti Parasztpárt egyik alelnökeként, a *Szabad Szó* szerkesztőjeként elvileg a kultusz egyik meghatározó személyisége lehetett volna. Ám ennél fontosabb, hogy Darvas az MKP titkos tagjaként a diktatórikus törekvések egyik legmegbízhatóbb és leghűbb kiszolgálójának bizonyult. Ennek a dicstelen szerepnek fontos állomását jelentette 1945-ben megjelent, *Város az ingoványon* című történeti esszéje, amely Budapest és Magyarország sorsát beszélte el a dualizmus korától az írás jelenéig. A kötet voltaképpen Szabó Dezső kritikus történelemértelmezését torzította el a végletekig, a legrosszabb fajta, bezárkózó, gyarmati víziót képviselő, szélsőségesen antikapitalista és antiliberális, ezért a kommunista hatalmi törekvéseknek tökéletesen megfelelő vízió jegyében, ugyanakkor Darvas arra is talált alkalmat, hogy leszámoljon korábbi bálványával. Ezt a részt azért tartom fontosnak kicsit hosszabban idézni, mert az 1980-as évekig, sőt bizonyos tekintetben máig is élő Szabó Dezső-értelmezés egyik markáns ágát ő alapozta meg: „Sajnos, nem látta meg, hogy az 1918–19-es forradalmak ledöfése új 1514 volt, új Dózsa-gyilkosság, hogy Horthy az új Zápolya, nyomában új Werbőczyk jönnek s a vég nem lehet más, csak egy új Mohács... Nem úgy akarta ő a

41 Francia üzenet a magyar népnek. *Szabadság* 1945. március 31. 5.

42 Angyal Endre: Szlávok és magyarok. *Sorsunk,* 1945/1–2. 45.

»magyar forradalmat«, hogy abból a végén talajgyökér, vérrög, hungarista állam, Szálasi-hadparancs, tébolyult tömeggyilkosság legyen s a nyomában kifosztott, évtizedekre tönkretett ország maradjon. Sose képzelte, hogy egyoldalú, romantikus paraszt-dicsőítése huszonöt évig lesz politikai tőke a reakció számára, szembeállítani s egymás ellen kijátszani a parasztságot és az ipari munkásságot. Mikor ő azt mondta Budapestről, hogy »bűnös és idegen város«, nem akarta, hogy ebből huszonöt év múlva a német és nyilas gazság lerombolt városrészekkel, kifosztott gyárakkal, felrobbantott hidakkal csináljon ítéletet, új Ninivét hagyva maga után... Ő semmit sem akart abból, ami történt, – de a sorstragédiák örök és megmásíthatatlan törvénye, hogy a véletlen elkövetett ősbűn végzete elől nincs menekvés..."[43]

Érdekes módon Darvas mintha egy ideig feledte volna ezeket a sorait, talán párttársai is szemére vethették, ezért is vállalhatta az 1946. január 13-án, a Zeneakadémián, az író halálának első éves évfordulóján tartott Szabó Dezső-emlékest egyik vezérszónokának szerepét. Az nem túlságosan meglepő, hogy Veres Péter pártelnök nagyon meleg szavakkal emlékezett meg az általa mindig nagyon tisztelt Szabóról, ám a jelenlévők hangulatához igazodva Darvas József is más húrokat pengetett, mint a *Város az ingoványon* oldalain. Úgy vélte, hogy a Szabó Dezső-i „program ez volt: harc a magyarság megmaradásáért. Az egyetlenegy kétségbeesett akarat, megállítani végre az ezeresztendős magyar hullást, a magyar végzetet." Később ehhez még hozzátette: „Mi nem akarunk Szabó Dezsőből a magunk számára szellemi vezért csinálni, mint ahogy egyetlen párt vagy mozgalom sem tehetné ezt. De úgy érezzük, történelmileg igazolt igazságait, mi őrizzük meg a leginkább, mi vittük és visszük tovább híven."[44]

Az emlékestre időzítve a Szabó Dezső-kérdésben megszólalt a Magyar Kommunista Párt is. Nem kiemelt helyen, de gondosan megválasztott szerzővel üzentek az íróval rokonszenvező népi-parasztpárti értelmiségnek. Az a Haraszti Sándor jegyezte az írást, aki a Márciusi Front idősebb támogatóinak egyikeként, Veres Péter és Kodolányi János barátjaként, a Nemzeti Parasztpártban is respektált és személyre szólóan tisztelt kommunistának számított. Ennek megfelelően gondosan megválogatta szavait, s nem csupán a pártvezetés szándékait fejezte ki, hanem valamilyen mértékben még személyes dilemmáit is. Nem vitatta a Nemzeti Parasztpárt jogát az emlékezésre, úgy vélte, ők joggal ünnepelhetik

43 Darvas: i.m. 185–186.

44 A Szabó Dezső-emlékesten, a Parasztpárt nagy seregszemléjén a közönség lelkesen tüntetett a demokrácia mellett. Veres Péter és Darvas József nagy beszéde. *Szabad Szó,* 1946. január 14. 1–2.

Szabó Dezsőt, „a kispolgár-paraszti irányzat e jelentős plebejus harcosát." Ebből a meghatározásból bontotta ki további mondanivalóját, vagyis egy osztály írójaként, véleményének tolmácsolójaként tekintett Szabóra. Míg az 1919 előtti paraszti mozgalmakat a „progresszív, demokratikus" jelzőkkel illette, addig Nagyatádi és Bethlen összefogását megemlítve, a „feudális reakció"-val szövetkező, „félrecsúszott paraszti mozgalom"-ról beszélt. Szerinte Szabó Dezső „ennek az ellenforradalmi uszályba került népi-kispolgári irányzat szellemi vezérek írója volt." (Sic!) De mégis többre tartotta ennél, mert „Testét és lelkét ez a réteg teljesen soha nem adta el az ellenforradalom ördögének." A kor nyelvezetével és ideológiai nézőpontból pontosan határozta meg Szabó Dezső pozícióját a szellemi életben: „egyrészt tovább őrizte a népi, paraszti mozgalmak háborúelőtti demokratikus tradícióit, másrészt a fajiság reakciós eszméjével, antiszemitizmusával. munkásosztályellenességével és nem utolsó sorban parasztromantikájával görcsösen kapaszkodott a reakcióhoz."

Ha erről lefejtjük a korabeli kommunista frazeológiát, akkor el kell ismernünk, hogy Haraszti ráérzett Szabó Dezső életének legnagyobb ellentmondására: minden, akár radikális kritikája ellenére is a fennálló rendszeren belüli megoldásban gondolkodott, és sok elemet megőrzött az 1920-as évek elejének fajvédő eszméiből. Persze Haraszti Sándor célja nem az eszmetörténeti értékelés volt, hanem politikai célok érvényesítése. Az MKP-nak 1946 elején még feltétlenül szüksége volt arra a népi értelmiségre, amely tisztelte, szerette, bálványozta Szabó Dezsőt és ugyanakkor vállalta a koalíciós kormányzást. Ráadásul ezt az értelmiségi réteget bizonyos mértékig, szűk határok között ki lehetett játszani a másik koalíciós partner, a Szociáldemokrata Párt ellenében is. Ezt az ellentmondásos helyzetet, amelyben egyszerre kívánta megőrizni az MKP azokat a szövetségeseit, akik szerették és utálták Szabó Dezsőt, pontosan tükrözte Haraszti írásának végkövetkeztetése: „A magyar irodalom Szabó Dezsőben méltán ünnepelheti meg a kispolgári-paraszti radikalizmus harcos tribunját. Az olyan írót és szellemi vezetőt, aki bár eltorzított formában, de nehéz időkben megőrizte a népi mozgalmak egynémely haladó szellemi hagyományait. De a másik Szabó Dezsőt csupán, mint olyan történelmi tanúságtevőt idézheti, aki leginkább igazolhatja: mire jut az olyan népi paraszti mozgalom, amely nem a haladás élcsapatával, a munkásosztállyal közös úton keresi az igazi szociális megújulás, a demokratikus szabadság útját."[45]

Az évforduló elmúltával hamar elült a Szabó Dezső személye körül igazából ki sem bontakozott vita, hogy néhány hónap elmúltával, 1946 júliusában annál

45 Haraszti Sándor: Szabó Dezső. *Szabad Nép,* 1946. január 13. 5.

nagyobb szenvedéllyel robbanjon ki. Ehhez az okot Kovács Imre, az NPP főtitkárának indítványa szolgáltatta, aki július 3-án a fővárosi törvényhatósági bizottság ülésén kezdeményezte Szabó Dezső Gellért-hegyen történő végleges eltemetését és síremlékének felállítását. A javaslatot a kisgazda Katona Jenő határozottan támogatta (szerinte Szabó Dezső „a magyar ifjúság legnagyobb nevelője volt az elnyomás idejében mind szociális téren, mind pedig a germanizmus ellen vívott harcban"[46]). A szociáldemokraták viszont olyan hevesen opponálták Kovács felvetését, hogy a koalíció felmondását is kilátásba helyezték, mire az elnöklő Szakasits Árpád felfüggesztette az ülést. Végül a kommunisták passzivitása mellett kisgazda közvetítéssel arra jutottak a felek, hogy az elnök nem hirdet ki semmit a javaslattal kapcsolatban, tehát jogilag el nem hangzottnak számít a felszólalás, viszont személyesen Bognár József polgármester intézkedik az ügyben.[47] A furcsa kompromisszum elvileg minden felet kielégíthette volna, hiszen nem zárta ki, hogy valamilyen megoldás mégiscsak születik, ugyanakkor elodázta a döntést, azt a polgármester személyes jóindulatától tette függővé, s ráadásul az MKP sem kényszerült nyílt színvallásra. Ám ez a kompromisszum azok közé tartozott, amely senkinek sem szolgált örömére, ahogyan arról a következő napok élénk hírlapi polémiája árulkodik.

Kovács Imre nyitotta a sort, aki két érvet hozott fel Szabó Dezső síremlékének felállítása mellett: egyrészt „a haladó magyar értelmiségi ifjúság egyik legnagyobb nevelőjé"-nek nevezte, másrészt szerinte ő volt az, „aki a német veszedelmet, a germán imperializmust a legelsőnek kiáltotta meg." Bár nem vitatta a kritika jogát az író életművét illetően, mégis úgy vélte, hogy „a nemzetnek kell gondoskodnia" a temetésről, és „kicsinyes pártszempontok" itt nem játszhatnak szerepet, ráadásul nem is indokoltak a felhozott érvek. Kovács, akinek ez idő tájt politikai gondolkodása centrumában állt a hazai németség differenciálatlan elítélése, és ebből adódóan a kitelepítés egyik legelkötelezettebb támogatója volt, egyáltalán nem érintette Szabó életművének problémás pontjait.[48]

Az első válasz a kicsiny Polgári Demokrata Párt napilapja, a *Világ* hasábjain érkezett. Kemény István a vita résztvevői közül talán a legdisztingváltabban érvelve, négy pontban indokolta meg „különvéleményét." Először is úgy vélte,

46 Kovács Imre: A Gellérthegyen kell kijelölni Szabó Dezső sírját. *Szabad Szó*, 1946. július 5. 3.

47 Péterfi: i. m. (2009.) 80–82. Bognár József még egyetemi hallgató korában a Szabó Dezső körül szerveződött, fiatal értelmiségiekből álló társaság, az ún. Ludasok egyik meghatározó tagja volt. Az íróhoz fűződő viszonyáról lásd az alábbi visszaemlékezést: Eötvös Ferenc: Emlékforgácsaim Szabó Dezsőről. OSZK Kézirattár 283. fond 1. doboz.

48 Kovács Imre: A Gellérthegyen kell kijelölni Szabó Dezső sírját. *Szabad Szó*, 1946. július 5. 3.

hogy temetkezni a temetőkben szokás. Majd elismerte, hogy „Szabó Dezső kétségkívül komoly értéke volt a magyar szellemi életnek", ugyanakkor a háború során sokan haltak meg méltatlan körülmények között, nyugszanak jeltelen sírokban, akiknek bizony nem adatott/adatik meg a méltó temetés. Harmadik érvként azt hozta fel, hogy a Kerepesi temetőben lévő síremlék sem jelentene méltatlan nyughelyet, hiszen itt hantolták el egy másik nagy németellenes harcos, Kossuth Lajos földi maradványait is. Végezetül Kemény azt tanácsolta: „Ne kavarjuk fel Szabó Dezsőnek, a politikusnak, viselt dolgait, mert ezzel emlékének csak ártanánk." Ám ennek ellenére ő sem ódzkodott a határozott véleményformálástól, hiszen a következő bekezdésben már úgy vélekedett, hogy „Szabó Dezső volt az 1919-ben felülkerekedett »kurzus« egyik legvégzetesebb szellemi szálláscsinálója, aki szóban és írásban a legalpáribb modorban uszított nemcsak a szervezett munkásság és nemcsak a baloldali gondolat, hanem mindenki és minden ellen, aki és ami tiltakozást jelentett itt a Duna–Tisza táján a különítményes terror, a végül is a nyilas szörnyűségbe torkolló »ébredés« ellen." Kemény kritikájának nagy része jogos volt, csak éppen ellentétben állt azzal, amit korábban kért, hiszen ő maga is hozzájárult a „múlt felkavarásához."[49]

Ugyanezen a napon jelent meg Darvas Szilárd publicisztikája az *Új Szó*ban, a Vörös Hadsereg magyar lakosságnak szánt napilapjában. A cikk részletesen taglalta Szabó Dezső életének nagyon problematikus és teljes joggal bírálható részét, vagyis 1919–1921-es közéleti, publicisztikai működését, antiszemitizmusát, ellentmondásos stílusát és fogalmi zavarosságát, viszont semmilyen pozitívumot nem említett. Sőt elég keresetlen és kíméletlen módon üzent az elhunyt író híveinek: „Az ifjúság lelki zűrzavara közismert s nagyrészt a múlt öröksége. Félő, hogy a máris tapasztalható posztfasiszta szellemi áramlat újból Szabó Dezsőben találja meg atyamesterét. »Az író meghal, sírján dudva és barátok nőnek« – írta szellemesen és talányosan Adyval kapcsolatban. Az épülő új Magyarországnak sem közömbös, hogy milyen dudva és milyen barátok nőnek majd Szabó Dezső gellérthegyi sírján, hiszen egész életműve gondos és soká már nem halogatható gyomlálásra szorul."[50]

A leghevesebb és legtöbb ellenindulatot kiváltó cikket Faragó László jegyezte a *Népszava* hasábjain. Az írás okosan és jogos szempontokat felvetve indult, hiszen kifejtette, hogy Magyarországon nem szokás a panteonszerű temetkezés, s a nemzeti múlt olyan nagyjai, mint Vörösmarty, Arany János és Ady Endre

49 Kemény István: Bocsánatot kérek. *Világ,* 1946. július 7. 3.

50 Darvas Szilárd: Vita egy sír körül. *Új Szó,* 1946. július 7. 2.

sem kapott ilyen síremléket. Majd megfogalmazta a jogos igényt: „De nézzünk szembe Szabó Dezső egész írói működésével végre őszintén és alaposan." Tartalmi szempontból nem az volt az újdonság, hogy az életmű minden joggal bírálható elemét szikrázó stílusban szóvá tette, hanem az, hogy ennek során vitatható állításokat is tett: Szabó Dezső hamarabb volt fasiszta, mint Mussolini, „az első világháború befejezése előtti Nyugatban néhány kínosan nem szobatiszta glosszával tette magát emlékezetessé" (ezzel alighanem a Tisza Istvánnal való nevezetes vitájára utalt, ami pedig elvileg a Faragó által is vállalt baloldali hagyomány büszke hivatkozási pontját képezte). Végül Szabó Dezsőt „magyarított és kasznárosított Nietzsché"-nek aposztrofálta, ezzel még jobban aláhúzva, hogy a magyar fasizmus alapító atyjának tekinti őt. Még Szabó kétségkívül differenciálatlan s helyenként primitívséggel határos „németutálatá"-ról is úgy vélekedett, hogy az „nem az európéeré, hanem a magyar rasszistáé volt." Ezek után még tett egy egyértelmű oldalvágást a kommunisták felé („mások ebben a kényes kérdésben a hallgatást látják bölcsebbnek"), majd az eddig leírtak után egy végletesen kisarkított következtetésre jutott: „Ne idézzük a holtak emlékét és ne háborítsuk a sírban fekvőt. A legnagyobb magyar pamfletista meghalt."[51]

Faragó László írására két nappal később a *Szabad Szó* szerkesztőségi válaszcikkel felelt. A Nemzeti Parasztpárt lapja egyenesen Jeremiás prófétával állította párhuzamba Szabó Dezsőt, akit ezért csak hódolat illet meg, nem bírálat. Végső érvként – megint csak a szokásos klisét alkalmazva – az ellenfél magyarságát vitatta, de legalábbis megbízhatatlanságát sugallta a névtelen cikkíró: „Nincs értelme szaporítani a szót: Szabó Dezső a magyar nemzeté, úgy ahogyan van, s ezt vegye tudomásul minden irodalmár és minden politikus. Akinek nem kell, ne vegye be, de úgy illik, hogy hallgasson róla. Aki színvak a magyarság ügyei iránt, az ne legyen ítélőbíránk."[52] A fenti két cikkel lényegében tulajdonképpen elveszett az író megítéléséről szóló bármiféle értelmes vita vagy párbeszéd lehetősége, és a két alapértelmezés: a demokrata versus fasiszta Szabó Dezső dichotomikus képe feloldhatatlanul rögzült.

Érdekes módon a vitában éppen a két legnagyobb párt, a kisgazdák és a kommunisták nem nagyon akartak megszólalni. Végül az FKGP-hez közel álló *Magyar Nemzet*ben, ahol 1940-ben maga Szabó Dezső is publikált, Kunszery Gyula jelentetett meg egy nem túlságosan invenciózus, de visszafogott hangnemével mégis üdítő írást, amelyben megpróbált visszatérni a vita kiinduló-

51 Faragó László: Sziklasír a Gellérthegyen. *Népszava,* 1946. július 7. 2.

52 Szabó Dezső sírja. *Szabad Szó,* 1946. július 9. 3.

pontjához, a Gellért-hegyen felállítandó síremlékhez. Érvelése úgy szólt, hogy „igazságos dolog-e egy rendkívüli arányú élet és életmű elbírálásánál csupán a tévedésekre, a hibákra tekinteni? Talán méltányosabb volna ilyen fenoménnek a leglényegét, a szubsztanciáját kutatni." Ezt a lényeget Kunszery Szabó Dezső esetében a „magyar igazság" szenvedélyes keresésében látta, s úgy vélte, ha már az író nem kapta meg életében az általa kért középiskolai tanári nyugdíjat, akkor legalább másik kívánságát, a Gellért-hegyi sírt teljesítsék.[53]

A hírlapi viták sorát a legutolsónak megszólaló *Szabad Nép* zárta, egy ugyancsak név nélküli cikkel. (Egészen pontosan ugyanezen a napon jelent meg a Magyar Radikális Párt napilapjában, a *Haladás*ban Máté Iván: Mauzóleumot a felbújtónak? című írása is, amely tartalmában Faragó László cikkére hasonlított, lényegesen alacsonyabb intellektuális színvonalon és stiláris durvasággal fogalmazva.)[54] Faragó László jól érezte, hogy az MKP-nak nagyon is kényelmetlen a koalíciós társak közötti perpatvar, és meg akarták úszni a nyílt állásfoglalást, de ezt az adott helyzetben már nem tehették meg. Azért nem, mert az MKP kultúrpolitikáját meghatározó Révai József „ha a párt érdeke úgy kívánta – a kommunisták szövetségeseként számított a népiekre."[55] S valóban ezen állt vagy bukott Szabó Dezső megítélése az MKP berkeiben. 1946 nyarán – az egyre hevesebb koalíciós harcok idején a kommunistáknak mind a szociáldemokratákat, mind a parasztpártiakat bent kellett tartaniuk a Baloldali Blokkban, hogy minél nagyobb nyomást fejthessenek ki a Független Kisgazdapártra. Éppen ezért úgy kellett állást foglalniuk a Szabó Dezső-vitában, hogy mindkét fél úgy érezhesse, inkább neki adtak igazat. Ez természetesen lehetetlen küldetésnek számított, annyira nagy volt a távolság a két értékelés között, ugyanakkor valahol kényelmes szerep is, hiszen az MKP került az igazságosztó pozícióba.

A kérdéses cikk szerzője, talán maga Révai József, visszautalt a januárban megjelent Szabó Dezső-írásra, mondván, akkor már mindent elmondtak, amit ez ügyben akartak. A heves konfliktus lényegét – bizonyos fokig nem is pontatlanul – az alábbiakban látta: „A baloldali blokk két pártja kölcsönösen provokálja egymást a Szabó Dezső körül folyó vitában és mindketten beugranak a provokációnak. Az egyik vitatkozó fél számára a vita csak ürügy arra, hogy végre nekiugorhasson a népieseknek és munkáspárti fedezékből lődözhessen rájuk polgári-liberális féligazságokat. A másik vitatkozó fél számára a vita jó

53 Kunszery Gyula: A Rákóczi tértől a Gellért-hegyig. *Magyar Nemzet,* 1946. július 10. 3.

54 Máté Iván: Mauzóleumot a felbújtónak? *Haladás,* 1946. július 11. 8.

55 Péterfi: i. m. (2009.) 81.

alkalom arra, hogy parasztpárti fedezékből hozakodhasson elő olyan »fajvédő« nézetekkel, amelyeken – azt hittük – a népiesek rég túljutottak." Ezek után voltaképpen könnyű volt a határokat kijelölni: Szabó Dezsőt nem lehet követni „a romlásba vivő »harmadik úton«", hangzott a népieknek szóló intelem, míg a szociáldemokratáknak azt üzenték: egyforma rossz volt Bethlen és Gömbös, és a kommunista párt „az »urbánus« reakciót nem tekinti kisebb rossznak a fasizmusnál." A háttérben természetesen ott vibrált a Bethlen–Peyer-paktum emléke, amire mindig lehetett a szocdemeket emlékeztetni, míg a másik oldalon példának okáért az Új Szellemi Frontot lehetett felemlegetni.[56] Tény, hogy az MKP politikai szempontból ügyesen zárta le a vitát, amelyet a közélet forró eseményei egyébként is hamar okafogyottá tettek.

Az 1946-os év Szabó Dezső-polémiáinak záróakkordját a halottak napján, november 2-án tartott közös koszorúzás jelentette, amikor Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt és Nagy Ferenc, a Független Kisgazdapárt elnöke közösen hajtott fejet Szabó Dezső Rákóczi téri sírja előtt. Az esemény egy szélesebb ívű politikai koncepcióba illeszkedett, amelyhez Szabó Dezső eszméi, vagy inkább tisztelete szolgáltatta volna a közös alapot. A Baloldali Blokkal szemben többen is szorgalmazták a két parasztpárt együttműködését, amely természetesen határozottan keresztezte az MKP szándékait.[57] Ezt az irányzatot a Parasztpárton belül Kovács Imre, míg az FKGP köreiben Kovács Béla képviselte igen erőteljesen. Ám éppen a koszorúzás napján és a rá következő napon tartották az NPP nagyválasztmányának ülését, amely végül leszavazta a kisgazdákkal való együttműködést, és a párt kiállt a Baloldali Blokkban maradás mellett. Így aztán Szabó Dezső szerepe, mint lehetséges szimbolikus alapé, szinte a közös koszorúzás pillanatában elhalt.

A *Szabad Szó* az év utolsó napjaiban kezdte közölni Ur György Szabó Dezsőre emlékező cikksorozatát, amelyből hamarosan, már az 1947-es esztendőben könyv is született. Ebben közreadtak egy minden bizonnyal fiktív, de legalábbis nem szó szerinti monológot, amelyben az író úgymond kijelölte politikájának örököseit. Nem meglepő módon az alábbiakat olvashatjuk: „Remélem, hiszem, hogy a fiatal magyarságnak az a kis csoportja, amely többre becsüli fajtáját önmaga sovány kenyerénél és leendő nyugdíjánál, megértett engem és folytatja munkámat. Itt Kovács Imréékre és társaikra gondolok és az

56 A gellérthegyi sír körül. *Szabad Nép,* 1946. július 11. 3.

57 Szeredi Pál: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története 1939–1960.* Barangoló, Pilisszentkereszt, 2014. 281–295.

elkövetkező félszázad Kovácsaira."[58] E sorok megjelenésekor azonban Kovács Imre már nem volt a Nemzeti Parasztpárt tagja, mivel Kovács Béla letartóztatása napján, 1947. február 25-én kilépett a pártból. Így azután Szabó Dezső örökségének talán legkövetkezetesebb, legharcosabb ápolója a politikai élet perifériájára került, s 1947 novemberétől már csupán az emigrációban ápolhatta *Az elsodort falu* írójának emlékét.

Néhány héttel Kovács Imre emigrációját követően, 1947. december 5-én tartott előadást Lukács György a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (Nékosz) Akadémiáján *A népi irodalom múltja és jelene* címmel. A magyar kommunista mozgalom Révai József melletti legkiemelkedőbb ideológusa röviden érintette Szabó Dezső munkásságát is. Mivel Lukács megszólalása összehasonlíthatatlanul nagyobb súllyal esett latba Haraszti Sándor korábbi cikk(ei)nél, ezért mindenképpen érdemes idéznünk véleményét. Az előadás során három részre osztotta a népi mozgalom és irodalom képviselőit: azokra, akik a kommunisták hű szövetségesei (Darvas József, Erdei Ferenc és kisebb fenntartásokkal Veres Péter), akiket meg kell és lehet nyerni (Illyés Gyula és kisebb fenntartásokkal Németh László, valamint Bibó István), illetve az ellenségnek bélyegzett politikusokra és írókra (eltérő szempontból ilyennek számított Kovács Imre és Kodolányi János). A halott, tehát bizonyos szempontból már érdektelen Szabó Dezső itt már többé-kevésbé negatív színben jelenik meg, illetve egyáltalán nem említik meg korábban még méltatásra érdemesnek tartott vonásait. Lukács két problémát érintett az életművel kapcsolatban: egyrészt Szabó „félreértette, leszűkítette, férlegörbítette Ady demokrata egyetemességét"; másrészt pesszimizmus, miszticizmus, irracionalizmus jellemezte őt, ami „a nyugati dekadencia vezető gondolkodói"-nak hatásával magyarázható.[59] Vagyis itt már nem a korábban vallott és az MKP által tolerált, a parasztkérdést felvető, valamiféle demokratikus hagyományt ápoló Szabó Dezső-kép fogalmazódott meg, hanem a kommunisták a szociáldemokraták és polgári radikálisok 1945 utáni értelmezéséhez kerültek közelebb. Ha nagyon leszűkítjük a kérdést, akkor a demokrata vagy fasiszta Szabó Dezső-hagyománynak a második értelmezési lehetősége kapott, ha nem is végleges, de fontos és határozott megerősítést.

58 Ur: i. m. 8.

59 Az előadás szövege elsőként a *Valóság* 1948. évi 2. számában jelent meg, de a szerző beválogatta gyűjteményes kötetébe is: Lukács György: A népi irodalom múltja és jelene. In: Uő: *Új magyar kultúráért.* Szikra, Budapest, 1948. 107–127.

A második temetés

A politikai és hírlapi viták elültét követően a háttérben folytatódtak a Szabó Dezső újratemetése körüli egyezkedések. Úgy tűnik, hogy Bognár József polgármester nem hagyta elaludni az ügyet, és 1947-ben döntés született a Kerepesi-temető mint végleges helyszín mellett.[60] Szabó Imre, a Községi Temetkezési Vállalat jogtanácsosa azonban másképp emlékezett. Ő azt állította, hogy Rákosi Mátyás abban egyezett meg a Nemzeti Parasztpárt elnökével, Veres Péterrel, hogy az 1949. május 15-i országgyűlési választásokat követően a Gellért-hegyen kerül sor Szabó Dezső búcsúztatására. Ám az MDP főtitkára ezt a szándékát már május 16-án módosította, és úgy határozott, hogy az ünnepélyes elhantolásra mégis a Fiumei úti sírkertben kerüljön sor.[61] További kutatásokat igényel, hogy vajon mi motiválta Rákosit akarata hirtelen megváltozatásában, már ha valóban létezett az előbb jelzett alku. Annyi bizonyos, hogy a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei (Központi Vezetőség, Politikai Bizottság, Szervező Bizottság) nem foglalkoztak az üggyel, ami természetesen önmagában nem cáfolja semmilyen informális megállapodás lehetőségét.

Szabó Dezső földi maradványainak exhumálására 1949. május 17-én, fényes nappal, számos érdeklődő jelenlétében és a sajtó nyilvánossága előtt került sor. Igaz, az eseményről mindössze egy relatíve periférikus lap, a hamarosan megszűnő, a Radikális Demokrata Pártszövetséget támogató *Világ* számolt be: „Ma délelőtt 9 órakor díszes, nehéz koporsót szállított a Temetkezési Intézet autója a Rákóczi-térre s alig egy órával később már a Kerepesi-temető felé robogott a kocsi, a koporsóban Szabó Dezső földi maradványaival." Híradását azzal zárta a lap újságírója, hogy „exhumálást végző munkások körül óriási tömeg gyűlt egybe és nézte végig Szabó Dezső földi maradványainak indulását az utolsó útra, a Kerepesi temető sírhelye felé."[62] Vagyis elég sokan tudomást szerezhettek a május 19-ére tervezett búcsúztatóról, amelyre Szabó Dezső életútjából, egyéniségéből adódóan mégiscsak mint valamiféle politikai demonstrációra készülhettek a végtisztességet adni kívánók.

60 *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946.* Szerk. Gáspár Ferenc – Halasi László. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1975. 60. A pontos körülményeket nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. március 16-i döntéséhez kapcsolódóan „a polgármesteri XI. ügyosztály 220.400/1947. sz. ügyirat szerint Szabó Dezső holttestét a Rákóczi téri ideiglenes sírból a Kerepesi-temetőbe vitték át."

61 Péterfi: i. m. (2009.) 83.

62 Szabó Dezső földi maradványait átszállították a Kerepesi temetőbe. *Világ*, 1949. május 18. 3.

Erre azonban nem került sor, mivel május 18-án titokban eltemették az írót. Ennek hátteréről két forrással rendelkezünk, melyek részben megerősítik, részben cáfolják egymást. Egy 1961 decemberében született lakáslehallgatási jegyzőkönyv szerint Zsigmond Gyula, Püski Sándor és Püski Sándorné, akik együtt mentek az eseményre, május 19-én reggel a temető kapujában találkoztak Veres Péterrel, aki közölte velük, hogy Szabó Dezsőt már elhantolták. Erre előző nap, 1949. május 18-án este háromnegyed tízkor, vagyis a sötétség leple alatt került sor. Püski Sándorné szerint Zsigmond Gyula felhívta a Temetkezési Vállalat igazgatóját, Kalamár Józsefet, aki közölte vele, hogy utasítást kapott a temetés előrehozatalára, de azt nem mondja meg, kitől.[63] Évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében Zsigmond azt állította, hogy Kalamár felelősségre vonta az exhumálási osztály vezetőjét, mert a Rákóczi téren tüntetés jelleget öltött a koporsó kiemelése. Végül néhányan annak ellenére megjelentek május 19-én a Kerepesi temetőben, hogy tudtak Szabó Dezső testi maradványainak korábban történt sírba helyezéséről. Zsigmond közvetlenül Rákosinak tulajdonította a temetés megváltoztatásáról szóló döntést.[64]

Nehéz pontosan kibogozni, mi történhetett, mindenesetre valószínűbbnek tűnik, hogy az állambiztonság által rögzített, baráti körben lezajlott beszélgetés hívebben adja vissza a valóságot, mint a későbbi, tudatosan megformált visszaemlékezés. Életszerűbbnek tűnik, hogy a temetésre érkezőket meglepetésként érte a kész helyzet, ugyanakkor elég különösnek tűnik, hogy Zsigmond – emlékei szerint – telefonon kvázi felelősségre vonta Kalamár József igazgatót. Az pedig tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Szabó Dezsőt közel sem periférikus helyen, hanem a Kossuth-mauzóleum közelében temették el, így holtában az általa rajongva kedvelt politikus közelében nyugodhat. Vagyis a sírhely szimbolikus kiválasztása egyáltalán nem kapkodva hozott, hanem sokkal inkább az író politikai nézeteivel harmonizáló döntésről árulkodik.

Egy 1959-ben készült, Szabó Dezső emléke előtt tisztelgő emigráns kötetben még Szabó Imre református esperes halotti beszédéből is idéztek, amely a szerkesztők állítása szerint 1949. május 19-én hangzott el.[65] Sajnos Szabó Imre, aki 1932-től volt a budapesti református egyházmegye első esperese, nagyon informatív naplóiban (*Ég, de meg nem emésztetik*) erről a napról semmit sem jegyzett fel és később sem tekintett rá vissza. Sem Zsigmond visszaemlékezésében, sem a

63 ÁBTL 3.1.5. O-11803/32. 109–114. Jelentés a 0145. számú objektumról, 1961. december 14. Püski Sándor lakásáról.

64 Péterfi: i. m. (2009.) 84.

65 *Szabó Dezső 1879–1945. A magyar író-géniusz emlékezetére.* Szabó Dezső Emlékbizottság, Washington, 1959. 37.

Püski-házaspár lehallgatott beszélgetésében nem került szóba az egyébként elég természetesnek tűnő református egyházi szertartás. Zsigmond Gyula tíz-tizenegy gyászolóról beszélt, akik körében Veres Péter elmondta tervezett beszédét és elhelyezte az Írószövetség nemzeti színű szalaggal díszített koszorúját, amelyen ennyi állt: „Szabó Dezsőnek a magyar írók." Az egész szertartás sietős lebonyolításáról árulkodik, hogy arról sem Szabó Dezső még élő húgát, Szabó Irént, sem Ilona nővérének Pápán lakó férjét és gyermekeit nem értesítették. Szabó Irén 1955-ös visszaemlékezésében annyit mondott minderről: „Ő meg 1945. évi jan. hó 13-án du. ½ 5-kor halt meg. Erről tán takarítónője tudna, aki sírjára is visz virágot. (Kerepesi 24. parcella, 16-ik elhagyott sír)."[66]

Egyetlen, ám nagyon is lényeges, e tanulmányt életre hívó kérdés megválaszolása maradt csupán hátra. Milyen összefüggésben volt Szabó Dezső temetése, pontosabban a hirtelen, a nyilvánosság teljes kizárásával lebonyolított esemény a Rajk-perrel? Olyan dokumentumot, amely szövegszerűen leírja, hogy Rajk László és társainak küszöbönálló letartóztatása miatt gyorsan és csendben el kell temetni Szabó Dezsőt, nem találtunk és minden bizonnyal nem is fogunk találni. Mégis úgy vélem, hogy e két, egymástól látszólag nagyon távol álló esemény szoros összefüggésben áll. Ha a Rajk-pert[67] mint a magyar kommunista mozgalom kiemelten fontos eszmetörténeti fordulatát értelmezzük, amely elég világosan üzent egy jól körülírható csoportnak, amely megértést, rokonszenvet, szimpátiát tanúsított a népi mozgalom s ezen belül Szabó Dezső személye iránt is, akkor elég világos az összefüggés.

Fejtegetéseimben egészen 1919-ig, a Tanácsköztársaság tanulságainak levonásáig, az erről szóló emigrációs vitákig, a népfront-gondolat 1930-as évekbeli megfogalmazásáig, Révai József *Marxizmus és népiesség* című kulcsesszéjéig

66 Simon Zsuzsanna: Elsodort élet – Szabó Dezső húgának emlékei. *Lymbus,* 2008/1. 357.

67 A Rajk-per nemzetközi és magyar összefüggéseiről lásd: Zinner Tibor: „Valahol utat vesztettünk." In: Szász Béla: *Minden kényszer nélkül.* Európa-História, Budapest, 1989. 389–417. Zinner Tibor: 40 év távlatából (Előszó helyett...) In: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. Az ún. „Kék könyv" hasonmás kiadása.* Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. V–XXXII. A szerző évtizedes kutatásait összefoglaló munkája: Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér." A Rajk–Brankov ügy.* I–II. Saxum, Budapest, 2013. Tömörebben és lényegretörően a Rajk-per értelmezési lehetőségeiről: Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Attraktor, Máriabesnyő, 2012. 13–40. Jelen írásunk szempontjából nagyon lényegesnek tartjuk Ötvös István alábbi megjegyzését: „A Rajk-per külpolitikai dimenzióit előtérbe helyező elképzelés háttérbe szorította az esetleges belpolitikai összefüggések keresését, másrészt ennek az értelmezésnek az egésze a szovjetek tevőlegességét állítja középpontba, amely viszont ismét csak a megvalósított koncepció keretében volt ilyen mértékben igaz." Uo. 31.

vissza lehetne menni. Ez a megközelítés túlságosan szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, így elegendő leszögezni azt, hogy a hivatalosan soha fel nem adott népfront-gondolat képezte a kommunista párt diktatórikus hatalomgyakorlásának alapját. Vagyis papíron nem egyedül a Magyar Dolgozók Pártja, hanem a vele szövetséges, iránta lojális, céljait teljes mértékben elfogadó és kiszolgáló, de különálló szervezetként *pro forma* létező politikai egységek, többek között a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt képviselőiből kerültek ki az 1949-ben összeülő országgyűlés tagjai.[68]

Most csupán azért ezt a két pártot említem, mert bármennyire megtépázták és leszalámizták, fazonírozták őket, még 1949-ben is leginkább hozzájuk kötődtek a Szabó Dezső-hívek. Illetve még egy irányzathoz, az ún. hazai kommunistákhoz, azon belül is leginkább az egykori Márciusi Front budapesti és debreceni fiatal értelmiségi tagjaihoz. A két legjelentősebb hazai kommunista politikusnak Rajk László és Kádár János számított, mellettük azonban a párt emelkedő csillagait jelentették Haraszti Sándor, Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Zöld Sándor és Kállai Gyula. Nagyon fontos leszögezni, hogy az előbb elsorolt politikusok semmilyen megingást nem mutattak az MKP diktatórikus hatalmi törekvései során, kíméletlen elszántsággal jártak el a politikai ellenfelek kiiktatásában. A különbség a Szovjetunióból hazatért moszkoviták és köztük nem a jelenben, hanem a múltban kereshető. A hazai kommunisták kapcsolati-ismerősi hálója, 1945 előtti legális politikai tevékenysége, a plurális viszonyok között szerzett tapasztalatai, az antifasiszta ellenállásban kialakult együttműködés olyan élményanyagot jelentett, amellyel Rákosi és vezetőtársai nem rendelkeztek. Ez önmagában gyanúra adott okot az egyre hisztérikusabbá váló légkörben. Ehhez járult még, hogy az 1945 után felvirágzó, majd 1948–1949-ben felszámolt népi kollégiumi mozgalom elsősorban a hazai/népi kommunisták és a kommunista társutas népiek (Darvas József, Erdei Ferenc, Veres Péter) támogatását élvezte, s a Nékosz körében is ők, kiemelten Rajk László és Veres Péter volt igazán népszerű.[69] Még apró, de nem lényegtelen adalék, hogy a népi kollégisták számára Jugoszlávia egészen az 1948-as fordulatig ugyancsak fontos hivatkozási pontot jelentett.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jén alakult meg, hivatalosan ennek listájára lehetett szavazni a május 15-ére kiírt választásokon.

68 Az 1949-es választásokról lásd: Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok.* Szerk. Földes György–Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994. 288–291.

69 Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda.* Osiris, Budapest, 2008. 330–372.

Elnökké Rákosi Mátyást, titkárrá pedig Rajk Lászlót tették. Vagyis a Rajk-per nem egyszerűen egy hajdani belügyminiszter, egy jugoszláv szimpatizáns, egy hazai kommunista, hanem a Népfront formálisan második számú vezetője elleni eljárás is volt. Természetesen megint nem árt hangsúlyozni, hogy itt elsősorban szimbolikus politizálásról volt szó, hiszen a népi mozgalommal azonosuló, elvhű politikusok többsége ekkor már vagy emigrációban, vagy börtönben, vagy Szibériában volt. Viszont még így is szép számmal maradtak a Népfront keretein belül olyanok, akik valamiféle nemzeti kommunista, különutas politikai irányvonallal rokonszenveztek, vagy rokonszenvezhettek volna.

Ebben az értelemben a Rajk Lászlóval dőlni kezdő dominósor 1950–1951-ben logikusan folytatódott Haraszti Sándorral, Donáth Ferenccel, Zöld Sándorral, Kállai Gyulával, Losonczy Gézával és Kádár Jánossal.[70] Csupa olyan politikussal, akik közül a legtöbbnek a népi mozgalom fontos és megkerülhetetlen szövetségest jelentett, s mivel a népiek origóját Szabó Dezsőnél találjuk meg, ezért valamiféle részleges szimpátiát, ahogyan azt Haraszti Sándor cikkénél láthattuk, tőle sem tagadtak meg. Vagyis, nagyon leegyszerűsítve a kérdést, arra kellett válaszolni: a szocializmust kizárólag szovjet importként tudják elképzelni, amihez mindent Moszkvából kell hozni, vagy vannak olyan magyar elődök, előképek, hagyományok, akikre és amelyekre támaszkodni lehet és kell. Itt a népiek, a szociáldemokraták jöhettek szóba, de tisztázni kellett a Tanácsköztársasághoz való viszonyulást is.

Ezt a különbséget viszonylag kevéssé tárgyalták, pedig a magyar kommunista mozgalom történetének fontos konfliktusáról van szó. A lényeget elég jól megragadta Haraszti Sándor egy idős korában készült interjújában: „Szóval részben erről volt szó, részben pedig arról, hogy bizonyos ellentét, feszültség volt közöttünk és azok között, akik az utolsó két évtizedet külföldön, nagyrészt a Szovjetunióban töltötték, akik ennek következtében nem voltak tájékozottak a magyar közéletben. Nem tudták, nem ismerték, hogy milyenek itt a politikai erőviszonyok, és nem érzékelték azt, hogy a kommün a magyar nép nagy részét kiábrándította a kommunizmusból. Közöttük is voltak olyanok, akik például Veres Pétert fasisztának tartották, akik a népfrontpolitikát teljes mértékben másképp ítélték meg, akik ennek megfelelően a népfrontot csak átmeneti és taktikai lépésnek tekintették."[71] Az egész Szabó Dezső-ügy körüli vibrálást, a

70 Ötvös István tett – egy sajnos részleteiben ki nem bontott – de nagyon fontos észrevételt, mely szerint Rákosi Mátyás egyik célja a Rajk-perrel az volt, hogy *„meg akart szabadulni azoktól a személyekről, akik a korábbi népfront jellegű kommunista mozgalomban is aktívan részt vettek."* Ötvös: i. m. 39.

71 Haraszti Sándor: *Befejezetlen számvetés*. Magvető, Budapest, 1986. 218–219.

taktikai szándékokon túli kommunista bizonytalanságot az erre a kérdésre adott válasz határozta meg. Voltaképpen ebben különböztek elsősorban a hazai és a moszkovita kommunisták, legalábbis 1948–1949 táján még másban nem.

Ilyen körülmények között elég logikusnak tűnik, hogy a népfront-gondolat álcáját fent kellett tartani az 1949-es választásokig, amikor még végtelenül alárendelt és kiszolgáló szerepben, de legalább nevükben megjelentek az MDP mellett más pártok is.[72] Szabó Dezső látványos újratemetése óhatatlanul erősítette volna a népi/hazai kommunista és a velük kapcsolatban álló kommunista társutas személyek önbizalmát, növelte volna mozgásterüket. Vagy legalábbis nem kizárt, hogy ők ezt így érzékelték volna. Ezért a választásokig nem volt célszerű az MDP vezetésének engedélyezni a temetést. Utána viszont éppen azért kellett minél gyorsabban lebonyolítani, mert közelgett Rajk és társainak letartóztatása, így semmilyen lehetőséget nem lehetett megadni a vele rokonszenvezők esetleges – legális – csoportszerű találkozójára. Nem kizárt, hogy valóban az exhumáláskor megmutatkozó, a tervezettnél komolyabb érdeklődés miatt rögtönzött úgy Rákosi, hogy semmit sem kockáztat: se Veres Péter, se Haraszti Sándor, se Donáth Ferenc ne találkozhasson egymással egy nyilvános kegyeleti aktus alkalmával. A sietős és a nyilvánosság kizárásával történt temetés meggátolta bármiféle tömeg összegyülekezését, amelyre mégiscsak spontán módon, mégiscsak valamiféle ellenzéki töltettel, ráadásul esetleg kommunista politikusok részvételével, de legalábbis szimpátiájuktól kísérve kerülhetett volna sor. Erre a Rajkkal való leszámolásra készülő Rákosinak semmi szüksége nem volt, le kellett tisztítani a politikai terepet, minden zavaró momentumot kiiktatni. Úgy vélem, ez a volt legfontosabb oka Szabó Dezső furcsa körülmények között lezajlott második temetésének.

Az elsodort falu írójának sírja hamarosan fontos emlékezeti hellyé vált és bonyolult állambiztonsági–kultúrpolitikai–ideológiai játszmák középpontjába került, ami voltaképpen illett is Szabó Dezső eleven szelleméhez. Ennek históriája azonban már egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

72 Ahogyan Feitl István fogalmazott: „A Népfrontba belépő Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, FMDP és a Radikális Demokrata Pártszövetség *feladta mind politikai döntési, mind cselekvési szuverenitását*, illetve azt minimálisra korlátozta és alárendelte magát a Magyar Dolgozók Pártjának." Feitl István: A kettős fordulat éve: 1949. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk. Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 368. (Kiemelés az eredetiben.)

Takács Róbert

„Szabad emberek szabad sajtója"

A magyar sajtó átalakítása 1949-ben

„Kevesebb politikai fecsegést, kevesebb szellemeskedő véleményt. Közelebb az élethez. Több figyelmet szentelni annak, hogy a munkás- és paraszttömegek a valóságban valami újat építenek hétköznapi munkájukban" – idézte 1949-ben a szovjet sajtó napján, május 5-én, Lenint a *Világosság*, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) reggeli lapja. Természetesen az ünnepi cikk a szovjet sajtót, a „szabad emberek szabad sajtóját" tekintette követendő – sőt immár követett – példának: „A magyar sajtó előtt eszményképként ott lebeg az a sajtó, amely a világ legszabadabb országának új embereit neveli – a szovjetsajtó. Mi is olyanokká akarunk lenni, mint a Pravda és társai."[1]

1948–1949-ben a magyar sajtó új – de a Szovjetunió által már bejárt – utat választott. Az alábbi tanulmány ezt a, leginkább az 1949-es esztendőben – ha tetszik, a hosszú 1949-ben – lejátszódó átalakulást mutatja be, azt, ahogy egy plurális, vitákkal teli, de korlátozott nyilvánosságból egypárti, a vitákat kizáró, a hatalom üzeneteit és hivatalos világnézetét propagálni hivatott, kézi vezérléssel irányított nyilvánosság jött létre. Ugyanakkor tegyük hozzá, ezekben az években a nyilvánosság működésének új útjait nem csak Keleten keresték. A piaci logika mentén működő sajtóval szemben Nyugaton, az Egyesült Államokban is felerősödött a kritika. A médiával foglalkozó tekintélyes szakértőket tömörítő ún. Hutchins-bizottság 1947-ben tette közzé *Szabad és felelős sajtó* című jelentését, amelyben arra figyelmeztetett, a pusztán nyereségelv alapján működő sajtó nem tud megfelelni a közéleti viták agorájától elvárható társadalmi felelősségének.[2]

1 Szabad emberek szabad sajtója. *Világosság*, 1949. május 6.

2 Bajomi-Lázár Péter: Az objektivitás-doktrína nyomában. *Médiakutató*, 2003 nyár. https://mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/02_objektivitas_doktrina (2019. október 2.)

A koalíciós időszak öröksége

1955-ben jelent meg Fred Siebert, Theodore Peterson és Wilbur Schramm monográfiája, *A sajtó négy elmélete*, amely ma a modern sajtóelmélet klasszikusának számít.[3] Ekkor a szovjet blokk országaiban már zajlott a desztalinizáció folyamata, amelyről a nyugati kutatóknak még kevés ismeretük lehetett, és amely bizonyos fokig átalakította a nyilvánosság működését a szovjet blokkban. A mű központi tétele szerint egy adott ország társadalmi berendezkedése meghatározza a sajtóviszonyokat is. A szerzők feltehetően nem ismerték – mélységében biztosan nem – a magyarországi sajtót, de ismerték – amennyire ismerhették – a szovjetet, amely mintául szolgált a magyarországi – és kelet-közép-európai – sajtó és nyilvánosság átalakításához. Az amerikai médiakutatók négy nagy sajtóhagyományt, iskolát különböztettek meg; ezek: autoriter, libertárius, társadalmi felelősség és szovjet. Sieberték szovjet rendszerről, egyes helyeken szovjet országokról beszéltek leíró jelleggel. A szovjet sajtórendszert a szerzők szerint az alábbiak különböztették meg a korábban ismert autoriter modelltől: a nyereségérdekeltség teljes kikapcsolása; a sajtó feladatainak „pozitív", azaz előíró jellegű meghatározása (puszta tiltások helyett); teljes összefonódás a pártállami intézményrendszerrel.

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, 1949-ben már a magyar sajtót is a szovjet modellhez sorolták volna be. Ám ha Siebert, Peterson és Schramm pár évvel korábban, 1946–1947 táján látogattak volna Magyarországra, akkor némi dilemmában lettek volna, hogy melyik „fiókba" – libertárius avagy autoriter – helyezzék el hazánk nyilvánosságát. Konkrét, klasszikus értelemben vett cenzúra – egy megjelentetni kívánt tartalmak felett őrködő hivatal – nem működött. Pontosabban a fegyverszüneti egyezmény értelmében a Magyarországon a Szovjetunió által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) gyakorolhatott előzetes cenzúrát, ám ezzel a jogával érdemben csak addig élt, amíg azt a hadviselés érdekei szempontjából fontosnak tartotta. 1945 őszétől már nem élt vele.[4]

Többpárti sajtónyilvánosság működött, ám annak egy korlátozott formája épült ki: 1944–1945-ben nem tértek ugyanis vissza ahhoz az 1914 előtti – és még

3 Fred Siebert–Theodore Peterson–Wilbur Schramm: *Four theories of the Press.* Illinois Institute of Communications Research, Urbana, 1955

4 *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Szerk. Feitl István. Napvilág, Budapest, 2003. 407.

az 1914-es sajtótörvény által is fenntartott – gyakorlathoz, miszerint az új sajtótermékek alapítása csak bejelentéshez kötött, hanem a kormány – a Miniszterelnökség, majd a Tájékoztatási Minisztérium – lapengedélyére volt szükség. Sőt a kérelmeket a SZEB-nek is fel kellett terjeszteni, még ha ez a gyakorlatban ritkán jelentett érdemi kontrollt: a csoportosan továbbított listát a minisztérium eleve megrostálta, és a SZEB elvétve talált rajta kifogásolni való orgánumot. Ennek következtében az 1949 előtt működő politikai szereplők közül csupán a koalíció három nagy pártja, a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Független Kisgazdapárt (FKgP) tudott valódi – napilapokat, hetilapokat, réteglapokat és vidéki lapokat magába foglaló – „sajtóbirodalmat" kiépíteni. E 35–40 szerkesztőséget is felölelő hálózathoz képest a negyedik koalíciós párt, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) tucatnyi lapja is eltörpült. Az ellenzéki formációk viszont eleve nem remélhettek többet egy-két központi lapnál, míg a valóban ellenzéki sajtót – ha el is jutott a megjelenésig – különböző eszközökkel ellehetetlenítették. A Sulyok-féle *Holnap* két hetet sem élt meg, formálisan a nyomdászok tiltakozása fojtotta meg,[5] a Pfeiffer-féle *Ellenzék*et pedig a szűkös papírellátás miatti bevett trükközéssel szoríthatták volna sarokba, ha nem a párttal együtt halt volna el.

A lapengedélyezést az 1945 nyári nagy papír-, valójában sajtóbotrány után már az MKP tartotta kézben, hiszen a sajtóügyek iránt rendkívüli érzékenységet mutató kisgazda Balogh Istvánt a kommunista Kállai Gyula váltotta fel a kulcspozícióban.[6] Ettől kezdve érvényesült határozottan az az elv is – négypárti pártközi megállapodásra hivatkozva –, hogy lapengedélyeket magánszemély ne kapjon. A pártelvű politikai sajtón kívül tömegszervezetek, munkáltatói, munkavállalói szervezetek, egyesületek, intézmények igényeit bírálhatták el pozitívan. Kiadhattak lapokat az egyházak is, de az egyházi sajtó mennyisége messze elmaradt az 1945 és 1948 között továbbra is jelentős egyházi és vallásos könyvkiadástól.[7]

A sajtónyilvánossághoz való hozzáférés másik kormányzati szabályozója a kötött papírgazdálkodás volt: a Miniszterelnökségen, majd a Tájékoztatási Minisztériumnál döntöttek arról, mely orgánumoknak mennyi papír jut, vagyis lényegében korlátozhatták – vagy mesterségesen a tényleges igényeknél maga-

5 *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső, 1897–1997.* Szerk. Szerencsés Károly. Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 1997. 214.

6 Sz. Nagy Gábor: Az 1945. júliusi papírbotrány reprezentációja a korabeli politikai sajtóban. *Médiakutató*, 2014 nyár. 105–115.

7 *„Isten szabad ege alatt" – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Szerk. Balogh Margit. Kossuth, Budapest, 2008. 55.

sabban tarthatták – a lapok terjedelmét és példányszámát. Ez állandó elosztási alkukhoz és vitákhoz vezetett koalíción belül is, és „könnyű" érvként szolgált a lapindítási törekvések elutasításához.

A sajtó szerkezete tehát messziről nézve hasonlított a szintén pártos alapon szerveződő osztrák, olasz, németalföldi vagy skandináv sajtóhoz, ugyanakkor nem magántulajdonon alapult, és jelentős korlátai voltak a lappiacra való belépésnek, valamint a példányszámokról sem a piac döntött. Így a lapszerkezet „csonka" maradt, a kisgazdapárttól jobbra alig találunk hosszabb életű újságokat. Ám ez a felemás pluralizmus már 1947 őszén jelentős átalakulásnak indult. A fordulat a sajtóban sem 1949-ben indult, akkor már gőzerővel dübörgött az úthenger. 1947 szeptembere fontos mérföldkő. Egyrészt életbe lépett a békeszerződés, ami nyomán megszűnt a magyarországi nyilvánosság feletti külső kontroll, a SZEB. Új rendelet szabályozta a sajtóviszonyokat, amely az új helyzetben is fenntartotta az állami beavatkozás addigi eszköztárát, sőt előírta a lapok engedélyeinek megújítását.[8] Ez egyúttal kiváló alkalmat kínált egyes lapok kérelmének elutasítására, a lapszerkezet „kiigazítására".

Az 1947-es választások után megindult az ellenzék felszámolása (Sulyok és pártja részt sem vehetett rajta; a következő áldozat a Magyar Függetlenségi Párt lett) és a koalíciós partnerek bedarálása – a sajtó területén is. Mindez az ellenzéki sajtót éppen azért nem érintette nagy volumenben, mert addig is minimális volt. A kisgazda sajtó viszont 1947 őszétől defenzívába került, ami akkor elsősorban a papírkontingensek csökkenésében volt tetten érhető, de 1948-ban már a kiadványok száma is csökkent. Az 1948. júniusi pártegyesülés előtti hónapokban pedig megszűnt – formailag a kommunista szerkesztőségekkel egyesült – a szociáldemokrata sajtó.

A sajtóátalakítás szimbolikus pillanatának – sőt a sajtó gleichschaltolásának – is nevezik Rákosi Mátyás 1948. március 23-i sajtóértekezletét.[9] Maga a beszéd kifakadás volt a „szenzációhajhász újságírás" ellen, ami persze sajátos kódolt üzenetként értékelhető egy olyan közegben, ahol az olvasókért két kom-

8 326/1947. T. M. számú rendelet a sajtótermékek engedélyezésének ideiglenes rendezéséről szóló 11.290/1947. Korm. számú rendelet végrehajtása tárgyában. In: *1947. év hatályos jogszabályai.* I. kötet. Szerk. Bacsó Ferenc–Mikos Ferenc–Némethy László–Szabó Imre–Szabóky Jenő. Grill Károly, Budapest,1948. 147–148.

9 Murányi Gábor: A magyar sajtó története 1948-tól 1988-ig. In: *A magyar sajtó története.* Szerk. Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor. MÚOSZ, Budapest, 1994. 203. A főtitkár beszéde: Rákosi Mátyás beszéde újságírók előtt az MKP székházában, 1948. március 23-án. In: Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát.* Szikra, Budapest, 1949.

munista bulvárlap (*Magyar Nap*, *Friss Újság*) is versengett. Azt deklarálta, hogy a piaci alapú, a közönség kegyeit kereső sajtóverseny elvetendő, és helyére a nevelő, központi akaratot képviselő újságírás lép. Emellett az MKP főtitkára jogot formált arra, hogy a sajtó egészére – ne csupán a kommunista pártsajtóra – nézve fogalmazza meg elvárásait. 1948-ban tehát már megteremtődnek az egypárti hatalomgyakorlás feltételei a sajtóban is, ugyanakkor az egyre szűkülő, de továbbra is plurális sajtó irányítása még a korábbi intézményrendszer segítségével történik. 1949 aztán mindkét téren elvégzi az alapvető átalakítást.

Az 1949-es év a sajtó irányításában

Az MDP 1949-ben hozta azoknak a nagy horderejű döntéseknek a többségét, amelyek a sajtó irányításának és szerkezetének átalakítását szolgálták. A párt Központi Vezetőségének Titkársága 1949. február 9-én a pártapparátus átalakításáról tárgyalt. Az előterjesztés így összegezte a koalíciós időszak alatti hatalomgyakorlást: „tekintettel a »kettős hatalomra« a pártnak kellett osztályain keresztül ellátnia az olyan országos feladatokat is, amelyek végrehajtását akkor még az állami apparátusra nem bízhattuk."[10] Az anyag következtetése pedig az volt, hogy 1949-ben megérett a helyzet a változtatásra, a párt meghódította az államot, így a „párhuzamosságok" csökkenthetők. Mindez ugyanakkor pont a sajtó esetében csak korlátozottan volt érvényes: az MKP a lapengedélyezések és papírügyek vonatkozásában már 1945 nyarán bevetette magát az államhatalom bástyáiba (lásd a Balogh–Kállai személycserét), és Rajk László révén a sajtó felelősségre vonását is magának – illetve a mindenkori (kommunista) belügyminiszternek – vindikálta (lásd Rajk és Nagy Ferenc kormányfő vitáit).[11]

Az állami sajtóirányítás szervezete ugyanakkor mégis jelentősen átalakult 1949-ben, amely mögött egy mélyebb – a sajtónál messzebb tekintő – koncepció húzódott meg. Már 1948-ban megszületett a döntés a Népművelési Minisztérium felállításáról: az 1949 őszén megalakuló új „szupertárca" egységben kezelte a nyilvánosság minden fórumát.[12] Az összes médium – a sajtó, a rádió, a színház, az irodalom, a film – mind ugyanazt a célt volt hivatott szolgálni, a népnevelést.

10 Javaslat az MDP KV Titkársága részére a központi pártapparátus átszervezésére. MNL OL M–KS 276. f. 54/29. ő. e.

11 Sz. Nagy Gábor: Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban. *In Medias Res*, 2013/2. 247–260.

12 Jegyzőkönyv az MDP PB 1949. május 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 53/27. ő. e.

Ez egyik oldalról a hatalom által kitüntetett világnézet általános képviseletét, propagandáját, illetve az éppen aktuális célokra, feladatokra (legyen az választás vagy munkaverseny) való mozgósítást jelentette. Ezenfelül pedig a kulturális forradalom győzelemre segítését, a kulturális privilégiumok megtörését, amely egyrészt egy gyors, erőszakos elitcserét követelt, másrészt viszont továbbvitte a baloldal hagyományos, a tömegek kulturális felemelésére irányuló emancipációs törekvéseit. A Révai József által vezetett minisztérium egyúttal átvette a sajtóirányítás konkrét adminisztratív feladatait, a lapok nyilvántartását, a papírügyek intézését stb. a Miniszterelnökség Sajtóosztályától. (Ahova a hivatalosan 1948 márciusában, a Tájékoztatási Minisztérium megszűnésekor kerültek.)[13] A sajtó feladatainak, az állami szervek kéréseinek továbbításáról addig is a Miniszerelnökségen gondoskodtak, a terület reszortfelelőse Rosta Endre volt.

Pártvonalon szintén nagyban folyt a modellként követett sztálini szisztémába illeszkedő struktúra kialakítása. A sajtót érintő döntéseket négy központi pártszerv hozta, a Politikai Bizottság (PB), a Titkárság, a Szervező Bizottság és az Agitáció és Propaganda Bizottság. Utóbbi elnevezése – egy 1949. március 2-i döntés nyomán – Agitációs és Propaganda Kollégium volt az év során. Az APK elődje 1948 októberében jött létre Révai József vezetésével (aki így személyében egyesítette a sajtó párt- és állami irányítását), titkára Orbán László, a KV Propaganda Osztályának vezetője volt. 1949 márciusában az APK tagjainak fele újságíró, szerkesztőségvezető volt, Révai mellett Horváth Márton, Losonczy Géza, Bíró Zoltán. Az AKP tagja volt Andics Erzsébet, Kállai Gyula és Orbán László is. Ugyanezen az ülésen született döntés egy AKP alá rendelt három fős Sajtóbizottság felállításáról. Tagjai Rosta Endre (Miniszterelnökség), Horváth Zoltán (szakszervezeti sajtó) és Betlen Oszkár (*Szabad Nép*) voltak. A legtöbb konkrét döntést viszont 1949-ben a Titkárság hozta.

A későbbi korszakból jól ismert Agitációs és Propaganda Osztályt (APO) hiába keresnénk 1949-ben. Az MDP-nek Agitációs Osztálya és Sajtóosztálya működött az év elején, előbbi korábban elsősorban a vidéki kommunista lapok koordinálását végezte. Ez utóbbit 1949 márciusában olvasztották bele az Agitációs Osztályba, ezt követően ez felelt minden időszaki kiadványért. Ezt 1950-ben olvasztják egybe az MDP KV Propaganda Osztályával, így létrehoz-

13 Az 1947. szeptemberi választás után a tájékoztatási tárcát fél éven belül megszüntették, addig Molnár Erik külügyminiszter felügyelte. – 2670/1948. Korm. számú rendelet a tájékoztatásügyi miniszteri állás megszüntetéséről szóló 1948. évi I. törvénycikk végrehajtása tárgyában. In: Bacsó Ferenc–Mikos Ferenc–Némethy László–Szabó Imre–Szabóky Jenő (szerk.): 1948. év hatályos jogszabályai. I. kötet. Budapest, Grill Károly, 1949. 176.

va az APO-t. Pártvonalon tehát hasonló folyamat ment végbe, mint az állami szerveknél: a nyilvánosságért, népnevelésért, meggyőzésért felelős részlegeket összevonták, hogy egy mindent átlátó és átható csúcsszervet hozzanak létre. A későbbiekben e szervek – olyankor párhuzamosan, de a pártapparátus dominanciájával – irányították és ellenőrizték a sajtó működését.

A fenti átrendeződés, ami – mint láttuk – a kvázi egypárti keretek[14] megteremtésével, valamint a sajtó ennek megfelelő szerkezeti átalakításával párhuzamosan zajlott, a sajtó irányításának és ellenőrzésének korábbi módszereit is elavulttá tette. Mivel lényegében minden sajtó „sajáttá" lett, értelmetlenné váltak az ellenséges lapok féken tartására szolgáló és a koalíciós szövetségesek-vetélytársak szerkesztőségeit korlátozó trükkök. Mivel a szerkesztők lojalitását az MDP káderpolitikája eleve garantálta, a belügyminiszteri lapbetiltásoknak ebben a közegben már nem volt érdemi szerepe, nem volt szükség a „renitensek" megfegyelmezésére a szatellitpártokká züllesztett szövetségesek lapjainál sem. Megfordult a lapengedélyezés logikája is: 1949-re eltűntek az alulról-kívülről jövő igények. A pártközpont és a Népművelési Minisztérium immár nem a társadalmi-politikai szervezetek igényeire reagált – ez csak később, az 1960-as évektől merül fel ismét, immár az egypárti keretek közötti érdekkijárás sajátos logikája mentén –, hanem maga vált a lapszerkezet aktív formálójává. Ha volt is alulról jövő igény, annak párt- és állami szervek adtak hangot olyan ügyekben, amely általánosságban hivatalos támogatást élvezett. Ilyen volt a munkavállalókat közvetlenül megszólító propaganda, az üzemi lapok ügye. A korábbi eszközök közül 1949-ben a központi papírelosztásnak maradt némi jelentősége. „[M]inden nélkülözhető sajtóterméket – a papírkiutaláson keresztül korlátozni a polgári napilapok és egyéb időszaki sajtótermékek oldalterjedelmét és példányszámát" – jelölte meg az MDP Politikai Bizottsága, hogyan képzelte el a szatellitpártok nyilvánosságának lassú elsorvasztását.[15]

Az MDP által uralt nyilvánosság egyúttal megkövetelte, hogy a sajtó egészét átfogó irányítási-informálási módszert alakítsanak ki. A szovjet Glavlithez hasonló központi cenzúraszervet nem hoztak létre, vagyis nem voltak a szerkesztőségeknél olyan állami vagy pártmunkatársak, akiknek egyetlen feladata a megjelenő anyag cenzúraszempontok szerinti ellenőrzése lett volna. Ennek

14 A többpártrendszer formálisan megmaradt: az 1949 májusi választásokon a Magyar Függetlenségi Népfront indított jelölteket, amelyhez a még létező pártok csatlakoztak. E társutas pártokat nem tiltották be vagy oszlatták fel, egy ideig sajtóorgánumaik is megmaradtak.

15 Javaslat az MDP PB részére a rotációs papír felhasználásáról. MNL OL M–KS 276. f. 53/10. ő. e.

híján viszont a szerkesztőségek részletes utasítását és öncenzúráját kellett kialakítani és megerősíteni, amelynek kulcsszereplői a (fő-, felelős) szerkesztők voltak. Az instruálásnak mind direkt, mind indirekt módja kínálkozott. A direkt megoldásokat a konkrét, ad hoc elvárásokat, iránymutatást megfogalmazó – akár távírón, akár telefonon érkező – üzenetek, az ún. *pro domó*k jelentették. Szintén direkt módszernek tekinthető a Magyar Távirati Iroda anyagainak kötelező használata, vagy hosszabb távon „biztonsági követésének" kialakítása. Az áttételesebb módszerek persze több hibalehetőséget rejtettek, és éppen ezért képzettebb újságírói, szerkesztői gárdát feltételeztek egy olyan időszakban, amikor az önálló döntések komoly veszélyt jelenthettek a – nem csak a – vezető beosztásban dolgozók számára.

Ezzel a dilemmával szembesült az MDP Titkársága is 1949 októberében. Sajátos ellentmondásba kerültek ugyanis a sajtóirányításért felelős pártvezetők, akik egyszerre igyekeztek uniformizálni és bírálták az általuk levezényelt uniformizálás következményeit. A kritika éle természetesen nem a pártbéli, hanem az állami sajtóirányítás ellen irányult, és mindenekelőtt Rosta Endrét, a Miniszterelnökség Sajtóosztályának vezetőjét vette célba. Helytelennek nyilvánította Rosta módszereit, a szerkesztőségeknek naponta „mechanikusan" kiadott számtalan – akár 15–20 – kötelező utasítást, mivel az teljesen kiirtja az önálló újságíró tevékenységet, és a „szükségesnél nagyobb mértékben" az MTI-anyagokra szorította a szerkesztőségeket. Utóbbi alatt elsősorban azt kifogásolták az anyag készítői, hogy az eleve érzékeny, de külföldi tudósítóhálózat híján a világpolitikai kérdésekben MTI-re utalt lapok a belpolitikai tudósításaiknál, sőt riportjaiknál is sűrűn használtak MTI-anyagokat. „A parancsolgatásnak ez a korlátolt módszere kiölte a lapok szerkesztőiből és munkatársaiból a kezdeményezést, és lélektelenné változtatta a sajtónkat" – rótta fel a Miniszterelnökség Sajtóosztályának az október 19-én tárgyalt anyag, amely a helyzetet az indirektebb irányítási módszerek előtérbe helyezésével, a heti szerkesztőségi értékezletek rendszeresítésével látta megjavíthatónak. A javaslat mértéktartóan hozzátette: ezeket a megbeszéléseket „legalább kezdetben kvalifikáltabb erők vezessék". A feladattal továbbra sem a Központi Vezetőség apparátusát terhelték, hanem állami vonalon kellett megszervezni a felelős szerkesztők „aktív bevonását". Az újítás a Rajk-pertől származtatta az új időszámítást a sajtóirányításban (a „kémbanda leleplezése után"), amely egybeesett a Népművelési Minisztérium tényleges megalakulásával, így a kampányokról, előtérben álló feladatokról annak Tájékoztatási Főosztálya szervezte meg a szerkesztőségek vezetőinek rendszeres tájékoztatását, akiktől azt várták, hogy – a sajtószerkezet újraszabásának

megfelelően – immár az adott lap sajátos profiljának, célközönségének megfelelően dolgozzák ki a saját terveiket.[16]

Az itt előrevetített heti szerkesztői értekezletek fő feladata a beavatás volt, vagyis az, hogy a szerkesztők naprakészek legyenek a párt politikai irányvonalát illetően, világosan lássák, mik az adott időszak – sajtóban is megfelelő súllyal és módon tárgyalandó – fő politikai feladatai. A tervezet szerint az értekezleteknek egy általános és egy bizalmas sajtótájékoztató jellegű szakmai része volt: az általános politikai tájékoztatót egy párt vagy állami vezető konkrét kérdésben tartott előadása követte. Az akkori tervezet az őszi mezőgazdasági munkákat, illetve a tervértekezleteket jelölte meg ilyen aktuális témakörökként. Mindettől tehát azt várták, hogy a szerkesztők a lap jellegének megfelelően alkalmazzák az általános instrukciókat és elhangzó információkat, és ezzel összhangban kívánatosnak tartották volna a sajtó egészre kötelező jellegű utasítások korlátozását a legfontosabb, legérzékenyebb kérdésekre.

A sajtó szerkezetének szovjetizálása

Az olvasóközönség vélhetően sokkal inkább a sajtó szerkezetének átalakítását érzékelte a saját bőrén, saját lapjainak eltűnését, összeolvadását. A lapszerkezet reformja a magyar sajtó szovjetizálásának projektjét valósította meg. A Titkárság 1949 márciusában a KV Sajtóosztályáról és a Sajtóbizottságról hozott döntés indoklásában kiemelte, hogy a magyarországi sajtó fejlődése elmaradt a többi szocialista országétól, így magától értetődő cél, hogy behozzák a hátrányt, demonstrálják a gyors ütemű átalakítást. Öt nagyobb feladatot soroltak fel: a sajtó gyökeres szervezeti átalakítását; a meglévő sajtóorgánumok átszervezését; a hírszolgálat átszervezését; a terjesztés problémáinak a kezelését; továbbá a nagy példányszámú tömegszervezeti sajtó kialakítását.[17] Vagyis a szovjet minta alapján a lapkínálat jelentős leegyszerűsítését, szűkítését irányozták elő a párhuzamosságok, a választási lehetőségek – az 1945–1948 közötti pluralizmus maradványainak – felszámolásával. Az új sajtószerkezetet tehát alapvetően nem új lapok alapításával kívánták megvalósítani, hanem meglévő lapok megszüntetésével, összevonásával. A kínálat szűkítését ugyanakkor a példány-

16 Jelentés az MDP KV Titkársága részére a sajtóreformról. MNL OL M–KS 276. f. 54/67. ő. e.

17 Az Agitációs és Propaganda Kollégium javaslata a Sajtóosztály rendezésére. MNL OL M–KS 276. f. 54/35. ő. e.

számok növelésével kötötték össze. Az év során számottevően csökkentették a kiadványok számát: 1949-ben összesen 206 lap szűnt meg. Az alkotmány elfogadásakor, 1949 augusztusában 422 engedélyezett sajtótermék szerepelt a Miniszterelnökség Sajtóosztályának listáján, ahol azonban célként a kínálat 306 lapra szorítását jelölték meg.[18]

1949-re valódi ellenzéki sajtó, amelyet a nyilvánosság uralása érdekében ki kellett volna iktatni, alig maradt. Az év elejét még megérte a Demokrata Néppárt (DNP) hetilapja, a *Hazánk*. Amikor 1948 őszén kiélesedett az MDP Mindszenty-ellenes kampánya, Rákosi Mátyás arra készült, hogy az esztergomi érsekkel kapcsolatos viták ürügyén csapjon le a szerkesztőségre. Az MDP főtitkára elképzelhetőnek tartotta, hogy a lap „fasiszta provokációra emlékeztető cikkeket közöl", azaz védelmébe veszi a DNP-vel egyébként konfliktusos viszonyban álló Mindszentyt. Ez esetben: „Meg kell engedni a kinyomtatását, de utána az összes példányokat azonnal le kell foglalni".[19] Mikor 1949 elején a kilátástalan helyzetbe hozott Barankovics az emigráció mellett döntött, a szerkesztőség még a pártvezető és elvei elárulása árán ideig-óráig meghagyta volna a lapot: „A Hazánkat be kell tiltani. Csak abban az esetben jelenhet meg még egyszer, ha az első oldalon Barankovicsot megbélyegző cikket hoznak le."[20] Erre nem került sor, a *Hazánk* a párttal együtt megszűnt, így az 1949-es választások előtti hónapokra nem maradt Népfronton kívüli politikai orgánum.

Megmaradhattak viszont egyházi lapok. Így a Jezsuita Rend lapja, a *Szív* is megjelenhetett 1949-ben – bár 1948 őszén egy hónapra betiltották, amiért publikálta Mindszenty József egyik beszédét.[21] Megmaradt az *Új Ember* katolikus hetilap is. Ennek kapcsán mutatkozott meg legnyilvánvalóbban, hogy a hatalom tényleges célja nem az egyházi lapok teljes tiltása volt, hanem végletekig történő visszaszorításuk, hogy középtávon egy térdre kényszerített, lojális egyházi vezetéshez hasonlóan lojális egyházi sajtó működjön. Ennek jegyében 1948-ban, 1949-ben folyamatos nyomás alatt tartották az *Új Ember* szerkesztőségét – a lapengedély meg nem újításának lebegtetésével, nyomdai ellenőrzésekkel. Így nem meglepő, hogy a lap vezetése, Pénzes Balduin főszerkesztő és Saád Béla felelős kiadó elébe ment a támadásoknak, és saját magát cenzúrázta. Ennek ellenére 1949 júniusában az MDP Titkársága úgy ítélte meg, hogy az *Új Ember*re

18 Kimutatás a magyar sajtó megoszlásáról (1949. augusztus) MNL OL XIX-I-10 56. d.

19 Jegyzőkönyv az MDP PB 1948. szeptember 2-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 53/8. ő. e.

20 Jegyzőkönyv az MDP PB 1949. február 3-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 53/20. ő. e.

21 Betiltották a Szívet. *Világ*, 1948. október 23.

gyakorolt presszió nem ért célt, a lapban sorok közötti üzenetek, a hivatalos propagandacélokkal szembemenő értékelések jelennek meg.[22]

A lapszerkezet megtisztítása és újrafazonírozása nem merült ki a kritikus, „rendszeridegen" sajtó felőrlésében. 1948 nyarán a pártegyesülés miatt már át kellett gondolnia az MDP vezetésének, hogy mit kezdjen a szociáldemokrata napi- és hetilapokkal. A *Népszavát* és a *Világosságot* meghagyták, előbbiből a Szaktanács napilapja lett, míg a rendkívül alacsony példányszámban megjelent *Kossuth Népét* megszüntették. Egyúttal a másik két hétfői lapot (*Reggel*, *Új Hírek*) a Mihályfi Ernő tulajdonában (!) álló *Független Magyarország*ba olvasztották a volt szociáldemokrata Gergely István irányítása alatt.[23] Még az ősszel sor került a *Világosság* és a *Szabadság* egyesítésére, hogy egyetlen délutáni pártlap maradjon.[24] Az év végén a parasztságnak szóló lapokat is egyesítették, amit az új, egységes rétegszervezet, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ) megalakulása indokolt.[25] Ugyanakkor az ifjúsági lapoknál még kivártak.[26]

A „gyorsítás" azonban nem jelentette a fennálló lapszerkezet azonnali felborítását. Ahogy a politikai pártok felszámolása sem élesen következett be, a sajtóbéli pluralizmust sem egy tollvonással intézték el a felszínen. Ahogy 1949-ben elvileg többpárti, de népfrontválasztásokat tartottak, úgy többpárti, de népfrontos hangvételű maradt pár évig a sajtó is, igaz, folyamatosan szűkült maradék megőrzött plurális jellege, rétegagitációvá változtatva eltérő hangját. A választások előtt éppen hogy „fékeztek", hogy a sajtó népfrontjellege megmaradjon és a nem kommunista párthoz kötődő rétegeket is megszólítsa. Ezért 1949 tavaszán – az azt megelőző másfél év trendjét megakasztva – némiképp megemelték a „polgári sajtó" papírkeretét, azzal a feltétellel, hogy e szerkesztőségek a 3,2 tonnányi pluszpapírt nem fordíthatják a példányszám növelésére, csak az oldalterjedelmet emelhetik. A hivatalos indoklás szerint ez a sajtó egysíkúságát segíthetett enyhíteni.[27] A borítékolható „népfrontsiker" ellenére a társutas szer-

22 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkárságának 1949. június 8-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/49. ő. e.

23 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkárságának 1948. július 1-i üléséről. MNL OL 276. f. 54/3. ő. e.

24 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkárságának 1948. október 28-i üléséről. MNL OL 276. f. 54/13. ő. e.

25 Javaslat a parasztlapok megszüntetésére és a *Szabad Föld* szerkesztőségére. MNL OL M–KS 276. f. 54/21. ő. e.

26 Jelentés az ifjúsági lapokról az MDP Szervező Bizottsága részére. MNL OL M–KS 276. f. 55/33. ő. e.

27 Javaslat az MDP KV Titkárságának a rotációs papír felhasználására. MNL OL M–KS 276. f. 54/41. ő. e.

kesztőségek iránti bizalmatlanságot mutatta, hogy a választások után felmerült annak gondolata is, hogy a nem kommunista napi- és hetilapok szerkesztőségébe cenzort, „kommunista politikai megbízottat" delegáljanak.[28]

A napilapszerkezet átalakításába, a „nagy példányszámú, magas politikai színvonalú réteglapok" kialakításába a választások után bele is vágott az MDP.[29] A tervek szerint egy délutáni újság – a *Világosság* – maradt volna, míg laptársai, a városi(!) *Kis Újság*, az *Esti Szó* megszűnt volna, a *Világ*ot és a *Haladás*t pedig összeolvasztani tervezték. A fentiek jegyében a *Világ* augusztus 1., az *Esti Szó* augusztus 15. után már nem jelent meg, míg a *Kis Újság* városi kiadása maradt. A *Világosság* helyét a következő év elején helyezték el a lapok szovjetizált koordinátarendszerében, és került a budapesti pártbizottsághoz. Ebben a *Vecsernaja Moszkva* mintáját követték: „ennek a lapnak van a legfrissebb és legsokoldalúbb hírszolgálata a moszkvai életből. A moszkvai szórakoztató intézmények itt közlik közleményeiket; sokat foglalkozik az ellátás kérdéseivel és bírálja a hatósági intézmények munkáját. Bő a sportrovata."[30] Két külön fővárosi volt kisgazdalapnak nem látták értelmét, a *Magyar Nemzet*et, amelybe beolvasztották a *Hírlap*ot, a városi „kispolgári értelmiség" napilapjának szánták. A tervek szerint a bulvárjellegű *Magyar Nap*ból alakították volna ki az ifjúsági napilapot, ám végül 1949 októberében a veszteséges, profilját nem találó kiadvány megszüntetése mellett döntöttek.[31] A vidéki tömegek lapjait 1949-ben még nem akarták bolygatni, mind a kisgazdapárti *Kis Újság*, mind a parasztpárti *Szabad Szó* tovább működhetett.

1949 végén a következőképpen nézett ki a „profilizált", rétegeket célzó napilapok kínálata. Az MDP központi lapjaként a párt hivatalos álláspontját tolmácsolta a *Szabad Nép*. Az SZDP meghatározó napilapjából, a *Népszavá*ból – a megcélzott munkások előtt sem hitelesen[32] – szakszervezeti lap lett. A volt

28 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. június 8-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/49. ő. e.

29 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. június 8-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/49. ő. e.

30 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1950. január 13-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./81. ő. e.

31 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. október 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./67. ő. e.

32 „A tömegek nem vették tudomásul, hogy a *Népszava* a szakszervezetek lapja, s nem tudják – részben nem akarják – ennek következményeit levonni. Volt KP-tagok részéről továbbra is fennálló animozitás és bizalmatlanság, volt SZDP-tagok részéről vagy bizonyos harag, vagy aggodalom mutatkozik" – olvasható az MDP Szervező Bizottságának készített jelentésben. MNL OL M–KS 276. f. 55/13. ő. e.

kisgazdapárti *Magyar Nemzet* a városi és vidéki értelmiség lapjaként, erős kulturális irányultsággal jelent meg. A *Friss Újság* valamelyest tartotta még bulvárjellegét mint a városi és vidéki „kisemberek", „elmaradottabb" rétegek lapja. A *Világosság* ekkor még az MDP délutáni lapjaként jelent meg. A benne szereplő bő várospolitikai anyaggal, riportokkal, sport- és kulturális hírekkel (és antiimperialista propagandával!) predesztinálva volt arra, hogy a budapesti pártszervezethez kerüljön. A *Kis Újság* – és az *Esti Szó* – a közép-, illetve szegényparasztság lapja volt. Előbbi kapcsán kifejezett előírás volt, hogy „nem járulhat hozzá szerkesztésével és terjesztésével a Kisgazdapárt szervezeti életének felélénkítéséhez". Így kisgazda jellege arra korlátozódott, hogy kommunista helyett kisgazda politikusok adtak hangot a hivatalos irányvonalnak.[33]

Bár öles lépéseket tettek ebbe az irányba, a szovjet mintájú lapstruktúrát nem sikerült teljesen kialakítani 1949 végére. Hiányzott belőle a hadsereg lapja: a *Krasznaja Zvezda* magyar kistestvérének megalapításáról csak 1950 augusztusában határoztak.[34] A már 1949-ben körvonalazott ifjúsági napilap pedig 1951-ben indult el *Szabad Ifjúság* címmel. Az előterjesztés nem mulasztotta el aláhúzni, hogy a környező országokban már mindenhol működött a *Komszomolszkaja Pravda* alteregója.[35] Ebben az évben szűntek meg a parasztság napilapjai, a vidék legfőbb orgánuma a *Szabad Föld* hetilap maradt. A szovjetizált struktúrából ekkor már csak egy fontos elem hiányzott, az *Izvesztyija* típusú „félhivatalos" kormánylap, amelyre a *Magyar Nemzet* látszott alkalmasnak, ám ez az elképzelés nem valósult meg.[36]

A hetilapok és vidéki lapok esetében szintén végbement a szerkesztőségek összevonása és a lapprofilok átszabása. A hetilapoknál a követett alapelv szerint egy réteghez egy rétegszervezet és egy lap dukált, ahogy azt a falusi lapok példáján láthattuk. Hasonló egységesítés mellett döntöttek a női és ifjúsági újságok esetében is. Vidéken szakítottak a helyi sajtó hagyományaival is. A lapszerkezet 1945 előtt és után a városi lapokra épült, bizonyos városokban 1945–1946-ban

33 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. október 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./67. ő. e.

34 Az előterjesztés az alábbi feladatkört írta elő számára azon túl, hogy keltse fel és tartsa ébren a honvédség iránti érdeklődést: „A politikai rész a bevonult munkás és parasztfiatalok politikai és kulturális nevelését segítse. Népszerűsítsék a párt határozatait, ötéves tervet, proletár nemzetköziséget, szocialista patriotizmust stb. Neveljen az imperialisták, ügynökeik gyűlöletére."

35 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1950. augusztus 23-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./114. ő. e.

36 Feljegyzés a Magyar Nemzet munkájáról, 1952. december 10. MNL OL M–KS 276. f. 89/209. ő. e.

is két, elvétve három egymással rivalizáló újság is engedélyt kapott. Az új elképzelés viszont nem városi, hanem regionális sajtót tűzött ki célul a szovjet minta alapján. Az 1949-es tervekben nyolc regionális lap szerepelt: ezeket novemberben akarták elindítani, oly módon, hogy a szomszédos megyék számára az ottani ügyekkel foglalkozó mutációs oldalakat készítettek volna.[37] A vármegyék öröksége azonban a megyereform után is szívósnak mutatkozott, és a helyi kommunista sajtó megyei szinten épült ki. 1949-ben a Független Kisgazdapárt maradt az egyetlen politikai formáció, amelynek az MDP-n kívül helyi lapjai maradtak, de a cél itt is az volt, hogy ennek befolyását minimálisra szorítsák vissza. Ennek megfelelően 1949 júliusában az akkor még létező 11 helyi napi- és hetilapjukból négy napilap és egy hetilap további kiadását hagyták meg.[38] Így Szegeden, Debrecenben, Kaposvárott és Miskolcon formálisan még plurális napisajtó működött, majd 1950 augusztusában az addigra megmaradt – erősen veszteséges – hármat is feleslegesnek nyilvánították, és ezek megszüntetését kérték a kisgazdapárt vezetésétől.[39]

A sajtópluralizmus felszámolása az addigi kiadórendszer hasonló irányú átformálását is feltételezte. A korábbi pártkiadóknak se volt helye az új szisztémában, így az MDP vezetése azt a célt tűzte ki, hogy a lapkiadást is központosítja. Ehhez elegendőnek tartották három óriáskiadó létrehozását: az MDP kiadóját természetesen megőrizték a pártkiadványok számára; a többi párt 1949-ben még létező orgánumait az Állami Lapkiadóhoz rendelték, míg a Szakszervezeti és Tömegszervezeti Lapkiadó gondoskodott volna a nevében foglalt kiadványok megjelentetéséről, ám ez a kiadó 1949 során még nem jött létre.[40]

A lapterjesztés drasztikus átalakítására nem került sor, bár a Titkárság elé kerülő tervezet az addigi gyakorlatnak e téren is hadat üzent, és a „hivatalos" terjesztést „mozgalmi terjesztéssel" akarta felváltani. Azonban ettől maga Rákosi Mátyás óvta az illetékeseket, kiemelve, hogy a racionalitás azt követeli, hogy fürge, „üzleti" alapon jól működő gépezet juttassa el az olvasókhoz a propagandát. Ez természetesen 1949-ben már nem jelenthetett rugalmas, hatékony kis-

37 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. június 8-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./49. ő. e.

38 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. július 6-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54./52. ő. e.

39 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1950. augusztus 9-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/112. ő. e.

40 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. október 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/67. ő. e.

vállalkozásokat, a lapterjesztés állami kézbe vétele nem volt kérdéses. A feladatot az 1949. február 1-jén megalakult Lapterjesztő Nemzeti Vállalat vette át. Ám az év végi adatok azt mutatták, hogy az államosítás nem növelte a hatékonyságot és nem csökkentette a költségeket: míg a magánterjesztéses rendszerben a lapár 25–30 százalékáért vállalták ezt a feladatot, az állami lapterjesztő 30–38 százalékot vont le. Ráadásul a párt szava is kevésbé jutott el a címzettekhez, mivel a remittenda 20–25 százalékról 38 százalékosra nőtt. Ezért már ekkor felmerült a későbbi megoldás, hogy a posta vegye át a lapterjesztést, ahogy az 1949-ben például már Lengyelországban is történt.[41]

A magánvállalkozástól és piactól függetlenítendő sajtó az árképzését tekintve is függetleníthetővé vált a tényleges költségektől. Mivel a cél nem a nyereségesség volt, hanem az, hogy a propaganda minél többekhez eljusson, a lapárak leszállítását határozták el, amit a kiadói tevékenység állami támogatása, szubvencionálása révén tettek lehetővé. Az előterjesztés nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Magyarország e téren is elmaradásban van a szomszédos országokhoz képest. A lapárakat a kenyérárakkal vetették egybe, és arra jutottak, hogy Magyarországon a szellemi táplálék ára nem eléggé törpül el az alapvető élelmiszeré mellett. Lengyelországban egy újság 3–5 zlotyba került, míg a kenyér ára 30 zloty volt, azaz 8–10-szeres a különbség; Romániában a 4 lejes újsághoz viszonyítva a kenyérárak (16–35 lej) 4–9-szer voltak magasabbak; Csehszlovákiában 3–4-szer annyit kellett fizetni egy kilogramm kenyérért, mint egy napilapért (1,50 korona, illetve 5 korona). Ugyanakkor Magyarországon a kenyér csak 2–3-szor volt drágább az újságoknál.[42] A lapok árának csökkentését ugyanakkor igyekeztek közgazdaságilag is racionálisnak láttatni úgy, hogy a várható nagyarányú példányszámemelésnek köszönhetően az átmeneti deficit „kinőhető".

A példányszámok növelése érdekében nagyszabású terjesztési-előfizetési kampányokat szerveztek. Ezek legtöbbször egy-egy lap előfizetőinek számát próbálták felpumpálni, és bár a példányszámok valóban nőttek, a kampányszerűség rendre visszaütött. 1949-ben – a májusi lengyelországi nevelési, könyv- és sajtóhéthez hasonló – ún. Országos Sajtóhét rendezéséről határozott az MDP Titkársága. Az elképzelés szerint a kivételes – a magyar sajtó „elmaradt állapota" miatt indokolt – nagyszabású rendezvény állami és pártvezetők részvételével a

41 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. november 23-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/73. ő. e.

42 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. október 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/67. ő. e.

figyelem középpontjába helyezte volna a sajtót és új előfizetőket toborzott volna.[43] Megrendezésére azonban mégsem került sor.

A sajtó szerkezetének és infrastruktúrájának átszabásával párhuzamosan folyt a sajtóban dolgozók megrostálása, a szerkesztőségek „megtisztítása" is. Ez a folyamat sem 1949-ben vette kezdetét. Eleve a sajtó és a politika között nagyfokú átjárhatóság, átfedés volt 1945 és 1948 között is, a többpárti médiakörnyezetben a pártsajtó irányító posztjaira addig is pártkáderek kerültek, adott lapnál dolgozni politikai elkötelezettséget is jelentett. Ahogy a politikai palettán felgyorsultak a változások 1947-től, ahogy a koalíciós és külső társutas pártok balra tolódtak, mígnem feloldódtak a népfrontban, úgy szorultak ki e pártok jobboldalához, majd centrumához tartozók – „reakciósnak" bélyegezve – a sajtóból is. Így a pártvezetés elé már győzelmi jelentés kerülhetett 1949 őszére: „a reakciós, burzsoá szellemmel megfertőzött polgári újságírók jelentős részét" sikerült eltávolítani a még megmaradt szerkesztőségekből. A Magyar Újságírók Országos Szövetségénél októberben elrendelt tagrevízió további tisztogatásokat vetített előre. 1949-re a megbízhatóság két döntő faktora már a párttagság és a származás vált, és ennek jegyében a sajtó káderhelyzetét munkások átcsoportosításával, szerkesztőségekbe helyezésével és újságírók pártiskolázásával kívánták javítani.[44]

A sajtó és a sajtóirányítás átalakítása, az egypárti, szovjet mintára felépülő sajtó kiépítése és a pártállami irányítás megteremtése nem 1949-ben kezdődött, és nem is 1949. december 31-én ért véget – ám abban az évben nagyobb sebességbe kapcsolt. A szovjet minták, egyúttal a tömegpropaganda hatékonyságáról élő elképzelések „nagy példányszámú, magas politikai színvonalú réteglapok" megteremtését követelték meg. Ehhez az addigi többpárti szerkezet maradványait leépítve juthattak el, így elsősorban lapok összevonásával, megszüntetésével járt együtt. Csak egy maradhat, ezt az elképzelést hajtották végre a napilapok profiltisztításakor a más-más célközönségnek gyártott, nem versengő tömeglapokkal, a megyei lapok uniformizálásakor, az egységes parasztlap, ifjúsági lap, színházi-kulturális lap, mezőgazdasági lap stb. kialakításakor. Az 1949-ben még létező „polgári lapokat" nem egy csapásra tiltották be, hanem elnyújtva, fokozatosan jelentéktelenítették el őket, míg meg nem szűntek.

43 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. november 23-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/73. ő. e.

44 Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. október 19-i üléséről. MNL OL M–KS 276. f. 54/67. ő. e.

Megváltozott a lapok hangja, tartalma is: a szerkesztés immár az olvasónak nem, csak a hatalomnak kellett megfeleljen, amely a társadalom mozgósítását, a propagandaüzenetek célba juttatását várta el sajtójától. De nemcsak a szerkesztést függetlenítették a piactól, hanem a lapkiadást és a terjesztést is állami kézbe vették. Mindez egyre gyorsuló ütemben ment végbe 1947 őszétől, bár 1949-ben a terület felelősei úgy érezték és/vagy éreztették, hogy lemaradásban vannak mind a szovjet blokk más államaihoz képest, mind más területekkel, a politikai vagy gazdasági szférával való összehasonlításban. A gyorsítási kényszer érzése ellenére ez a folyamat 1951-ig tartott, a pluralizmus nyomait ekkorra számolták fel teljes mértékben a sajtóban.

Gazdaság,
politika

Bódy Zsombor

1949: az alumínium éve?

A Maszobal-sztori

> „A bauxit vagy alumíniumérc a jövő fémjének nyersanyaga. [...] Most tartunk körülbelül ott, hogy az emberiség eddigi vaskorszakát felváltja az alumínium korszak. [...] Ha a magyarországi bauxitot teljes egészében fel tudnánk dolgozni alumíniummá és alumíniumkészítményekké, hazánk kiszámíthatatlanul gazdag jövő elé nézhet. Ha megvalósítjuk azokat a lehetőségeket, amelyeket a bauxit és alumínium magában rejt, Magyarországon 15–20 év múlva akár már adót sem kell fizetni!"[1]

1949 a magyar történelemben mindenekelőtt a Rajk-per vagy a szovjet mintájú alkotmány (1949. évi XX. törvénycikk) elfogadásának az éve, vagyis a sztálinizmus magyar változata kiteljesedésének esztendeje.[2] Ugyanakkor 1949 bizonyos szempontból az alumínium éve is Magyarországon. Ha az Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) katalógusában az „alumínium" szóval indítunk keresést, akkor a korai, 19. századi találatok, és a néhány, második világháborút megelőző munka után az 1940-es években kezdenek sűrűsödni a címükben vagy könyvtári tárgymegjelölésükben az alumínium szót hordozó publikációk. Ebből az évtizedből 47 találatot ad a katalógus, amiből 25 önmagában az 1949-es évből származik. A 25, alumíniummal kapcsolatos publikáció több, mint amennyit 1940 előttről egyáltalán ismer az OSZK katalógusa. A rákövetkező években az alumíniummal kapcsolatos tételek száma ismét csökken, 1950-ben és 1951-ben mindössze 9, illetve 10 találatot ad a keresés. Az alumíniummal kapcsolatos publikációs tevékenység felfutása nem volt véletlen; az alábbiakban azt a fejlő-

1 Markos György: Miért a bauxit? *A Tett* 1946. május 1.

2 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, 2013.

dést szeretnénk megvilágítani, ami ennek okát képezte, s azt gondoljuk, hogy ez a kiépülő államszocialista rendszer természetének olyan oldaláról, nevezetesen technokrata arcáról is elmond valamit, amire eddig nem irányult figyelem.

Az alumínium meghódítja a világot

Az alumínium előállítása, az elemnek még a 19. század első felében történt azonosítása után rendkívül költséges volt. Éppen ezért ékszerek alapanyagául szolgált, és a legmagasabb társadalmi presztízsű csoportok használták, III. Napóleon például étkészletet készíttetett belőle. A 20. század elejére kifejlesztett technológiával már lehetővé vált az alumínium olcsóbb, ipari léptékű előállítása. Az első világháború időszakában Magyarországon is elindult a bauxitkitermelés német hadiipari megrendelők számára, azonban ezek a telephelyek – a Bihar-hegységben – a trianoni békeszerződés értelmében Romániához kerültek. Az Aluérc Rt. azonban, amely a bányászatot e területeken elkezdte, az első világháború után – hogy érdekeltségeit az utódállamokban megőrizhesse – székhelyét Svájcba áthelyezve Bauxit Trust név alatt tovább működött. E szervezet és alkalmazottak nélküli cég a két világháború között leányvállalatokat birtokolt Romániában, Jugoszláviában, Görögországban, továbbá Olaszországban, és formálisan Magyarországon is, noha a tényleges irányítást Budapestről végezték, s az Aluérc Rt. központjából szükség esetén zürichi keltezéssel leveleztek.[3]

A cégcsoport keretein belül – melyben a magyar nagytőke ismert csoportjai, családjai vettek részt, többek között a Weisz Manfréd-konszern, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt., a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. – az 1920-as évek második felében indult újra a bauxit bányászat és a feldolgozás Magyarországon. 1926-ban Gánton kezdődött – német felvásárlók számára – bauxitbányászat, majd a világgazdasági válság után újabb bányák nyíltak. 1934-ben egy kisebb leányvállalatuk keretében timföldgyártás indult el Mosonmagyaróváron, s a rákövetkező évben – norvég technológiai importtal[4] – alumíniumkohó és alumíniumfólia-hengermű létesült Csepelen. Egy kisebb vállalat 1937-ben könnyűfémöntödét létesített Kőbányán. Az Aluérc Rt. mellett – amely vállakozásaiba német partnereinek tő-

3 *A magyar ezüst története. Az állami alumíniumipar ötven éve (1948–1997).* Főszerk. Klug Ottó. Hungalu Rt., Budapest, 1997.

4 Kolosy Ernő: A magyar alumíniumkohászat története. In: *A legújabbkori magyar fémkohászat története.* Szerk. Dr. Becker Ervin. METESZ, Budapest, 1967. 147–172.

kéjét is bevonta – az 1930-as évek végén egy másik nagyobb cég is megjelent az iparágban. Ennek a kormányzati-politikai támogatást élvező, frissen alakult Magyar Bauxitbánya Rt.-nek elnök-igazgatója Kozma Miklós, az MTI elnöke, a Gömbös-kormány korábbi minisztere volt, s részt vett benne a politikai elit és a történelmi arisztokrácia számos személyisége (Wünscher Frigyes, a Hangya vezetője, Széchenyi Zsigmond, Károlyi Gyula, Kánya Kálmán, Esterházy Móric, Lázár Andor, de részvényes volt benne a Zirci Ciszterci Apátság is). A magyar bauxitbányászat az 1930-as évek végén világviszonylatban is jelentős volt. 1938-ban Magyarországi bányákból származott a világ bauxittermelésének 13,1%-a, ami azt jelentette, hogy Franciaország és Nagy-Britannia után hazánk a világ harmadik bauxittermelője volt. (Utóbbi államok termelésébe azonban több kontinensen elhelyezkedő gyarmataik bányáinak eredményét is beleszámították.) A bauxitkitermelés volumenéhez képest elenyésző volt az alumínium-előállítás, hazánk mindössze a világtermelés 0,3%-t adta.[5]

A második világháborús hadiipari konjunktúra azután a magyar bauxitbányászat további bővülését hozta, és a feldolgozó kapacitások kiépülése is nekilendült, jelentős részben német érdekeltségű, vegyes tulajdonú vállalatok révén. Tatabányán 1940-től folyt alumíniumkohászat a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vállalkozásaként, Ajkán 1943-tól a Magyar Bauxitbánya Rt. indított timföldgyártást és alumíniumkohászatot, s ugyanebben az évben kezdett alumíniumfélgyártmány-termelést Székesfehérváron, amelyhez a vállalat – a nagy tőke- és technológiaigény miatt – szintén egy német partnert vont be.[6] A háború alatt ezenkívül új alumínium-hengerművet helyeztek üzembe Csepelen, és elindult – a Bauxit Trust, a kormány és egy német vállalat közös beruházásaként – az almásfüzitői timföldgyár építése, amely azonban a háború végéig nem fejeződött be. Az 1938-as 1310 tonnáról 1943-ig így is 9870 tonnára nőtt a magyar alumíniumtermelés.[7] A magyar bauxitkitermelés 1943-ban a szovjetunióbeli háromszorosa volt. Ez nemcsak a magyar bauxitbányászat fontosságát jelzi, hanem a Szovjetunió elmaradását is ennek a háború során mind fontosabbá váló nyersanyagnak a kitermelésében. Az alumíniumtermékeket a háborúban elsősorban a repülőgépgyártásban hasznosították, de mindenütt másutt is,

5 Sipos Sándor: A bauxit és az alumínium világtermelése 1938-ban. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1942/10–12. 694–706.

6 Sipos Antalné: Hová lettek a magyar föld kincsei? *Archívnet,* 2006/4. https://www.archivnet.hu/gazdasag/hova_lettek_a_magyar_fold_kincsei.html (2019. december 30.)

7 Az 1948: XIII. tc. a bauxitbányászat és az alumíniumipar államosításáról indoklása. *Corpus Juris Hungarici. 1948. évi törvénycikkek.* Franklin Társulat, Budapest, é. n. 55.

ahol könnyű, de szilárd fém – valamilyen alumíniumötvözet – alkalmazása előnyös volt. A bauxitbányászat oroszországi fejletlensége, és ugyanakkor az ágazat stratégiai jelentősége magyarázza majd a Szovjetuniónak a magyar alumíniumiparral kapcsolatos 1945 utáni politikáját.

A második világháború alatt az Egyesült Államokban az alumínium-előállítás 1939–1943 között 600%-kal nőtt, miközben az acéltermelés csupán megduplázódott.[8] A látványos fejlődést ebben az időszakban a háború igényei indukálták. Ahogy egy háború utáni elemzés megállapította: „Az alumínium a modern hadviselés legfontosabb egyedi nyersanyagává vált. Semmilyen harc nem lehetséges, semmilyen háború nem folytatható a sikeres befejezésig ma hatalmas mennyiségű alumínium felhasználása és elpusztítása nélkül."[9] A második világháború után a világban az alumíniumipar – a végtermékeket illetően részben profilt váltva – egy átmeneti megtorpanás után tovább tudott növekedni.

Az alumínium hétköznapi, nem katonai használata a második világháborút követően rendkívül gyorsan terjedt. E fém gazdaság- és kultúrtörténetének megírására vállalkozó Mimi Sheller szerint ennek oka nem pusztán az anyag – bizonyos vonatkozásokban kétségtelenül előnyös – materiális jellemzőiben rejlett. Megállapítása szerint az alumínium diadalútja – amely bizonyos esetekben, mint az egy-két évtizeden belül kiderült, túl is ment az észszerű felhasználás körén, mert lettek volna alkalmasabb alternatív anyagok – nem volt törvényszerű. Az alumínium mindennapi elterjedése egyaránt igényelte a kutatás-fejlesztési és beruházási döntéseket, amelyek éltre hívták a termelő kapacitásokat, és a kereslet megjelenését a felhasználók oldaláról. A kereslet felkeltése a potenciális fogyasztók körében azoknak a diskurzusoknak volt az eredménye, amelyek az alumíniumot a modernitással, a haladással, illetve a jóléttel kapcsolták össze. A megrendelők, felhasználók igényei és elvárásai formálásában, amelyek alumínium alapú konstrukciók tervezését indokolták, Sheller szerint döntő szerepe volt ezeknek a diskurzusoknak. Ha hasonló diskurzusok nem is formálták a magyar alumíniumipar történetét az 1940-es években, amint a mottó jelzi, nem voltak ismeretlenek nálunk sem. Összességében az alumínium elterjedése a vállalatok, tudományos szereplők, állami-kormányzati aktorok és természetesen a felhasználók tevékenységének együttes eredménye volt. Mindezen szereplők

8 Mimi Sheller: *Aluminium Dreams: The Making of Light Modernity*. MIT Press, Cambridge, Ma.,–London, 2014. 61–84.

9 Dewey Anderson *Aluminium for Defence and Prosperity* című, 1951-es munkájából idézi: Sheller: i. m. 61.

körében pedig az alumínium mint könnyűfém jelentőségéről formált elképzelések közösségét az alumíniumot a korszerűséggel, modernitással és a haladással, valamint a hatékonysággal összekötő modernista technokrata diskurzusok teremtették meg.[10] Az alumínium példája jól mutatja, hogy a *business history* összeköthető, illetve összekötendő a kultúrtörténettel, mert az alumíniumipari beruházások rentabilitása e könnyűfém kulturális felértékeltségén nyugodott.[11]

Az alumíniummal kapcsolatos modernista diskurzusok nem csak az angol nyelvű világot jellemezték a második világháború utáni időszakban. Az alumínium a szovjet jövőképekben is szerepelt és a megvalósult kommunizmussal kapcsolódott össze. Vaszilij Zaharcsenko *Utazás a jövőbe* című, magyarul 1953-ban megjelent sci-fije – amely regényszerű cselekményt nem is tartalmazott, csak a kommunizmus jövendő, elképzelt technológiájának dicsőítő részletezését – egy teljesen automatizált járműgyárat mutat be, ahol nagyrészt alumíniumot használnak.[12] Hasonlót a magyar irodalomban nem nagyon találunk, bár Fehér Klára *Földrengések szigete* című, 1957-ben megjelent sci-fijében bőven szerepel alumínium.

Az 1945-öt követő években a bauxitbányászat és alumíniumipar területén dolgozó magyarországi szakemberek ritkán kalandoztak a *science fiction* területére, s csak elvétve fogalmaztak olyan szövegeket, amelyekben az alumíniumot a modernitással kapcsolták volna össze. 1945 előtt inkább volt arra példa, hogy az alumínium modern és ráadásul nemzeti konnotációval bíró fémként

10 Sheller: i. m. 35–47. Az alumínium felhasználása a járműgyártásban műszaki adottságait tekintve logikus volt, az elektrotechnikában viszont, ahol szintén elterjed, nem, mert az alumínium akár veszélyes mértékben is felmelegszik, ha elektromosságot vezet. A háztartási eszközök körében szintén megjelentek kisvártatva kedvezőbb adottságú anyagok, mint az alumínium. A közlekedésre nézve lásd különösen a Speed Metal c. fejezetet: uo. 85–114. Hozzávetőleg két évtizeddel később az alumínium elveszítette modern asszociációit, sőt a „túlhasználat" következtében inkább az olcsóság és az igénytelenség képzetei kapcsolódtak hozzá. uo. 221–246.

11 Eric Schatzberg: Symbolic Culture and Technological Change: The Cultural History of Aluminium as an Industrial Material. *Enterprise and Society*. Vol. 4. (2003.) 2. 226–271. Schatzberg munkájára Sheller is nagyban épít, ám vele ellentétben elsősorban az Egyesült Államok alumíniumiparára koncentrál, és annak „fényes" történetével szembe állítja a közép- és dél-amerikai bauxitkitermelő helyek "sötét" történetét, a technokrata modernitás diskurzusait így az észak–dél ellentétének kontextusába helyezve. Schatzberg arra is rámutat, hogy az alumíniummal kapcsolatos viták és az alumínium megjelenítései nem ugyan olyan módon történtek a repülés, az elektrotechnika, a járműipar és a hétköznapi használati tárgyak esetében.

12 Elemzésére lásd: Radnai József: *Fantasztikus alumínium. Alumínium a sci-fikben*. Szerzői kiadás, Budapest, 2017. 162–168.

jelent meg.[13] 1945 után nem volt tehát kiterjedt az alumínium gazdasági, társadalmi vagy éppen nemzeti jelentőségéről szóló diskurzus Magyarországon, csupán szórványosan találhatunk alumíniumipari szakemberektől lelkes sorokat a nagyszerű jövőről, amelyet az alumínium majd lehetővé tesz. Az iparág szakértőit nyilván lekötötték azok az új, gyakorlati kihívások, amelyek a háború végével álltak elő. A háborús hadigazdálkodás már amúgy is megteremtette az állami kontrollt az iparág felett, most ehhez a szovjet befolyás is társult, s ilyen körülmények között nem is volt szükség a sci-fibe hajló diskurzusra annak érdekében, hogy megteremtsék az alumíniumtermékek iránti keresletet.

Bauxit- és alumíniumipar Magyarországon 1945 után

A fegyverszüneti szerződés értelmében a bauxit- és alumíniumipari vállalatok német tulajdonrésze – mint minden más német tulajdon is – átment szovjet tulajdonba. Mind a magyar nagytőke irányadó csoportjaihoz kötődő Aluérc Rt., mind az 1930-as évek végén politikai hátszéllel alakult Magyar Bauxitbánya Rt., továbbá a Dunavölgyi Timföldgyár Rt. (Almásfüzitőn, amely az Aluérc Rt., a magyar kormány és egy német cég közös vállalata volt) innentől kezdve szovjet–magyar vegyesvállalatok lettek. Az 1945. augusztusi szovjet–magyar kereskedelmi szerződés további szovjet–magyar együttműködést irányzott elő az iparágban. Ennek konkretizálására 1946. április 8-án a vállalatok magyar tulajdonosai, a kormány és a szovjet érdekeltség képviselői között egy megállapodás született. Ennek értelmében a cégek vezérigazgatói minden esetben szovjetek lettek, helyetteseik pedig magyarok. A cégek működésének belső szabályait azután a gyakorlatban úgy alakították, hogy az üzletvitelre, termelésre vonatkozó minden érdemi kérdés a vezérigazgató kompetenciájába tartozott, beleértve az alsóbb szintű személyi döntéseket is. Közben fenyegetett az iparág több üzemének – az almásfüzitői timföldgyár még üzembe sem helyezett gépeinek és a székesfehérvári gyárnak – a jóvátételként való leszerelése és Szovjetunióba szállítása is, amire azonban, köszönhetően éppen a fenti megállapodásnak, nem került sor. Ezen egyezmény nyomán a Magyar Bauxit Rt.-ből létrejött a

13 Szekeres Ferenc: *Az alumínium Magyarország nemzetgazdaságában*. Részlet a Közgazdaságtudományi Kar doktori értekezéséből. Budapest, 1941. Domony András: A XX. század féme, az alumínium. *Búvár*, 1942. július. 259–262. Nikolaus Fodor: *Das ungarische Metall: Aluminium*. [Pester Lloyd,] Budapest, 1935.

Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium (Maszobal) Rt. Ennek birtokában voltak a nyirádi, alsóperegpusztai és a nagyharsányi bauxitbányák, az ajkai timföldgyár és alumíniumkohó, valamint a székesfehérvári könnyűfém-hengermű.[14] A szovjet vegyesvállalatok számára a magyar kormány számos kedvezményt és előnyt biztosított. Kormányrendeletek révén a Maszobal többször is vám-, adó- és illetékmentességben, illetve más kedvezményekben részesült.[15] A Minisztertanács 1947 nyarán pedig a szovjet vegyes tulajdonú vállalatoknak elsőbbséget biztosított bármely magyar vállalttal szemben a bauxit utáni kutatások terén.[16]

Az ágazat vállalatait a kormány az 1948. XIII. törvénycikkel már a többi iparág előtt államosította. (Ez nem csupán a termelő egységeket érintette, ahogyan az két évvel korábban a szénbányászattal foglalkozó vállalatok esetében történt, ami vegetálásra kényszerítette a bányáiktól megfosztott cégeket, s a szénkitermeléshez kapcsolódó, de kezelésükben megmaradt egyéb üzemágakat.) Így a különböző magántulajdonosok helyett most már a magyar állam lett a szovjetek társtulajdonosa a cégekben. Az államosított, nem szovjet érdekeltségű vállalatokat pedig az Állami Bauxit-Alumínium Rt. (Albart) cég alatt vonták össze.

Az államosítás után az MDP KV Államgazdasági Osztályán készült egy áttekintő feljegyzés az ágazat helyzetéről. Ebben megállapították, hogy az 1946. áprilisi megegyezés megmentette a Dunavölgyi Timföldgyár (Almásfüzitő) és a székesfehérvári alumínium-hengermű berendezéseit a Szovjetunióba szállítástól – amire már kijelölték őket –, de ennek áraként szovjetek a vállalatok vezetésében mindenütt maguknak kötötték ki a vezérigazgatói posztot, s a későbbiekben a vállalati alapszabályok a magyar beosztottaknak csak olyan ügyeket hagytak meg, amelyeket a vezérigazgató rájuk szignált. Gazdasági, adminisztratív és személyzeti részletkérdések is a szovjet vezérigazgatók kezében voltak így,

14 MNL OL XXIX-F-35. (1. d.) A Maszobal Rt. alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve.

15 24.690/ 1946. M. E. sz. rendelet a Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Társaságok létesítése tárgyában létrejött Egyezmény keretében külföldről érkező áruk vám- és más köztartozás-, valamint behozatali engedélymentes vámkezelése tárgyában. 4240/1947. M. E. sz. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének kormánya között Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Társaságok létesítése tárgyában 1946. évi április hó 8. napján létrejött Egyezménnyel kapcsolatos adó- és illetékmentességről.

16 A minisztertanács 1947. június 27-én fogadta el a szovjetekkel való megállapodást tartalmazó jegyzőkönyvet, amely szerint, ha bármilyen cég engedélyt kért egy területen bauxitkutatásra, akkor annak megadása előtt a kormánynak meg kellett kérdezni a szovjet társaságokat arról, hogy folytatnának-e ott kutatást. *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1947. június 2.–szeptember 19.* Szerk. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000. 358., 382.

de a vállalatok struktúrájában a további döntő pontokat is szovjetek töltötték be. Az Aluérc Rt. vezérigazgatója, Lev Nyikolajevics Bobkov, tájékozott és energikus ember, aki mellett a magyar félnek semmilyen érdemi mozgástere sem volt. Ennek a cégnek a tulajdonában volt a Dunavölgyi Timföldgyár Rt. – azaz a félkész almásfüzitői üzem – részvényeinek harmada is.

A feljegyzés hangsúlyozza, hogy a vegyes vállalatok magyar jogi személyek, a magyar népgazdaság részei. Sejthető a szövegből, hogy több szovjet szereplő ezt nem így gondolta. Elérendő célként fogalmazza meg ezért a feljegyzés a két állam egyenlőségének megvalósítását a vállalatokkal kapcsolatban. Ennek abban kellene megjelennie, hogy e vállalatok ne bojkottálják az illetékes iparigazgatóságot mint az államosított vállalatok magyar felettes szervét. A magyar oldal érdemi hatáskörhiányát a feljegyzés elsősorban a „kádermunkával" kapcsolatban panaszolta. „Ezeknek a vállalatoknak [...] káderkérdésekben helyenkint súlyos problémákkal kellett megküzdeniük. Majd mindegyik vállalat kénytelen volt a régi műszaki személyzetet átvenni [...]." Egyes alumíniumipari vállalatoknál, például Székesfehérvérváron az üzem „politikailag igen gyengén szervezett [...] az üzemben nagy számban dolgoznak sváb származásúak, egyéb reakciósok. Az üzemi bizottság elnöke [...] maga is a reakciós áramlat nyomán sodródik."[17] A szovjet vállalatvezetéseket láthatólag nem zavarta, hogy üzemeik műszaki szakemberei származás vagy előélet alapján politikailag megbízhatatlanok lennének.

A feljegyzésből látható magyar intenciók nem valósultak meg, sőt. 1949-ben az iparág szovjet–magyar vegyes vállalatait, valamint még néhány további céget – bonyolult műveletek, szovjet–magyar részvénycserék révén – a Magyar–Szovjet Bauxit és Alumíniumipari Rt.-be vontak össze, amely így az ágazat domináns vállalata lett. (Az új Maszobal Rt.-be integrálták a Magyar Bauxitbánya Rt.-ből lett Magyar–Szovjet Bauxit-Alumíniumipari Rt.-t, az Aluérc Rt.-t, a Victoria Vegyészeti Műveket és leányvállalataikat.) Ezzel együtt megszűnt az államosítás után létrehozott Bauxit- és Alumíniumipari Igazgatóság és az Alumíniumipari Központ, amelyek valószínűleg amúgy egymással is jelentős hatásköri ütközésben álltak. Előbbi a minisztérium irányító egysége volt, utóbbi pedig az iparág közvetlen irányítását lett volna hivatva ellátni, de az ágazat nagy részét lefedő Maszobal Rt. megalakulásával funkciójukat veszítették. Az Alumíniumipari Központ V. kerületi, Kossuth tér 18. szám alatt található

17 MNL OL M-KS 276. 116. 15. ő. e. A feljegyzésen nem szerepel dátum, de valamikor 1948 nyárutóján, őszén készülhetett.

székházából a Maszobal központja lett. Az épületet az Alumíniumipari Központ egyébként a Magyar Bauxitbánya Rt.-től örökölte meg, amelynek székházaként épült 1937–1938-ban.[18]

A Maszobal Rt. létrehozása után indították el a hazai bauxitkincs módszeres, minden lehetséges előfordulásra kiterjedő feltárását. E célból szintén 1949-ben hozták létre a Bauxit Expedíciót a Maszobal Rt. leányvállalataként. Ennek keretében bányamérnökök, geológusok – a Magyar Állami Földtani Intézet munkatársai, egyetemi oktatók – dolgoztak a bauxitlelőhelyek szisztematikus feltérképezésén. A Bauxit Expedíció székhelye Balatonalmádiban, a Strand Penzióban volt, és még hosszú ideig ott is maradt. A tulajdonos Szakszervezetek Országos Tanácsa szerette volna visszakapni az épületet üdültetési célokra, de a Maszobal igazgatótanácsának magyar és az orosz tagjai egyaránt úgy vélték, hogy Almádi fekvése ideális a feltárás különböző terepeinek elhelyezkedéséhez képest, és nehéz lenne a környéken más, télen is használható megfelelő ingatlant találni, s a már kialakított labor költöztetése szintén hosszabb időre megakasztaná a munkát.[19]

A „káderhelyzet" mindazonáltal nem változott a Maszobal Rt. 1949-es kibővülésével sem. A Bauxit Expedícióval kapcsolatban, amely több munkacsapattal végzett geológiai kutatásokat, egy jelentés leszögezte, hogy annak káderhelyzete nagyon rossz. Munkáskáder alig van, s ha van is, jelentéktelen pozíciókban. Viszont Bárdossy- és Darányi-rokon is előfordul fontos beosztásokban (Bárdossy György geológusról, későbbi akadémikusról van szó), míg a térképészeti rajzokat volt katonatisztek készítik. A jelentés összegzése szerint „[j]elenleg nem áll rendelkezésünkre olyan műszaki bázis, amelyből fedezni tudnánk szükségletünket." Pártszervezet a Bauxit Expedícióban nincs is, a szakszervezeti tagok aránya is csak 30%. A politikailag megbízhatatlanok létszáma túlnyomó.[20] Egy későbbi visszaemlékezés a helyzetet így adta vissza: „A szovjetek a munkát nézték [...], nem számított náluk, hogy ki mi volt, csak az számított, ki mit produkált. Ha magyar részről kifogásoltak ilyen szempontból valamit, a szovjetek visszautasították."[21]

A Maszobal Rt. növekedése nem állt meg a formálisan 1950. január 1-jei megalakulás után. 1952-ben a bauxit-alumínium vertikum összes – addig nem szovjet érdekeltségű – vállalatát is beolvasztották ebbe a cégbe. A magyar alu-

18 *A magyar alumínium 50 éve.* Szerk. Várhegyi Győző. Műszaki, Budapest, 1984. 37.

19 MNL OL XXIX-F-35. (1. d.) A Maszobal Rt. 1951. december 24-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve.

20 MNL OL M-KS 276. 116. 18. ő. e. Jelentés a Bauxit Expedícióról, 1951. november 19.

21 Paulisinecz Ernő visszaemlékezését idézi: Varga János: Kis vállalat – nagy vállalkozás. Fejezetek a bauxit regényéből. *Életünk,* 1975/4. 321.

míniumipar közvetlen szovjet ellenőrzése csak 1954-ben szűnt meg, amikor a magyar állam megvásárolta a szovjet fél részesedését, a Maszobalt felszámolták, s helyén ekkor kezdődött el a szocialista magyar bauxitbányászat és alumíniumipar szerveztének kialakítása, amely természetesen továbbra is szoros együttműködésben létezett szovjet vállalatokkal. Ezt az együttműködést majd az 1962-es szovjet–magyar alumíniumegyezmény még szélesebb alapokra helyezi.

Technokraták és az alumínium-diskurzus az 1940-es évek végén Magyarországon

1949 a korábbihoz képest kiszélesített Maszobal Rt. megalakulásának éve. Ennek kapcsán azt vizsgálom meg, hogy mit jelentett a háború utáni szovjet befolyás a magyar bauxit- és alumíniumiparban, majd konkrétan a Maszobal Rt. megalakítása az ágazat szakemberei számára, s volt-e valamiféle magyar alumíniumipari modernitás-diskurzus, ami a külföldön kibontakozóhoz hasonlítható lett volna.

Szovjet nézőpontból a magyar gazdaságnak ez az ágazata nyilván stratégiai szempontból volt fontos, éppen ezért építették ki teljes körű és közvetlen jelenlétüket a bauxit- és alumíniumiparban. A magyar kormány, már az ún. koalíciós időszakban is, kénytelen volt szinte felmenteni e vállalatokat mindazon kötelezettségek alól, amelyek egy magyar jogi személyiséget képező vállalatot terheltek (adózás, vámok stb.). Mint látható volt, az MDP apparátusában is meg lett volna az igény az ágazattal kapcsolatos saját mozgástér növelésére, de erre 1954 előtt nem volt lehetőség. Ez a kétségtelenül egyenlőtlen, mondhatni alávetett szituáció azonban nem jelentette azt, hogy a magyar szereplők teljesen nélkülözték volna a cselekvési lehetőségeket. Az ágazat szakemberei számára nem szűnt meg minden mozgástér, sőt, a szovjet jelenlét, bár nyilván kiszolgáltatottságot is jelentett, ugyanakkor bővítette is a lehetőségeiket. 1948 után, amikor – nyilván nem függetlenül a harmadik világháborúra való készülődéstől – döntöttek a magyar bauxit- és alumíniumipar felfuttatásáról, az ágazat hatalmas összegeket kapott beruházásokra. Ekkor döntöttek az almásfüzitői beruházás befejezéséről, mégpedig az eredetileg a háború alatt tervezettnél jóval nagyobb kapacitással.[22] A bauxitkincs szisztematikus feltárása érdekében 1949-ben hozták létre a már említett Bauxit Expedíciót. Mindez azt jelentette, hogy az ágazatra hatalmas ösz-

22 Kutas Andor: A magyar timföldgyártás története. In: *A legújabbkori magyar fémkohászat,* i. m. 123–146.

szegeket fordítottak, szakemberei pedig komoly szakmai feladatok, kihívások megvalósítására kaptak lehetőséget. Az államosítás, illetve a szovjet befolyás kiépítése számukra a szakmai kibontakozás lehetőségét is hozta.

A kiépülő sztálinista diktatúra időszakában természetesen senki sem volt személy szerint biztonságban, bárki az ÁVH áldozatává válhatott. Minden gazdasági ágazatban voltak is látványos koncepciós perek, amelyek teljesen a bauxitbányászatot sem kerülték el.[23] Az egyes személyek kiszolgáltatottsága ellenére azonban a technokrata rétegre, amely a vállalatokat működtette, vagy éppen a különböző beruházási programokat kivitelezte, a diktatórikus rendszernek is szüksége volt. E réteg nélkül a politikai hatalom a gazdaságban tehetetlen lett volna. Ez pedig a különböző ágazati technokrata csoportoknak nagyobb mozgásteret biztosított a korábbiakhoz képest. Ebből a szempontból az a tény, hogy megszűnt a vállalatok felett a magántulajdon, kedvezett a technokratáknak. A vállalatvezetés korábbi funkcióinak egy része ugyanis nem az elvileg a tulajdonosi szerepkört átvevő hatalmi apparátusok kezébe került – mivel ezek képtelenek voltak ezeket ellátni –, hanem az ágazat technokratáihoz, akik az államosítás nyomán új intézményi formákban bizonyos tekintetben növelni tudták cselekvési szabadságukat.

A technokraták szerepének megerősödése és a technokrata mező intézményi újrastruktúrálódása a gazdaság államosításának logikus következménye volt, s valamennyi ágazatban bekövetkezett. A Magyar Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetsége égisze alatt 1948-ban és 1949-ben sorra jöttek létre a különböző ágazati egyesületek – összesen tíz – és ide integráltak néhány további, régebb óta létező egyesületet is, mint például éppen a Bányászati és Kohászati Egyesületet. Az ezen belül alakult Alumínium Szakosztály lapjaként 1949 januárjától *Alumínium* címmel folyóirat jelent meg. Ez egyúttal az előző évben alapított Magyar Alumínium- és Könnyűfémkutató Intézet hivatalos lapjaként is szolgált. A havilap rendszeresen közölt nemzetközi – nagyrészt nyugati – „alumínium-híreket" is, s teret biztosított a gyártás és felhasználás valamennyi műszaki kérdésének. A kutatóintézet, a szaklap és az ágazati egyesület a bauxitbányászat és az alumíniumgyártás területén dolgozó szakembereket összefogó, szakmai nyilvánosságot biztosító intézmények voltak, amelyek szakmai alapon integrálni tudtak olyan embereket is, akik különben politikailag távol álltak a kiépülő rendszertől. Az ágazati technokrata csoportok résztvevői érezhették úgy,

23 Siposné: i. m. Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Aknamunka. Szabotázsperek a Rákosi-korszakban.* Jaffa, Budapest, 2019.

hogy a szovjet jelenlét ellenére, vagy akár éppen annak révén, az ágazatuk előtt új perspektívák nyílnak meg. A Bauxit Expedíció igényeit például a különböző gépek és eszközök nyugatról való beszerzésére a pártközpontban keletkezett, a vállalat káderösszetételét politikailag rendkívül rossznak minősítő jelentés is támogatandónak tartotta, mert a feltárásoknak folytatódnia kellett.

Az ágazat technokratái meg tudták találni azokat a megfogalmazásokat, amelyekben a saját céljaikat a korai Rákosi-diktatúra nyelvéhez illesztve mondhatták el. Az *Alumínium* első számának beköszöntője például így hangzott: „Hazánk természeti adottságai alumíniumiparunkat nemzetgazdasági életünk egyik súlypontjává teszik és a szakma minden dolgozójának kötelessége, hogy színvonalát olyan nívóra emelje, hogy a külfölddel az összehasonlítást kibírja. Ezen a téren még sok tennivaló van, mivel az elmúlt rendszer célkitűzéseinek nem felelt meg iparunk ilyen irányú fejlesztése, hanem ellenkezőleg: ahelyett, hogy értékes nyersanyagunkat, a bauxitot itthon igyekeztünk volna feldolgozni, annak 98%-át külföldre szállítottuk. Népi demokráciánk a Szovjetunió támogatásával már az elmúlt években döntően megváltoztatta ennek az iparnak a helyzetét [...] Gondolunk itt elsősorban azokra az igen jelentős beruházásokra, amelyek ebben az iparban történtek. Legelsősorban az almásfüzitői timföldgyár építésére, amely Európának egyik legfontosabb timföldüzeme lesz. [...] A magyar bauxit és az ebből előállított alumínium nemcsak a magyar családok ezreinek biztosít majd kenyeret, de a népi demokráciánk gazdaságának aranynál biztosabb alapját képezheti."[24] Amint látható, a szöveg az „elmúlt rendszer", azaz a Horthy korszak kritikáját adja a feldolgozás hiánya miatt – noha az almásfüzitői timföldgyár beruházása már a háború alatt változást jelentett ebben –, és a fejlődést a Szovjetunióval kapcsolja össze. A beköszöntő szerzője dr. Becker Ervin volt, ekkoriban az Alumínium- és Könnyűfémipari Kutatóintézet vezetője. A Selmecbányán 1899-ben, evangélikus lelkészi családban született Becker irányította mérnökként az első alumíniumkohó üzembe helyezését 1935-ben Csepelen a Weisz Manfréd Műveknél. Később a Maszobal főmérnöke lett.[25] Az 1960-as években is ő számított a magyar alumíniumipar első számú szakértőjének.

A „népi demokrácia" melletti elköteleződés sajátosan technokrata, mondhatni mérnöki szemszögű megfogalmazásai később is felbukkantak a lap ha-

24 Becker Ervin: Bevezető. *Alumínium*. 1949/1. 1.

25 A Maszobal főmérnökeként a minisztertanács 1947. augusztus 28-ai döntése értelmében kormányköltségen utazhatott egy chicagói szerszámgépipari kiállításra. *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1947. június 2.–szeptember 19.* Szerk. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000. 878.

sábjain. Az *Alumínium* 1949. augusztusi száma az új alkotmány tiszteletére egy kétoldalas „Feladataink a szocializmus építésében" című bevezetővel jelent meg, amelyet Heinrich József jegyzett. Eszerint: „A szocializmus építésében a tudományos egyesületeknek – így a mi Egyesületünknek is – igen fontos szerepet kell betölteniük. [...] De különösen fontos számunkra a szovjet műszaki irodalom azért, mert ez magas műszaki jellege mellett is szocialista irodalom, mely közvetlenül a szocializmus építését szolgálja. A szovjet szaklapokat nem befolyásolják a profit szempontjai, nem érvényesülnek a korlátok, melyek a kapitalista sajtót [...] gúzsba kötik és irányítják. [...] A kapitalista országok szaklapjaiban sokszor nem könnyű megállapítani, hogy mi bennük a reklám, a ködösítés, mi szolgál csak a konkurencia félrevezetésére".[26] A szöveg egyszerre hangsúlyozza az egyesületben intézményesülő tudományosság fontosságát a szocializmus építésében és ad egy sajátos, mérnöki szempontú antikapitalizmust.

A mérnökök, műszaki értelmiségiek a szocialista tervgazdaság iránti affinitását mutató szövegeire valamennyi ágazati szaklapból hozhatnánk példákat az 1940-es évek végéről. A technokratákat legitimáló tudás, és az azt képviselő egyesületek fontosságáról lehetett úgy beszélni, hogy az illeszkedjen a szocializmus építésének elvárásaihoz. „A szocializmusban – a haladó szellemű társadalmi rendben – a tudományoknak különösen nagy szerepük van. Ezt természetesnek kell találnunk, ha meggondoljuk, hogy a tudományok feladata az építés, az újnak a keresése, természeti és társadalmi törvények rendszeres összefoglalása és a helyes következtetéseknek a gyakorlati életben való felhasználása, tehát egyszóval a haladás, a fejlődés szolgálata. A Szovjetunió Kommunista Pártja mindenkor rendkívül nagy fontosságot tulajdonított a tudományok vezető szerepének" – olvasható egy 1953-as cikkben.[27] A szocialista tervgazdaság a piac korlátaitól megszabaduló mérnöki racionalitás számára tág teret kínált. Egy 1952-es ankéton hangzott el: „...ma a tervezőnek olyan tág tere nyílik arra, hogy legmerészebb álmait is valóra válthassa, amilyenre a kapitalista gazdaságban sohasem számíthatott [...]. [A] mérnök előtt nincs lehetetlen, csak megfelelő anyag legyen a kezében."[28]

26 *Alumínium*, 1949/8. 1–2. Heinrich 1932-től dolgozott a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. mérnökeként, ebben az időszakban a Nehézipari Minisztérium osztályvezetője.

27 Prohászka László: Gépjárműközlekedésünk tudományos intézményei. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1953/7–8. 250.

28 Valent Lajos: Autóbuszközlekedésünk műszaki nehézségeinek megoldása. In: *Hazai gépjárműközlekedésünk fejlesztése. A Magyar Tudományos Akadémia Közlekedéstudományi Főbizottsága és a Közlekedési Minisztérium által 1952. július 11–12-én rendezett első Gépjármű-*

Az *Alumínium* hasábjain közvetlenül társadalmi vagy politikai kérdésekről 1949-ben meglepő módon nem esett szó. A tisztán műszaki kérdések tárgyalása mellett – aminek részét képezte rengeteg nyugati publikáció figyelemmel kísérése – az alumíniumgyártás gazdaságossága foglalkoztatta a szerzőket. Miközben evidenciának tekintették, hogy a bauxitbányászattal arányos feldolgozást is ki kell fejleszteni Magyarországon, tudatában voltak annak, hogy a nemzetközi piacon ez nem versenyképes. Az itthon hozzáférhető energiaforrások mellett ugyanis a bauxit feldolgozásához, különösen az alumíniumgyártáshoz szükséges nagy mennyiségű elektromos energia rendkívül drága volt, ami a magyar alumíniumtermelést nemzetközileg versenyképtelenné tette. Ebből következett, hogy az alumíniumtermékek hazai felhasználását szorgalmazták.[29] Az Alumínium és Könnyűfémkutató Intézet feladata éppen az volt, hogy felderítse, hol lehet az alumíniumot és ötvözeteit felhasználni, és megalkossa azokat a könnyűfém konstrukciókat, amelyek átvehetik más anyagok helyét az iparban, közlekedésben vagy a háztartási használatban.[30]

Más intézményekben a mérnökök az alumínium közlekedési felhasználásának lehetőségét keresték. Az Ikarus buszok tervezése kapcsán például a könnyűfémszerkezetes konstrukciók melletti érvelésből Magyarországon sem hiányzott a modernitás és hatékonyság diskurzusa.[31] Az Ikarus főmérnöke, Zerkovitz Béla hangsúlyozta, hogy olyan számítási alapelveket dolgozott ki, amelyek révén a könnyűfémes konstrukció anyagpazarlás nélkül éri el a megfelelő közlekedésbiztonságot, azaz az utasok védelme érdekében nem kell pontatlan becslések nyomán felesleges mennyiségű anyagot a járművekbe építeni (vagyis, mérnöki

közlekedési Ankét előadásainak és hozzászólásainak anyaga. Szerk. Czére Béla és Prohászka László. Közlekedési, Budapest, 1953. 60–61.

29 Gillemot László: Az alumínium felhasználás újabb útjai. *Alumínium*, 1949/12. 265–270. Gillemot (1912–1977) egyetemi karrierje 1935-ben, a diplomaszerzés után indult gyakornokként, 1940-től adjunktus. A röntgenes anyagszerkezettani vizsgálatok hazai meghonosítója, Kossuth-díjas, 37 évesen már az MTA levelező tagja. Egyetemi állása mellett a Nehézipari Központ műszaki fejlesztési osztályának vezetője. Számtalan egyetemi, akadémiai, kutatásfejlesztési, tanácsadói poszt betöltője, szakmai testületek tagja egészen a haláláig. Életútja a két világháború között indult mérnökgeneráció pályájának meglepő folytonosságát mutatja. Konkoly Tibor: Gillemot László. In: *Műszaki nagyjaink*. 6. kötet. Szerk. Pénzes István. Gépipari Tudományos Egyesület, Budapest, 1986. 449–507. Hasonlóan töretlen műszaki karrier a szintén Kossuth-díjas miskolci egyetemi tanáré, Sályi Istváné (1901–1974): Kozák Imre: Sályi István. In: uo. 399–448

30 Baránszky-Jób Imre: Könnyűfémek alkalmazása járóműveknél. *Alumínium*, 1949/12. 271–284.

31 Lásd pl. Zerkovitz Béla: Önhordó autóbuszszekrények építése. *Autó*, 1948/9. 7.

nyelven szólva, elkerülhető a túlméretezés).[32] Műszaki, ipari dimenzióban maradva ugyan, de Zerkovitz szövegei is magukon viselik a könnyűfémes modernista diskurzus elemeit, amikor leszögezi, hogy a világ buszgyártása versenyben áll a súlycsökkentésben, s hogy a jövő mindenképpen a könnyűfémes konstrukcióké. Azt is hangsúlyozta, hogy a könnyűfémek felhasználásával kiiktathatóak a karosszériagyártásból keresett, és másutt jobban felhasználható anyagok, mint a vas- és acéllemezek, enyvezett falemezek, ráadásul a könnyűfém elemeket az alapanyag könnyebb alakíthatósága miatt sokkal olcsóbban lehet sorozatgyártásba venni, mert egyszerűbb szerszámgépekre van hozzá szükség.[33]

A magyar alumíniumelőállítás már említett gazdasági problémáival – a megfelelő, olcsó energia hiányával – kapcsolatban elképzelések szintjén egy magyar központú, vagy mondhatni, magyar dominanciájú közép-európai ágazati együttműködés elképzelése is megfogalmazódott. Ennek keretében a hazai alumíniumiparnak nem csupán a magyar, hanem a jugoszláv bauxitkészletekre is alapozva, és csehszlovák energiát felhasználva kellett volna kiépülnie.[34] 1947-ben még megjelenhetett az alumíniumipar egyik vezető szaktekintélyétől egy ilyen koncepció.[35] A rákövetkező évben a Jugoszláviával való együttműködés már képviselhetetlenné vált, s a szovjet dominancia mellett a magyar alumíniumipar közép-európai együttműködésen alapuló kiépülése szóba sem jöhetett.

Az alapvető probléma, a bauxitfeldolgozás energiaszükségletének fedezése végül az 1962-es magyar–szovjet timföld- és alumíniumegyezménnyel oldódott meg. Ennek értelmében nagy mennyiségű timföldet szállítottak a Szovjetunióba, ahonnan a feldolgozás után alumíniumtömbök érkeztek.[36] Ezzel a megoldással

32 Zerkovitz Béla: Az Ikarus-gyár új autóbusza. *Magyar Technika,* 1952/1–2. 23–28.

33 Zerkovitz Béla: A könnyűfémek alkalmazásának jelentlegi állása a hazai gépkocsigyártásban. *Alumínium,* 1950/7–8. 171–175.

34 Ezzel az elképzeléssel a kormány is foglalkozott, s a minisztertanács 1947. március 13-i döntésével szakértőket küldött Jugoszláviába az együttműködés lehetőségének megvizsgálására. *Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1946. november 22.–1947. május 31.* A kötet. Szerk. Szűcs László és G. Vass István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2008. 857.

35 Domony András: A magyar alumíniumipar és a dunavölgyi együttműködés. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle,* 1947/2. 9–4. Az 1912-es születésű Domony András – 1945 előtti publikációnál domonyi Domony András – a Ferenc József által nemesített, zsidó eredetű Domonyi-Brüll nagypolgári családból származott. Tanulmányait részben Zürichben folytatta. Az ideiglenes nemzeti kormány időszakában a bauxit- és alumíniumipar újjáépítéséért és az ágazat jóvátételi szállításaiért felelős kormánybiztos volt. A későbbiekben is a terület egyik vezető szakértőjének számított.

36 *A magyar ezüst története,* i. m. 61.

lehetővé vált az alumínium-félgyártmányok és készáruk hazai termelésének felfutása a korábbit sokszorosan meghaladó szintre, ahogyan azt az ágazat technokratái az 1940-es évek végén megálmodták. Domony András 1947-ben még a következőképp látta a jövőt: „Ma a magyar alumínium-szakemberek azon dolgoznak, hogy az olcsó alumíniumtermelést a dunavölgyi együttműködéssel megvalósítsák és valóra váljék az alumínium-rajongóknak ma még a fantázia birodalmába tartozó látomása, hogy alumínium-vonatok, alumínium-távvezetékek mellett, alumínium-hidakon robogjanak az alumíniumból készült falusi házak felé."[37] Időközben azonban, az 1960-as évekre a világban és nálunk is az alumínium a túlhasználat miatt elveszítette magas presztízsét.[38] III. Napóleon étkészletének anyagából menzák igénytelennek számító evőeszközei lettek. Az 1960-as években senki sem gondolt volna már az „alumíniumházakra" mint modern otthonokra, vagy alumíniumra mint könyvek borítójára. Pedig az *Alumínium* 1949. évi 3. száma borítójának külső oldalát egy hajlékony alumíniumfilmmel vonták be, s ez a sajátos borító az OSZK-ban őrzött példányon ma is hibátlan.

37 Domony: i. m. (1947.) 14.

38 Sheller: i. m. 221–246.

Germuska Pál

Technológia versus politika,

avagy miért nem lett nehézipari gócpont Mohács?

„Az ipar alapja az acél. Rákosi Mátyás elküldte hát a kis csapatot, teremtse meg ezt a művet a szélesen hömpölygő Duna partján. Úgy érkezett ide az ember, hogy előbb végigjárta a Duna-partot. Keresett, kutatott, alkalmas hely után kutatott, mint ősei, több mint ezer esztendővel őelőtte" – konfabulált az Ötéves Terv Kiskönyvtárának Dunapentele születéséről tudósító kötete 1951-ben.[1] A Dunamenti, illetve Dunai Vasműként emlegetett, majd végül Sztálin Vasműként elhíresült nagyberuházás helyének „megtalálását" a propagandakiadvány szerzője, Sándor András már-már a honfoglaláshoz hasonlította, és e párhuzamban a nép „bölcs vezére", Rákosi pártfőtitkár Árpád vezérként küldte előőrseit a Mezőföld síkságára. A telephely-kijelölés persze ettől azért prózaibb módon zajlott, de a kitalált történet egy mozzanata mindenesetre megállja a helyét: az alkalmas terület megtalálásához valóban több Duna-környéki település neve felmerült.

Ma hajlamosak vagyunk a kohászati kombinát létesítését kizárólag a sztálinista iparosítási programhoz kötni, miközben egy Duna-menti kohászati bázis létrehozásának terve jóval megelőzte a „vas és acél országa" kommunista propagandaszólam megszületését. E rövid tanulmány azt a konfliktust kívánja bemutatni, hogy a hidegháborús félelmek és kényszerek miként írtak felül egy iparfejlesztési és regionális tervezési szakpolitikai elképzelést – jelesül az első ötéves terv egyik legnagyobb beruházásának telepítését. A történet magva (a helyszíncsere – Mohács–Dunapentele) tulajdonképpen jól ismert, ugyanakkor tágabb ipartörténeti háttere és technológiai összefüggései kevéssé kerültek ez idáig a figyelem középpontjába. Akár szimbolikusnak is tekinthetjük, hogy a vasmű mohácsi telepítésének egyik fő szorgalmazóját, a hazai regionális tervezés úttörőjét, Perczel Károlyt – a Rajk-ügy egyik mellékszálaként – 1949 nyarán

1 Sándor András: *Az új város.* [Dunapentele] Bp., 1951, Népművelési Minisztérium. 9.

ugyancsak letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték.[2] Az alábbi tanulmány három fő kérdést vizsgál: 1. Miért a Duna mentén kerestek helyet egy új kohászati bázisnak? 2. Az optimálisnak gondolt helyszínt, Mohácsot miként kívánták nehézipari központtá fejleszteni? 3. A szovjet blokk Jugoszláviával kirobbant konfliktusa miként hatott a telephelyválasztásra?

Vasmű a Duna mentén

A Magyar Dolgozók Pártját (MDP) létrehozó kongresszust követően, 1948. június 16-án a párt Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága már egy új középtávú terv első elgondolásairól tárgyalt, amely komoly nehézipari fejlesztéseket tűzött célul.[3] Ezek megvalósításához elengedhetetlen volt a kohászati ipar nagyarányú bővítése, ezért a területet felügyelő Nehézipari Központ (NIK) 1948 késő nyarától foglalkozott egy új vasmű tervezésével, elhelyezésének kérdésével. A meglévő kohászati kapacitások elégtelensége miatt már a második világháború alatt megkezdődött egy új üzem építése Győrben, ám a telep 1944-ben a szövetséges bombázások áldozatául esett. Egy 1948. októberi feljegyzés szerint a Duna völgye az olcsó vízi szállítás miatt került előtérbe, a győri telepítést viszont a németek erőltették, hogy az minél közelebb legyen Németország kokszbázisaihoz. Állítólag még 1944-ben Győrtől Mohácsig vizsgálták át a Duna mentét a telepítés szemszögéből. Felméréseket végeztek Tátnál, Dömösnél, Nagymarosnál, Vác–Budapest térségében, továbbá Peregnél, Dunaföldvárnál, Szekszárdnál és Mohácsnál. Légoltalmi szempontból Dömöst ítélték a legkedvezőbbnek, de a korlátozott hely és a salak elhelyezésének megoldhatatlansága, valamint a közlekedési nehézségek miatt elvetették a Duna-kanyarban fekvő községet. Végül Mohács mellett nem kevesebb mint 15 különféle érv szólt a jégmentes kikötőtől a talajvízmentességen és a munkaerő-ellátáson túl egészen a kokszolható (komlói) szén közelségéig.

A vasmű telepítésének 1948-as újratervezésekor ismét átvizsgálták a Duna mentét Csepeltől Mohácsig. Változatlanul csak a Duna jobb partját ítélték alkalmasnak, és itt három településre szűkült a vizsgálat: Paks, a Sió csatorna sió-

2 Perczel Károly életútjáról lásd: Részletek Perczel Károly visszaemlékezéseiből. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84.* Szerk. Szekeres József és mások. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985. 418–426. Vö. Rainer M. János: A visszaemlékezések elé. Uo. 385–386.

3 Részletesebben lásd: Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között. In: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2001, IX.* 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 147–172.

agárdi könyökhajlása és ismét Mohács. Paks esetében a rövidebb jégmentesség, a korlátozottabb bővítési terület, a talajvízproblémák, valamint Komló nagyobb távolsága rontotta az esélyeket. Sióagárdot még problémásabb helyszínnek ítélték: a szénszállítást ugyan meg lehetett volna oldani kötélpályán is, de a Sió csatornát mintegy 18–20 km-en kellett volna hajózhatóvá tenni, a talajadottságok miatt pedig jelentős építési többletköltségeket prognosztizáltak. A Nehézipari Központ katonai szempontból a három telepítést egyenértékűnek ítélte annak ellenére is, hogy Mohács lényegesen közelebb fekszik a határhoz. Összességében tehát, technológiai szempontok alapján egyértelműen Mohácsot tartották a legjobb megoldásnak.[4] A NIK Műszaki Főosztályának Gyártervezési Osztálya újabb, 1948. decemberi összefoglalója még további érveket sorakoztatott fel a mohácsi telepítés mellett – külön kiemelve a komlói szén korlátozott ideig való tárolhatóságát, tehát a drótkötélpályán megvalósítható szállítás 40–45 km-es maximális távolságát.[5]

A tervezett vasmű kérdése 1948. decemberben a legfelsőbb politikai szintre is eljutott. Rákosi Mátyás főtitkári iratai között megtalálható feljegyzések egyfelől összegezték az új kapacitás létrehozásának gazdasági indokait, másfelől felsorolták azokat a műszaki-technológiai problémákat, amelyek megoldásában a Szovjetunió segítségét kívánták kérni. Az Országos Tervhivatal úgy ítélte meg, hogy a meglévő kohászati kapacitások korszerűsítésével is csak 15–20%-kal növelhető a hazai acél- és hengereltáru-termelés, ezért mindenképpen szükséges egy új létesítmény. A kokszolóművet 1951 végén, a kohászati kombinát egyes részeit 1952-ben kívánták üzembe állítani. A kísérő feljegyzés szerint mind a nagyolvasztó, mind az acélmű és a hengermű technológiai kérdéseiben is külső, szovjet segítségre volt szükség.[6]

Alig egy héttel később a NIK Műszaki Főosztályának Gyártervezési Osztálya már részletes feljegyzésben taglalta, hogy milyen konkrét műszaki kérdésekben lenne szükség konzultációra – miután az Iparügyi Minisztérium államtitkára informálta őket, hogy a Szovjetuniótól segítség kérhető az új kombinát építéséhez. Lényegében a vasmű minden fontos létesítményénél elkélt a közremű-

4 Feljegyzés az új vasmű kiválasztása tárgyában,1948. október 11. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. 87. cs. 32. ő. e. 4., 43–47. A Magyarországon bányászott kőszenek közül egyedül a komlói volt alkalmas kokszolásra.

5 Javaslat a létesítendő új vasműre vonatkozólag. MNL OL M-KS 276. f. 87. cs. 32. ő. e. 48–57.

6 Feljegyzés a létesítendő vas- és acélmű tárgyában. 1948. december 13.; Magyarországon felállítandó új vasmű elvi és nagyságrendi adatai. D. n. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 241. ő. e. 1–5.

ködés: a kokszoló, a szénmosómű, a nagyolvasztó, az érctárolás, az acélmű, a hengermű és az oxigéngyártás esetében is.[7]

Mohács mint nehézipari gócpont

Magyarország korábban nagy reményeket fűzött a Jugoszláviával való gazdasági együttműködéshez: 1947-ben alumíniumipari kooperációt terveztek, majd 1947 végén 20 éves együttműködési szerződést is kötött a két ország.[8] Miután azonban 1948 júniusában Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) kizárta tagjai közül a külön utakon járó délszláv pártot, a két ország közötti gazdasági kapcsolatok is gyorsan hanyatlásnak indultak. A mohácsi helyszínnel kapcsolatos politikai kétségek 1948 végén kaptak először hangot. A gazdasági ügyek fő korifeusa, Gerő Ernő főtitkárhelyettes és pénzügyminiszter iratai között ott találjuk *Az ötéves terv alapvető kérdései* című, 1948. december 2-i összeállítást. Ebben – vélhetően a Jugoszláviával való viszony megromlása miatt – már a következőket olvashatjuk: „Az egész iparmű elhelyezésének kérdése még döntésre vár. Az eredetileg kontenplált [helyesen: kontemplált, azaz tervezett] mohácsi felépítés politikai okokból nem látszik célszerűnek. Paks Komlótól túl messze van ahhoz, hogy függőpályán lehessen a nagymennyiségű szenet szállítani, a legmegfelelőbbnek Sióagárd látszik." Majd általánosabban megfogalmazva a honvédelmi szempontokat: „Az 5 éves terv keretében épülő új létesítményeket úgy kell csoportosítani, hogy azok túlnyomórészt az északi és keleti vidékeken épüljenek." – azaz minél messzebb kerüljenek a veszélyesnek ítélt jugoszláv határtól.[9]

Az MDP KV Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága 1949. január 11-i ülésén egyértelműen Sióagárd mellett tette le a voksát: amíg Mohács esetében a szénszállítás és a terepadottságok lényegesen kedvezőbbek voltak, addig Sióagárd mellett a munkaerőszívó kör és a terjeszkedési lehetőségek szóltak. Továbbá: „A mohácsi kijelölt hely a határtól 11 km-re van, ezzel szemben Sióagárd távolsága 54 km. [...] Mohács választása ezért elég komoly diverziós és provokációs veszélyt jelentene" – szólt a feltételezés.[10] Ám úgy tűnik, a párt legfelsőbb veze-

7 Feljegyzés Sebestyén János miniszteri osztályfőnök részére. 1948. december 22. MNL OL M-KS 276. f. 115. cs. 31. ő. e. 1.

8 Vas Zoltán: *Betiltott könyvem. Életem III.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990. 24., 46–47.

9 MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 47. ő. e. 5–6., 8.

10 Jegyzőkönyv a Gazdasági Bizottság 1949. január 11-i üléséről. MNL OL M-KS 276. f. 87. cs. 32. ő. e. 4.

tését kevéssé aggasztották e körülmények, mert az I. ötéves terv alapkérdéseit tárgyalva az MDP Politikai Bizottsága 1949. január 20-án három tételt foglalt határozatba: az életszínvonal éves emelkedését, annak mértékét ötéves távlatban, valamint hogy a vasművet Mohácson kell felépíteni.[11] Ezt a terv fő számainak február 17-i megvitatásakor csak annyival egészítették ki, hogy az ötéves terv új ipari létesítményeit decentralizáltan kell telepíteni.[12]

A vasmű kiemelt fontossága ellenére nem egy önmagában álló beruházás volt, hanem egy szélesebb népgazdaság-fejlesztési elgondolás egyik részeleme. Sőt, éppen a második világháború után erősödtek meg azok az elképzelések, hogy a főváros gazdasági és ipari túlsúlyának csökkentése érdekében a vidéki ipari körzeteket kell megerősíteni, és nem egyes településekben, hanem teljes régiókban kell gondolkodni a fejlesztések megtervezésénél. Az Országos Tervhivatal (OT) Budapest, Miskolc, Ózd, valamint egy a Duna mentén létesülő vasipari komplexum és település fejlesztésének kidolgozására adott megrendelést a Területrendezési Intézetnek (Terint). Az OT Miskolcot 300 ezres nehézipari várossá kívánta fejleszteni, és a fejlesztést a meglévő nehézipari kapacitások jelentős bővítésével képzelte el. A Terint úgy fogalmazta újra az OT elképzeléseit, hogy annak fejlesztési alapkoncepcióját – a nehézipar felfuttatásának szükségességét – megtartotta, viszont az egymáshoz kapcsolódó termelési kooperációkat egy-egy régióban szétterítette. A Terint-ben három ilyen regionális nehézipari együttműködés tervét vetették papírra: egy Sajó-völgyi, egy Mecsek–baranyai és egy Zagyva-völgyi kooperációét. Mindegyik a meglévő ipari központok (Ózd, Miskolc, Pécs, Salgótarján) túlterheltségét igyekezett csökkenteni, és új városok létrehozásával fejleszteni a gyengén urbanizált térségeket:

- A Sajó-völgyi regionális terv Miskolc túlzott ipari koncentrációjának és a szűk völgybe szorult Ózdnak a tehermentesítésére Sajókazinc és Berente térségében új város létrehozását javasolta bányásztelepülésként, valamint – a barnaszénre alapozva – vegyipari bázisként.
- A Mecsek–baranyai regionális terv a Duna mentén már régóta elhelyezni kívánt vaskohászati komplexum mohácsi telepítésén alapult. Eszerint a Jugoszláviából vízi úton érkező vasércet a Mecsek lábától drótkötélpá-

11 Az MDP PB 1949. január 20-i ülésének jegyzőkönyve; Az ötéves terv alapvető kérdései. 1949. január 20. MNL OL M-KS-276. f. 53. cs. 19. ő. e. 3., 13–14.

12 Az MDP PB 1949. február 17-i ülésének jegyzőkönyve, illetve OT: Az ötéves terv keretszámai, d. n. MNL OL M-KS-276. f. 53. cs. 21. ő. e., 2., 16–25.

lyán Mohácsra szállított komlói feketeszén felhasználásával dolgozták volna fel. A jugoszláviai vasérc fogadására kívánták kiépíteni a mohácsi kikötőt. Komlót és Mohácsot várossá kívánták fejleszteni, az utóbbi egy Budapestig húzódó Duna menti urbanizációs fejlesztési és közlekedési sávhoz csatlakozott volna.

– A Zagyva-völgyi regionális terv Salgótarján és Hatvan fejlesztésén túl a környék szénbányáit kiszolgáló települések, Nagybátony és Lőrinci várossá emelésével számolt.[13]

A Terint elképzelése ugyan nem valósult meg ebben a formájában, de főbb elemei sorra visszaköszöntek egyes ipartelepítési elképzelésekben. 1949 tavaszán ugyanakkor a legfontosabb beruházások konkrét alapadatai kerültek a figyelem középpontjába, hiszen azok nélkül nem lehetett tételes pénzügyi-gazdasági terveket készíteni. Az Iparügyi Minisztérium Nehézipari Csoportfőnökségének Sebestyén János vezette delegációja 1949. március–áprilisban több mint egy hónapot tárgyalt Moszkvában különféle iparfejlesztési kérdésekről, de legfőképpen a mohácsi kombinát ügyeiről. A megbeszélések Anasztasz Ivanovics Mikojan miniszterelnök-helyettessel kezdődtek, ám a szovjet fél nemcsak, hogy nem volt hajlandó érdemi konzultációt folytatni a felvetett műszaki kérdésekről, hanem egy idő után szakértői szinten azt is kétségbe vonták, hogy a magyar mérnökök képesek egy ilyen volumenű beruházást megvalósítani. A szovjet fél nem hivatalosan világossá tette: elsietettnek tartják azt a magyar szándékot, hogy még 1949 tavaszán megkezdődjenek a kombináthoz kapcsolódó földmunkák. Sebestyén János csoportfőnök hazatérve – biztos, ami biztos – a tervezés hazai erőből történő folytatását javasolta, és a végső döntés kitolását addig, amíg a szovjet féltől a kulcskérdésekben válasz érkezik.[14]

Mindezekkel együtt a vasmű mohácsi elhelyezése még a legbiztosabb pontok közé tartozott az első ötéves terv során létesíteni kívánt új üzemek sorában. Az Országos Tervhivatal Ipari Osztályának 1949. áprilisi feljegyzése még csak azokat az üzemeket tudta felsorolni, amelyeknek az elhelyezése/telepítése „legalább hozzávetőlegesen elhatározást nyert".[15] Az *Ötéves üzemtelepítési terv* valamikor

13 Részletek Perczel Károly visszaemlékezéseiből, i. m. 420–421.; Perczel Károly: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. *Tér és Társadalom*, 1989/3. sz. 84.

14 Jelentés az 1949. III. 7. – IV. 15-e közötti moszkvai tárgyalásokról. 1949. április 19. MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 164. ő. e. 7–15.

15 Feljegyzés – Az 5 éves terv új létesítményeinek elhelyezése. 1949. április 25. MNL OL M-KS 276. f. 116/T cs. 20. ő. e. 1–2.

1949 nyarára állt csak össze, és a Terint regionális koncepciójának számos eleme visszaköszönt benne: a Sajó-völgy, a Tisza mente és Mohács térségének fejlesztése. Mohácsot és környékét a vaskombináttal új iparvidékké kívánták fejleszteni.[16]

A kétségek – úgy tűnik – időlegesen eloszlottak. A mohácsi építkezés irányítására 1949. februárban minisztertanácsi határozattal létrehozták a Nehézipari Beruházási Nemzeti Vállalatot, amelynek irányítását áprilisban Sebestyén János vette át.[17] A nagyszabású építkezés szervezése, az áramellátás megtervezése, a létesítménytervezés már 1949. áprilistól folyt, a vállalatok felvonulása a nyár folyamán megkezdődött. Az MDP KV Szervező Bizottsága júliusban két ízben is foglalkozott a mohácsi építkezésen folytatandó pártmunkáról, az ott létrehozandó külön pártbizottság hovatartozásáról.[18]

A kivitelező vállalatok 1949 augusztusában nagy sietséggel dolgoztak a Mohácstól északra elhelyezkedő síkon, miközben sokuknak még szerződése sem volt. Egy augusztus végi tervhivatali feljegyzés szerint a kivitelezők a „valóságosnál nagyobb munkára vonultak fel", az egész beruházást azonban nem fogta összse semmilyen irányító szervezet – noha létezett a Sebestyén vezette beruházó vállalat. A Vas Zoltán OT-elnöknek címzett beszámoló rávilágított az építkezés körüli alapvető bizonytalanságokra: „Helytelen volna a hiba kiküszöbölésének az a módja, hogy a felvonult vállalatokat a mű létesítésével kapcsolatos bizonytalanságok miatt visszarendelnénk, mert a munka leállításából a lakosság téves politikai következtetéseket vonna le, továbbá az ipartelep építkezésének megkezdésekor nem állna rendelkezésre megfelelő már beszervezett munkáslétszám. Az utóbbiakra tekintettel éppen azokat az építkezési fajtákat kell forszírozni, amelyek megépítése akkor is gazdaságos, ha a mű végül nem Mohácsra települ."[19]

A politikai összefüggést nem nehéz megtalálni a készülő Rajk-perrel és a Jugoszláviával mind drámaibban megromló viszonnyal. A párt- és állami vezetés tehát a nyár közepétől lényegében kettős játékot űzött a legnagyobb hazai ipari beruházás ügyében: mérsékeltebb tempóban, de folytatódott a mohácsi építkezés, miközben igyekeztek kitapogatni Moszkva szándékait a vasmű elhelyezését illetően.

16 Ötéves üzemtelepítési terv. D. n. MNL OL M-KS-276. f. 103. cs. 5. ő. e., 19–31.

17 Miskolczi Miklós: *A Boró. Egy szocialista karrier titka.* Magánkiadás, Dunaújváros, 2012. 45–46.

18 Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1949. július 18-i, illetve 25-i üléséről; MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 79., 80. ő. e.

19 Harsányi Szabolcs feljegyzése Vas Zoltán részére. 1949. augusztus 30. MNL OL XIX-A-16-a 119. d. 3820/M/101/1949.

Az MDP Államgazdasági Bizottsága 1949. október közepén vitatta meg az 1950-re szóló ipartelepítési tervet, amely immár keretösszeget is rendelt az egyes beruházásokhoz: Mohács „hatalmas nehézipari gócponttá" alakítását 2,4 milliárd forint beruházással, valamint a komlói bányák 250 millió forintos fejlesztésével árazták be. Ezt a telepítési tervet az Államgazdasági Bizottság végül nem hagyta jóvá, hanem „telepítési irányelvek" további kidolgozására szólította fel a tervhivatalt.[20] A halasztásban már akár szerepe is lehetett a jelzett politikai bizonytalanságnak.

Telephelyváltás – a jugoszláv konfliktus következményei

A Nehézipari Beruházási Nemzeti Vállalat kezdeményezésére 1949. július 26-án államközi egyezmény született a szovjet technikai segítségről, amit augusztusban újabb egyezmény egészített ki.[21] A megállapodás alapján októberben kilencfős szovjet mérnökdelegáció érkezett az előkészületek segítésére. Egy 1949. október végi, Vas Zoltánnak címzett feljegyzés még arról számolt be: „a tárgyalások eddigi lefolytatása azt a benyomást kelti, hogy a szovjet bizottság a mohácsi helykiválasztást helyesnek tartja. Véleményük írásban való rögzítését november 10-12-ére ígérték meg".[22]

Úgy tűnik, a szovjet szakemberek is halogatták az egyértelmű színvallást, mert mind világosabbá vált: a szovjet blokk és a délszláv állam, benne Magyarország és Jugoszlávia politikai viszonyának alakulása fogja végső soron eldönteni, hogy Mohácson lehet-e építkezni vagy sem. A Moszkva és Belgrád közötti konfliktus Rajk László halálos ítéletét követően gyorsan eszkalálódott: szeptember 28-án a Szovjetunió felmondta a Jugoszláviával 1945-ben megkötött barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést, október 25-én kiutasították a Szovjetunióból a moszkvai jugoszláv nagykövetet. A szovjet példát követve a

20 Az MDP KV Államgazdasági Bizottsága 1949. október 18-i ülésének jegyzőkönyve, illetve [OT] Telepítési terv 1950. évre. d. n. MNL OL M-KS-276. f. 112. cs. 33. ő. e., 5. és 127–133. Összehasonlításul: az 1949. évi állami költségvetés kiadási oldala 9,2 milliárd Ft-os előirányzatot tartalmazott.

21 Részletesen lásd: Kántor Balázs: Szovjet szakemberek a Sztálin Vasmű építésén. *Archívnet*, 2011/2. sz. http://www.archivnet.hu/diplomacia/szovjet_szakemberek_a_sztalin_vasmu_epitesen.html (utolsó letöltés: 2019. szeptember 28.)

22 Feljegyzés Vas Zoltán miniszter úr [sic!] részére a mohácsi kombinát létesítésével kapcsolatos kérdésekről. 1949. október 31. MNL OL XIX-A-16-a 119. d. 3820/M/101/1949.

többi csatlós állam is hasonló diplomáciai lépéseket tett, lényegében minden politikai és gazdasági kapcsolatot megszakítottak Belgráddal. A Kominform Galyatetőn megtartott ülése pedig megerősítette Jugoszlávia teljes kiközösítését.[23]

Az új külpolitikai szituációban vélhetően vállalhatatlan volt a korábbi elképzelés. A pártdokumentumokból úgy tűnik, hogy a magyar fél volt az újratervezés kezdeményezője: az MDP KV Titkársága elé terjesztett december 14-i, majd a Politikai Bizottság elé vitt december 23-i előterjesztés szó szerint ugyanúgy fogalmaz: „A nemzetközi politikai helyzet és elsősorban a magyar–jugoszláv viszony alakulása arra késztette Rákosi elvtársat, hogy a szovjet szakértők figyelmét felhívja a korábban felmerült mohácsi megoldással kapcsolatos meggondolásokra." Az állítás akár igaz is lehet, de az sem lehetetlen, hogy a magyar főtitkár éppen Galyatetőn kapott olyan jelzéseket, hogy kockázatos a jugoszláv határtól 13 km-re építeni az ötéves terv legnagyobb beruházását. Mindenesetre a szovjet szakértői csoport újra megvizsgált öt lehetséges helyszínt, de alaposabban csak kettőt hasonlított össze egymással – Mohácsot és Dunapentelét. Végül „talajtani alakulásokkal kapcsolatos meggondolások alapján" Pentelét javasolták mint a kombinát optimális építési helyét. Még úgy is, hogy az új helyszínen bizonyosan 8–10%-kal többe kerül az építkezés, amit úgy bagatellizált az előterjesztés, hogy „egy kb. 2.000 millió Ft-os építkezésnél a 142 milliós többlet és egy kb. 560 millió Ft-os évi termelésnél akár 15-30 milliós [rendszeres] többlet[kiadás] sem esik döntő súllyal latba." Az MDP Politikai Bizottsága el is fogadta a dunapentelei megoldást, és arra utasította a tervhivatalt, találja meg, hogy milyen üzemet lehetne Mohácsra telepíteni.[24] A Minisztertanács 1949. december 28-án határozott az új építési helyszínről. Az első építők – többnyire Mohácsról – 1950. április 28-án érkeztek meg Dunapentelére.[25]

A „veszélyes" határvidékre szorult településnek végül csak egy farostlemezgyár jutott, amelynek létesítéséről – több év előkészület után – 1955. januárban döntött az Országos Erdészeti Főigazgatóság. A gyárépítés ugyan 1955. novemberben elkezdődött Mohácson (az egykor a vasmű számára előkészített helyszínen), ám technológiai nehézségek miatt csak 1959. áprilisban tudta megkezdeni

23 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956.* 2. kötet. Szerk. Feitl István, Gelléríné Lázár Márta, Sipos Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 775–777.

24 A vasipari kombinát építési helye. 1949. december 14. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 77. ő. e. 35.; A vasipari kombinát építési helye. 1949. december 23.; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1949. december 27-i üléséről. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 42. ő. e. 2., 60–61.

25 Miskolczi: i. m. 49–50.

a farostlemez termelését.[26] A Dunai, majd Sztálin Vasműnek telephelyet adó Penteléből pedig néhány év alatt szocialista mintaváros lett, amely aztán – immár Dunaújvárosként – fel tudott zárkózni a hazai középvárosok mezőnyébe.[27] Az persze már más lapra tartozik, hogy miként alakulhatott volna a Duna menti térség és általában a hazai gazdaság története, ha a vasművet a mérnökök és regionális tervezők által legoptimálisabbnak tekintett helyszínen építik fel.

26 A farostlemezgyár történetéről részletesebben lásd: Tóth Sándor László: *Fáy Mihály (1918–1999) élete és munkássága.* Kronospan–MOFA, h. n., 2013.

27 Dunaújváros történtéről lásd: Erdős Ferenc–Pongrácz Zsuzsa (szerk.): *Dunaújváros története.* Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata, Dunaújváros, 2000.

Párt(ok), intézmények

Szekér Nóra

Egy spanyol–magyar diplomáciai játszma a hidegháborús játéktérben

A spanyol köztársasági kormány képviselete Budapesten és a Magyar Királyi Követség Madridban

„1949. március 4-én a jegyzőkönyvek aláírása után, leltár ellenében hivatalosan átvettem az 1945 óta lefoglalt magyar követséget.[1] [...] [Státusom] a magyar érdekek spanyolországi képviseletének megbízottja. [...] A diplomáciai listában ugyan nem vettek fel bennünket és nem kaptunk meghívást az aktív diplomáciai kar tiszteletére évenként rendezett államfői fogadásra, de egyéb vonatkozásban hasonló bánásmódban volt részünk, mint a többi diplomatának" – emlékezett vissza Marosy Ferenc, a „madridi magyar királyi követ".[2] A magyar érdekek képviseletére a kinevezését attól a Franco-rezsimtől kapta, amelyik politikai okokra hivatkozva nem tartott fenn diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. De a háború után megalakuló, spanyol részről „mellőzött" magyar kormány sem ismerte el Franco Spanyolországát, hanem a száműzetésben lévő, José Giral köztársasági kormányával vette fel a kapcsolatot. Madridban királyi, Budapesten republikánus követség nyílt. Tehát úgy a spanyol, mint a magyar hivatalos álláspont a másik fél emigrációba kényszerült politikusait és annak képviseleti

1 Spanyolország és Magyarország a trianoni békeszerződés aláírása után, 1920 májusában vette fel egymással a diplomáciai kapcsolatot. Elsőként Barcelonában nyílt főkonzulátus, 1927-től pedig a Castellana sétány 49. szám alatt önálló követség. 1945-ben, miután Szovjetunió elfoglalta Magyarországot, a spanyol külügyminisztérium rendeletet adott ki a diplomáciai kapcsolat megszüntetéséről. A magyar képviselet épületét lepecsételték és bezárták, a bútorokat és iratokat letétbe helyezték. Lásd: Harsányi Iván: A magyar nyilaskeresztes kormány és a spanyol diplomácia. In: Uő: *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások a 19–20. század útvesztőjében.* Pannónia, Budapest, 2000. 132–159. Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve.* Juhász Gyula Kiadó, Szeged 2006. 104–154.

2 Rónai Zoltán: Magyar királyi követség, Madrid. Marosy Ferenc feljegyzései. III. *Chicago és Környéke*, 1987. április 4. 9.

szerveit tekintette partnerének. Ezáltal – ahogy azt Matilde Eiroa kifejtette – mindkét állam, ha áttételesen is, de a legitim kormányok megdöntésére irányuló tevékenységet folytatott.[3]

Ennek a diplomáciai játszmának számos szereplője, jó néhány színtere, több síkon mozgó nagypolitikai háttere volt, regionális sajátosságokkal fűszerezve, ahol a történések logikáját a hidegháború aktuális állása határozta meg. „A madridi követségnek világpolitikai jelentősége nem volt" – fogalmazott Stefan Musto,[4] a neves magyar származású közgazdász, aki a követség és Marosy patronáltjaként tanult a madridi Szent Jakab Kollégiumban. Majd személyes élményeit is összegezve hozzátette: „Mindenki tudta, hogy ez egy fikció, mert nincs mögötte ország. [...] Kicsit megmosolyogtatni való volt, de jó volt, hogy volt. Marosy próbálta [az ott élő magyarok több csoportját] úgy összefogni, hogy egyiket se sértse meg a másik kárára, ne játssza ki a másikkal szemben, hanem valamilyen összmagyarságot hozzon létre, amelynek közös érdekeik vannak, például a szabad, független Magyarország."[5] A madridi királyi követség „rendhagyó"[6] diplomáciai státusza a hidegháború terméke és egyben egyfajta látlelete is a korabeli viszonyoknak, annak minden ellentmondásosságával együtt.

A francóista Spanyolország nemzetközi helyzete a második világháború után és a magyar–spanyol viszony

A háború végét ígérő 1944-es év a tengelyhatalmak felé gesztusokat tevő, de a semlegesség mellett kitartó Francót aggodalmaiban erősítette meg. Az antant győzelmi esélyei fokozták az emigrációba menekült köztársaságiak politikai tevékenységét, különböző csoportjaik egymás után fogalmazták meg a köztársaság visszaállítására irányuló programjaikat, miközben a nyugat meghatározó politikusai, sajtója és közvéleményformáló tényezői elítélő hangon beszél-

3 Matilde Eiroa San Fransisco: Spanyolország Közép- és Kelet-Európa-politikája, 1939–1975. *Külügyi Szemle*, 2010/3. 77–78. Matilde Eiroa: A múltbeli kapcsolatoktól a jelenkori követelményekig. A spanyol–magyar kapcsolatok helyreállításának folyamata. *Múltunk*, 2009/1. 89–98.

4 Stefan Musto – Mustó István – a Freidrich Neumann Alapítvány magyarországi képviselője, tanácsadóként részt vett Spanyolország EK-csatlakozásában. A vele készült interjút lásd: Gyuricza Kata Sára – Gyuricza Péter: *Marosy Ferenc, egy magyar királyi követ Madridban (1949–1969). Ferenc Marosy, un embajador real de Hungaría en Madrid (1949–1969).* Magyarország Nagykövetsége, Madrid, 2017. 162–166.

5 Gyuricza–Gyuricza: i. m. 164.

6 Anderle Ádám szóhasználata, lásd: Anderle: i. m. (2006.) 91.

tek Francóról és rendszeréről.[7] Ugyanakkor nyomasztotta a várható szovjet dominancia, ami a háború következményeként védtelenül és a korábbi hatalmi erőegyensúly teljes felborulásának állapotában éri majd az európai kontinenst. A bolsevizmussal való szembenállás alapján elképzelhetőnek tartott volna egyfajta összefogást Angliával, de úgy tűnt, hogy ehhez a britek részéről hiányzik a hajlandóság: nem látta a megfelelő elszántságot a Szovjetunióval szemben, sem pedig a francóista rendszertől való elhatárolódás oldódását.

Churchill azonban 1944. május 24-i alsóházi beszédében szívélyes szavakkal szólt a semleges Spanyolország érdemeiről.[8] „Remélem, hogy ennek az országnak a háború után nagy befolyása lesz a földközi-tengeri béke fenntartásában. [...] Spanyolország belpolitikai problémája maguknak a spanyoloknak az ügye. Nem a mi dolgunk beleavatkozni ebbe. [...] A jövőben jobb kapcsolatot és virágzó kereskedelmet remélek Spanyolország és a mi országunk között, amely, remélem, már a háborúban növekedést, a békében pedig további expanziót mutat majd" – hangzott Churchill beszéde a *Times* 1944. május 25-i számának kommentálásában.[9]

A spanyol államfő e megnyilatkozást London részéről indult kezdeményezésként értékelte, és felbátorodva az angol–spanyol együttműködés lehetőségétől – hangsúlyosan az orosz veszély ellensúlyozásának indoklásával – lépéseket tett Churchill felé: „Az Európában kialakult súlyos helyzet, valamint az a szerep, amelyet Spanyolország és Anglia Nyugat-Európa jövendő rendjében játszani fog, ajánlatossá teszi kapcsolataink rendezését. [...] Mivel nem hihetünk a kommunista Oroszország jóindulatában, s mert ismerjük a Bolsevizmus [így!] csalárd hatalmát, számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy szomszédainak meggyengítése vagy szétzúzása igen nagy mértékben fogja növelni Oroszország ambícióit és hatalmát. Ez, inkább mint bármikor, szükségessé teszi a nyugati országok ésszerű és értelmes magatartását. Ha [...] Oroszország megszilárdítja túlsúlyos helyzetét Európában és Ázsiában, ha az Egyesült Államok megerősíti hadállásait az atlanti- és a csendes-óceáni térségben, s ily módon a világmindenség leghatalmasabb nemzetévé válik, az európai érdekek a megrendült Európában a legkomolyabb és legveszélyesebb válságba sodródhatnak. Jól megértem, hogy bizonyos közvetlen, katonai természetű érdekek nem engedik meg felelős

7 Harsányi Iván: A Franco-diktatúra első, 1943-1944-es válsága a korabeli dokumentumok tükrében. *Világtörténet*, 1994/1. 63–85. A köztársaságiak programnyilatkozatai: 72–87.; 8. 11. 13. 14. dok.

8 Harsányi: i. m. (1994.) 66.

9 Idézi: Harsányi: i. m. (1994.) 78–80.

tisztségekben lévő angoloknak, hogy bármiképpen kommentálják a világméretű küzdelemnek ezt a mozzanatát. Ám ettől még a realitás létezik, és a fenyegetés fennmarad. Mihelyt azonban Németországot szétzúzzák, Anglia számára csupán egyetlen ország marad, amelyre tekintetét fordíthatja – s ez Spanyolország" – írta Franco 1944. október 18-án Churchillnek címzett levelében.[10]

Az elszigetelődés réme azonban, amit Franco Anglia esetleges jövőjeként vázolt, sokkal inkább Spanyolországot fenyegette. A miniszterelnök határozott válasza nem sok jót ígért ebben a tekintetben: „Őszintén örültem, hogy változásokat fedezhetek föl Spanyolország országommal szembeni politikájában. Sajnálatosan [...] ez nem volt elég ahhoz, hogy az országaink között emelt összes akadály elháruljon. [...] A barátságon és az együttműködésen alapuló bensőségesebb viszony létesítése Spanyolországgal [...] nehézségekbe fog ütközni, és szó sem lehet róla, hogy Őfelsége kormánya támogassa Spanyolország törekvését a jövőbeni békerendezésben való részvételre. Azt sem tartom valószínűnek, hogy Spanyolországot felhívnák a jövő világszervezetéhez való csatlakozásra."[11]

A fenyegető jóslat beigazolódott, az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945. április–júniusi alakuló ülése, valamint a nagyhatalmak potsdami értekezlete kimondta: Spanyolországot nem veszik fel a tagállamok közé.[12] 1945. június 26-án a guatemalai kormány arra is javaslatot tett, hogy Francót nyilvánítsák háborús bűnössé.[13] A következő évben tovább nehezedett a nemzetközi nyomás Franco rendszerére. Az ENSZ 1946-ban két ízben is elmarasztaló határozatot adott ki: a február 9-én Panama, Mexikó, Venezuela, Bolívia, Guatemala által felterjesztett beadvány nyíltan elítélte a francóista rendszert, és felszólította az ENSZ tagállamait, hogy Spanyolországgal tartott kapcsolataikban vegyék figyelembe a szervezet alapokmányát. Az 1946. december 12-i ENSZ-döntés pedig súlyos retorzióként arra kérte a tagjait, hogy amíg a náci német és fasiszta olasz hatalmi támogatással megszülető rendszer fennáll, addig ne vegyék fel a diplomáciai kapcsolatot Madriddal, vagy hívják onnan vissza követeiket. A brit, a francia és az amerikai kormány ezt követően együttes jegyzékben követelte Franco távozását. Franciaországgal a helyzet olyan feszültté vált, hogy évekre lezárták a közös határt. „1946-ban a Franco-kormányzat sorsa kívülről

10 Idézi: Harsányi: i. m. (1994.) 80–82.

11 Idézi: Harsányi: i. m. (1994.) 82–83.

12 Részletesen lásd: Harsányi Iván: Dél Európa országai a második világháború után. In: *20. századi egyetemes történet* I. Szerk. Németh István. Osiris, Budapest, 2006. 339.

13 Harsányi Iván: Spanyolország az 1944–46-os történelmi fordulón. In: Uő: *Spanyol dilemmák,* i. m. 153.

nézve időről–időre megpecsételődni látszott" – értékelte a helyzet súlyosságát Harsányi Iván.[14] Az ENSZ Közgyűlés javaslatának hatására csupán Portugália, Argentína és Írország képviseltette magát nagyköveti szinten Spanyolországban és a pápai nuncius.[15]

„A Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének első országos kongresszusa határozati javaslatot fogadott el a spanyol ügyben. E határozat értelmében felhívjuk a magyar kormányt arra, hogy szakítsa meg a diplomáciai viszonyt a fasiszta Franco-Spanyolország kormányával és ismerje el a spanyol nép igazi akaratát képviselő, jelenleg emigrációban működő, köztársasági Giral-kormányt. [...] Gyöngyösi János külügyminiszter kijelentette. hogy ez irányba a lépések már meg is történtek. Tulajdonképpen csak deklaratív jellegű lehet az elismerés, illetve a viszony megszakítása, mert hiszen e pillanatban semmiféle kapcsolatunk sincs a spanyol kormánnyal. [...] A külügyminiszter ígéretet tett, hogy a legrövidebb időn belül a határozatnak megfelelő javaslatot fog a magyar kormány elé terjeszteni" – olvasható az *Igaz Szó* 1946. július 5-i számában.[16]

Magyarország spanyol politikája igazodott a nemzetközi irányvonalhoz. Nagy Ferenc kormánya 1946. augusztus 22-én, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság egyetértésével és a szovjet érdekszféra többi országához hasonlóan[17] a Párizsban székelő köztársasági Giral-kormányt ismerte el. Ügyvivőként a párizsi követség I. osztályú követi tanácsosát, Szakasits Györgyöt akkreditálták. Giral miniszterelnök nyilatkozatban hangsúlyozta, hogy az új Magyarországgal a legszívélyesebb viszonyra törekszenek és a spanyol nép nevében mondott köszönetet a spanyol ügyért harcoló magyarok hősi helytállásáért.[18]

A spanyol köztársasági kormány Julio Prieto Villabrillét küldte Budapestre, aki 1946 december 9-én nyújtotta át ügyvivői megbízólevelét Tildy Zoltán köztársasági elnöknek.[19] Prieto elsőként a spanyol követség régi, Eötvös utca 11. szám alatti épületét szerette volna átvenni, amelynek a legitimitás és folytonosság hangsúlyozása miatt is fontos jelentőséget tulajdonított. De miután ott

14 Harsányi: i. m. (2006., Spanyolország az 1944-46-os...) 158.

15 Vö. Marosy levele Bakách Bessenyei Ferencnek 1948. október 28-án. *A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957.* Szerk. Anderle Ádám. Hispánia Kiadó, Szeged, 2002. 23.

16 Követeljük! Szakítsa meg Magyarország a diplomáciai viszonyt Franco-Spanyolországgal – ismerje el a nép akaratát képviselő, köztársasági Giral-kormányt. *Igaz Szó*, 1946. június 5. 2.

17 Lengyelország április 4-én, Jugoszlávia április 17-én, Románia június 4-én, Bulgária november 29-én ismerte el az emigráns köztársasági kormányt.

18 Giral miniszterelnök nyilatkozata a magyar–spanyol viszonyról . *Világosság*, 1946. október 23. 4.

19 Anderle: i. m. (2006.) 124.

szükségkórház működött, a követség irodái kénytelenek voltak a Bristolban, Budapest ostroma után a Duna-korzó egyetlen éppen maradt szállodájában berendezkedni.

A spanyol köztársaság ügyének a magyar politika kiemelt figyelmet szentelt. Prieto követet a legmagasabb szinten és legnagyobb szívélyességgel fogadták. Az emigráns kormány melletti hivatalos elköteleződés jegyében 1947. április 14-én, a spanyol köztársaság kikiáltásának 14. évfordulóján nagyszabású ünnepséget és kormányfogadást tartottak az Operában, a sajtó és a rádió fő hírként számolt be az eseményről és országos szinten zajlottak a jubileumra emlékező rendezvények. Az újságokban rendszeresek voltak a Franco rendszerének várható bukásáról és az emigráns kormány körüli történésekről szóló elemzések. Több lap adott ki tematikus spanyol számot, a szociáldemokrata *Világosság* és a *Nagyvilág* pedig kifejezetten a spanyol ügy szószólóiként lépett fel,[20] mint ahogy a fent idézett *Igaz Szó* is, amely mögött az 1945. július 21-én alapított „Nemzetközi Brigádok Önkénteseinek Szövetsége", a spanyol polgárháborúban önkéntesként harcoló „spanyolosok" szervezete állt. A szövetség díszelnöke Rákosi Mátyás, titkára Rajk László, tisztségviselői – egykori brigadisták – mind vezető állami és párttisztséget töltöttek be.[21]

A spanyol kérdés felkarolása természetesen nem a koalíció kisgazda politikusainak szívügye volt elsősorban, hanem a kommunista párté. Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes nagy figyelmet szentelt Prieto bemutatkozó látogatásának is. Az ügyvivővel folytatott hosszas beszélgetés során hangsúlyozta, hogy a diplomáciai kapcsolat felvétele az ő kezdeményezésére történt és fontosnak tartotta jelezni: „a köztársasági Spanyolország visszaállítását – bármely eszközzel – segíteni fogják."[22] Az antikommunista Franco bukása nagy diadal és stratégiai előrelépést jelentett volna a Szovjetunió számára. A spanyol polgárháborúban való részvétel a kommunista mozgalom történetének fontos fejezetét képezte, a „spanyolos" múlt ekkor még a legjobb ajánlólevélnek számított. Az egykori brigadisták kiemelt pártszerepét jól példázza, hogy az 1948 elején Prietót az ügyvivői poszton váltó, a polgárháborúban vezérkari tisztként szolgált Álvaro Guardiola y Costa harcostársai között volt Münnich Ferenc, Cséby Lajos (a Rá-

20 Anderle: i. m. (2006.) 124–125.

21 Tömpe András, Kálmán András, Beck János, Ráth Károly, Mező Imre, Sziklai Sándor, Gyáros László, Szarvas Pál, Sebes Sándor. Lásd: Anderle Ádám: A Rajk-per spanyolországi előzményei. In: Uő: *Spanyol mozaik. Tanulmányok a hispanista kutatások történetéből.* Kronosz, Pécs, 2016. 157–158.

22 Anderle: i. m. (2006.) 125.

kosi-zászlóalj első parancsnoka, 1945 után a Magyar Partizánszövetség elnöke), illetve Rajk László akkori belügyminiszter.[23]

A háború lezárulta után azonban a nemzetközi légkör és benne különösen a szovjet–amerikai viszony mind jobban kiéleződött, és ez erősen kihatott a Francóhoz és a spanyol köztársaságiakhoz való viszonyra is. A spanyol rendszerrel szembeni fenntartásokat a nyugati oldalon oldotta Franco antikommunizmusa, míg a köztársaságiak sokszínű politikai összetételéből adódó bizalmatlanság a szocialista blokkon belül felerősödött. A köztársaság kikiáltásának április 14-i évfordulóját 1948-ban még megünnepelték: az állami rendezvényen Rajk belügyminiszter és a pár hónapja kinevezett Guardiola mondtak beszédet,[24] de az reprezentációjában messze alulmaradt az előző évinek, 1949-től a spanyol köztársaságra való megemlékezéseket már meg sem tartották.

1947. január 29-én a Párizsban székelő emigráns kormány válságáról számoltak be a lapok: a miniszterelnök, José Giral benyújtotta lemondását, miután négy minisztere kilépett a kormányból, mondván, a Franco-rezsim megbuktatásában és a köztársasági kormány nemzetközi elismertetésében Giral politikájának nem sikerült átütő eredményeket elérnie. A háttérben a spanyol kommunisták és a többi emigráns köztársasági csoport között feszülő ellentétek álltak. Ezeket pedig a nagyhatalmak hidegháborús szembenállás okán megváltozott spanyol politikája gerjesztette. Az *Igaz Szó* 1947. október 18-i számának elemzése jól érzékelteti a nemzetközi változásokat és a szovjet politika ehhez kapcsolódó következtetéseit: „A spanyol »Führer« [...] mindenképpen igyekszik bekönyörögni magát a Wall Street lakájainak sorába [...]. Franco igyekezetét jóindulattal fogadják az angolszász nagyhatalmak reakciós vezető körei. Erről tanúskodik az egyrészről Spanyolország, másrészről Amerika, Anglia és még néhány, a nyugati blokkhoz tartozó állam közötti gazdasági kapcsolatok fokozott növekedése. [...] Ezek után nem is lehet csodálkozni azon, hogy más országok sem szégyellték magukat. Követték Amerika és Anglia példáját. Argentína például nem vett tudomást az Egyesült Nemzetek Szervezete határozatairól, új követet nevezett ki Madridba. [...] Leginkább mégis Amerika érdeklődik Spanyolország iránt. [...] Az amerikai reakció Spanyolországban gazdasági és katonai hídfőállást igyekszik kiépíteni, hogy uralkodhasson a Földközi-tengeren és egész Nyugat-Európában. Az amerikai kormány Francót jó kliensnek tartja, aki igen nagy hasznot hajthat, ha megfelelő módon bánnak vele. [...] Francót hatalmon tartani vagy

23 Anderle: i. m. (2006.) 159.

24 Rajk elvtárs a spanyol köztársaság kikiáltásának évfordulóján. *Népszava*. 1948. április 14. 5.

[...] helyébe olyan »alkotmányos kormányt« ültetni, amely továbbra is járomba tartaná a spanyol népet és maga pedig hajlandó lenne az angol–amerikai reakció szolgálatába állni. [...] A spanyol fasizmus angol és amerikai pártfogói gondoltak már erre a lehetőségre. Erről tanúskodik az emigrációban lévő különböző spanyol politikai pártok számos manővere. Ezt mutatja az új spanyol emigráns kormány összetétele is."[25]

Az utolsó mondatok sejteni engedik az emigráns köztársasági kormánytól való távolodás új irányelvét. Ennek jegyében Szakasits Györgyöt 1948 nyarán felmentették a párizsi spanyol kormány melletti tisztségéből. Álvaro Guardiolát 1949 tavaszán, sejthetően nem függetlenül a Rajk-per előkészítésétől, visszahívták ügyvivői pozíciójából. Utódainak, Pedro María Irujónak és Ricardo Nalda Zabalónak a megbízatása sem volt hosszú életű. A budapesti emigráns spanyol követség 1949 végén végleg be is zárta kapuit.

A hidegháború egymásnak feszülő légkörében a magyar „spanyolosok" tevékenysége is átértékelődött. Ahogy Anderle Ádám fogalmaz: „Közülük sokan a spanyol polgárháború után a francia és a belga ellenállásban harcoltak tovább a nácik ellen, vagy Afrikában az angol hadseregbe léptek, illetve Svájcból támogatták e küzdelmet, hazájukban immár gyanúsakká váltak."[26] A Rajk-perrel párhuzamosan számos „spanyolost" tartóztattak le és indult ellenük bírói eljárás. A spanyol köztársaságiak ügyétől elhatárolódó folyamat természetesen nem korlátozódott Magyarországra, Jugoszláviát kivéve a szocialista országok egymás után szakították meg kapcsolataikat az emigráns spanyol kormánnyal, aki arra kényszerült, hogy bezárja közép- és kelet-európai nagykövetségeit.[27] 1950-től az 1960-as évek végéig a blokk országainak spanyol kapcsolata a Prágában székelő Spanyol Kommunista Pártra korlátozódott. Ennek a kapcsolatnak a keretei között Magyarországon továbbra is működött a Magyar Rádió napi 30 perces spanyol adása Független Spanyolország Rádiója néven, és az 1950-es évek elején 120 spanyol kommunista menekültet fogadott be az ország.[28]

25 Gyáros László: Franco spanyol diktátor belpolitikája: a lakosság éheztetése, a terror fokozása, a hazafiak kivégzése; külpolitikája: a Wall Street és a City érdekeinek hű kiszolgálása, a fasizmus fenntartása. *Igaz Szó* 1947. október 18. 7.

26 Anderle: i. m. (2016.) 157.

27 Anderle: i. m. (2006.) 127.

28 A befogadott kommunista menekültekről lásd: Anderle: i. m. (2006.) 127–130.

Spanyolország válasza a diplomáciai vétóra

„Utóbbi időben egyre szaporodnak a tekintélyes amerikai személyiségek itteni látogatásai, amelyek jelentősége összességükben a vállalkozó szellemű üzleti Odüsszeuszoknak a spanyol sajtó által felfújt szenzációt hajhászó nyilatkozataira épül, melyek némileg emlékeztetnek a nálunk annak idején űzött Rothermere kultuszra. De figyelemre méltónak tartom egyes komoly tőkeérdekeltségeknek már régebben folyó szaktárgyalásait, valamint az inkognitóban itt járt magas katonai személyiségek kétségtelenül lefolytatott eszmecseréit. [...] Mindent egybevetve, az Amerikával való külön tárgyalás lehetőséget nyújtana a spanyol kormánynak arra, hogy önálló álláspontját és a nyugati blokkpolitikától való függetlenségét továbbra is megóvja, de közben az előkészületeket mégis megtegye arra nézve, hogy a kellő pillanatban – megfelelő ellenérték fejében – zökkenés nélkül bekapcsolódhasson az oroszellenes koalícióba" – foglalta össze benyomásait 1948 november 15-én Marosy Ferenc diplomata barátjának Bakách-Bessenyei Györgynek.[29] A helyi spanyol tapasztalatokra épülő beszámoló, ha nem is a Franco-rezsimhez való viszony tekintetében, de több vonatkozásban összecseng az *Igaz Szó* fent idézett írásával.

Spanyolország a Nyugat diplomáciai elszigetelődésére a semlegesség hangsúlyozásával válaszolt. „Spanyolország nem óhajt részt venni a Marshall tervezetben [...] semleges pozícióját lehetőleg sokáig akarja megőrizni. Már pedig a Marshall tervezet és nyugati blokkba való bevonás [...] megfosztaná Spanyolországot attól a helyzeti előnytől, amit a szabad kéz politikája részére ma a keleti blokk felé jelent"– nyilatkozott Franco a *New York Times*-nak.[30] A keleti blokk elzárkózásával pedig a spanyol oldalon a legteljesebb viszontelhatárolódás és radikális antikommunizmus állt szemben. Franco hivatalos közleményben jelentette be, hogy Spanyolország felfüggeszti a kommunikáció minden formáját a

29 Spanyol–amerikai relációk. Franco nyilatkozata a New York Times-ban, Marosy Ferenc levele Bakách-Bessenyei Györgyhöz 1948. november 15-én. *A Marosy-iratok*, i. m. 25–26. Bakách-Bessenyey György (1892–1959) 1938-tól 1941-ig belgrádi magyar követ, 1941-től vichyi, 1943-tól a német megszállásig berni magyar követ. Kállay, majd Lakatos miniszterelnökök megbízásából az angolszászokkal Magyarország háborúból való kiugrásáról tárgyalt. 1944. március 19-e után Barcza Györggyel megalapította a Követi Bizottságot, amely azokat a diplomatákat tömörítette, akik nem ismerték el a német megszállás következtében a magyar kormányt. 1945 után emigrációban élt és aktív politikai tevékenységet folytatott.

30 Marosy 1948. november 15-én kelt összefoglalója Franco New York Times-ban tett nyilatkozatáról. *A Marosy-iratok*, i. m. 25.

szovjet megszállás alá került országokkal, miután azok a köztársasági kormányt ismerték el; megszakítja a kulturális kapcsolatokat, zárolja a kereskedelmi tranzakciókat, felszámolja a diplomáciai és konzuli tevékenységet.[31] Ugyanakkor erejéhez mérten támogatja ezen országokból érkező politikai menekülteket.[32]

Spanyolország a kommunistaellenesség szellemiségét képviselő oktatási és kulturális intézményeket alapított, a menekült diákoknak ösztöndíjat biztosított. A háború előtti hatalmi elit olyan neves száműzöttjeivel ápolt jó viszont, vagy fogadta be őket, mint Habsburg Ottó, II. Simeon bolgár cár vagy Miklós román királyi herceg. A regnáló kommunista kormányok számára a legzavaróbb tényező, a politikai emigrációnak pedig a legnagyobb segítség volt, hogy félhivatalos képviseletek nyílhattak Madridban, és Franco azokat legitim diplomáciai kapcsolatnak tekintette. A lengyel követséget Marian Szumlakowski, majd Józef Potocki, a csehet Zdenko Formánek, a szlovákot Jozef Cieker, a románt N. Dimitrescu, a horvátot Srećko Dragičević, a jugoszlávot Ljubica Viszockij vezette.[33]

Ezt a határozott és gyakorlati döntéseket hozó antikommunista álláspontot Franco részéről nem csupán az ideológiai meggyőződés és a revans ihlette, hanem a politikai stratégia is. Ez a kétséget kizáró elzárkózás Spanyolországot fontos szereplővé tette a kommunizmus elleni harcban, és politikai kereteinek feladása nélkül biztosította számára a kitörési lehetőséget a teljes elszigeteltségből. „A külügyi államtitkár nem csinál titkot abból, hogy politikai téren Washington bizonyos tanácsokat adott a demokratizálódás irányában Madridnak, melyek azonban itt nem találtak kellő megszívlelésre. Az Egyesült Államok azért fenntartja elvi álláspontját a Franco rezsimmel szemben, viszont hajlandó a diplomáciai viszony technikai normalizálására az Egyesült Nemzetek égisze alatt" – foglalta össze az amerikai álláspontot Marosy 1950-ben.[34] A nyugati demokráciák, még ha nem is voltak kibékülve a Franco-rezsim jellegével, de vakon megbízhattak antikommunizmusában, ugyanakkor – ahogy Marosy fogalmazott – „földrajzi helyzeténél fogva Spanyolország kulcspozíciót foglal el, mely

31 Eiroa: i. m. (2010.) i. m. 83–85

32 Ezzel kapcsolatban lásd Franco beszédét a kommunista veszélyről a sevillai helyőrség előtt 1948 őszén: *A Marosy-iratok,* i. m. 79.

33 Eiroa: i. m. (2010.) i. m. 83.

34 Marosy Ferenc 1950. január 22-én kelt levele Bakách-Bessenyey Györgyhöz, melyben ismerteti Acheson, az Egyesült Államok külügyi államtitkárának a szenátus külügyi bizottsági elnökéhez a spanyol politikai helyzet elemzéséről írt összefoglalóját. *A Marosy-iratok,* i. m. 30.

katonai szempontból nem hagyható figyelmen kívül."[35] Az amerikai–szovjet szembenállással a francóista rendszer nemzetközi státusza ideológiai kérdésből stratégiai üggyé vált.[36] 1950-ben az ENSZ visszavonta elítélő határozatát, és a diplomaták lassan visszatértek Madridba. 1952-re már 24 nagykövet és 18 miniszter teljesített szolgálatot Madridban. „A megbízólevelek átadása a madridi turisztikának egyik fő látványosságává vált" – fogalmazott cinikus megelégedéssel Alberto Martín-Artajo külügyminiszter.[37] Az amerikai nagykövetet 1951-ben nevezték ki. E folyamat egyfajta betetőzéseként 1955. december 14-i közgyűlésen – 16 állammal, köztük Magyarországgal együtt – Spanyolország felvételt nyert az ENSZ-be.

Spanyolország a kommunista országoktól való legteljesebb távolságtartásából adódóan egyfajta „védett szobaként" is működött. A „keleti vonal" követségi és gazdasági intézményeinek, politikai és kulturális szervezeteinek hiánya a bizalmas információszerzés lehetőségét is szűkebbre szabta. Egy jellemző példa: 1956 végén készült egy kelet-közép-európai menekültekből álló hadosztályokra és amerikai finanszírozásra épülő katonai terv.[38] A szervezés ugyan érdemi szintre soha nem lépett, de annak Spanyolországból kellett volna zajlania, mert – ahogy a terv írja – „jelenleg a világon csupán Spanyolország az egyetlen hely, ahol e dolgot elő lehetne készíteni".[39]

Az emigráns követségek Spanyolország nemzetközi szinten érvényesített antikommunista politikájának fontos elemei voltak. Ezek a szervezetek amellett, hogy ellátták a menekültek érdekvédelmét, és egyfajta konzulátusként a gyakorlati életben is fontos segítséget jelentettek, a világ tájain szétszóródott emigránsoknak politikai, kulturális és találkozási központjaivá váltak. Kereteik között fontos kapcsolati hálózatok és együttműködés épülhettek. Annak a politikai emigrációnak az egyben tartását és munkájának hatékonyabbá tételét szolgálták, amelyik hazájától távol is vállalta a szovjet befolyás elleni küzdelmet, azt átmenetinek tartotta, és mint politikai alternatíva készen kívánt állni a jövő demokratikus Kelet-Közép-Európájának reményében.

35 *A Marosy-iratok,* i. m. 19

36 Zalai Anita: Franco és az 1956-os magyar forradalom. *Belvedere Meridionale,* 2017/1. 104.

37 Marosy Ferenc levele Bakách-Bessenyey Györgynek, 1952. január 12. Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 126.

38 Anderle Ádám: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése. In: *Magyarország és a hispán világ.* Szerk. Anderle Ádám. Hispánia, Szeged, 2000. 55–63.

39 Anderle: i. m. (2000.) 61.

A követség megalakítója: Marosy Ferenc

„1948 decemberében levelet kaptam Amerikából régi barátomtól, Balla Borisztól,[40] hogy Ottó királyi herceg közeli európai útja során útba ejti Spanyolországot. Miután nem ismeri a viszonyokat, kéri egyengessem útját" – írja Marosy Ferenc visszaemlékezésében, majd hozzáteszi: „a levél vételekor még nem sejtettem, hogy ez az esemény új fejezetet nyit egész életemben."[41] Marosy már 1948 közepén mint a Magyar Nemzeti Bizottmány képviselője felvette a kapcsolatot a spanyol külügyminisztériummal, és ekkor felkérést is kapott a magyar érdekek képviseletére. Ez azonban még nem jelentett követi szintű megbízatást. „Tevékenységem csak arra szorítkozott, hogy [...] a menekültek ügyében közbenjárjak, s időnként a spanyol sajtóban cikkeket helyezzek el a magyar ügy védelmében."[42] A magasabb szintű diplomáciai elismerés kijárásáért és a régi követség épületéért ugyan már elkezdődött – Marosy szavaival élve – a „kilincselés", de a sikert Habsburg Ottó közbenjárása hozta meg.

Habsburg Ottó fenti felkérésre szervezett madridi látogatásának részeként Marosy díszvacsorát rendezett.[43] Az esemény végeztével „Őfelsége azzal búcsúzott: másnap fogadja Franco és mit kérjen tőle a magyar ügy érdekében? Hamarjában három dolgot javasoltam: adják át nekem a lefoglalt követséget, indítsanak el magyar adásokat a készülő lengyel szabad rádióhoz hasonlóan, és engedjék be akadály nélkül a menekültjeinket. – Nagyon jó – mondotta Ottó. – Kérem írjon erről egy memorandumot. [...] [Másnap] több mint egy órát időzött Franco dolgozószobájában, mialatt én a nagy szalonban a kabinetfőnökkel és a szárnysegéddel beszélgettem. [...] A végén engem is behívattak. Őfensége néhány meleg szó kíséretében átnyújtotta a beadványomat. A spanyol államfő átfutotta és csak ennyit mondott: – Rendben van. Ezzel rá-

40 Balla Borisz (1903–1992): 1936-tól Gömbös Gyula személyi titkára, 1938-tól diplomáciai szolgálatot teljesített Brüsszelben, Madridban, Bernben és Párizsban. A háború után emigrált, a New York-i St. John Egyetem művelődéstörténeti tanára. A Magyar Nemzeti Bizottmány tagjaként aktívan politizált.

41 Rónai Zoltán: Magyar királyi követség, Madrid. Marosy Ferenc feljegyzései. II. *Chicago és Környéke*, 1987. március 28. 9.

42 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

43 Marosy a volt norvég követ villáját bérelte ki, a díszvacsora magas rangú vendégei között volt Martín-Artajo külügyminiszter is. Részleteket lásd: Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

biggyesztette a legfelső kézjegyet" – emlékezett a követség megalakulásának közvetlen előzményeire Marosy.[44]

Franco és Marosy személye mellett már az alapítás pillanatában kulcsfontosságú tényező volt a Magyar Nemzeti Bizottmány megbízása és Habsburg Ottó közbenjárása. A követség jellegének, egyéni karakterének kiformálódásában a legfontosabb szerepet azonban kétségtelenül Marosy Ferenc játszotta. Marosy 1946. április 15-én érkezett Spanyolországba. Ekkor már komoly múlttal és kapcsolatokkal rendelkező diplomata, aki 1920-tól állt a magyar külügy szolgálatában. 1933-ig különböző beosztásokban dolgozott Londonban, Brüsszelben, Bukarestben, Madridban, majd 1937-ig a külügyminisztérium sajtóosztályát vezette Budapesten.[45] 1939-ig Barcza György[46] mellett követségi titkárként működött Londonban. A rövid prágai főkonzuli feladatkört követően, 1940. április 15-én a kairói követség vezetésével bízták meg. 1941-től Zágrábban mint főkonzul, 1943-tól mint követ teljesített szolgálatot. 1944 július 19-től a helsinki követség vezetőjévé nevezték ki. Ezt a megbízást már a Sztójay-kormánytól kapta, tehát a német megszállás után – számos diplomatatársával ellentétben – nem mondott le.

E korszakban a német birodalmi törekvések befolyása a magyar politikára megkerülhetetlenné teszi a nácizmushoz való viszony kérdését minden felelős politikai szerepkört betöltő ember esetében. Marosy azok közé tartozott, akiknek a német politikával szembeni fenntartása a Szovjetunióval való határozott szembenállással párosult. „Náciellenes volt, de nem volt németellenes" – jellemezte Ghyczy Jenő, a Kállay-kormány külügyminisztere egykori beosztottját 1960-ban zajló állambiztonsági kihallgatása során.[47] A szovjet birodalmi térnyerés ellensú-

44 Rónai: i.m. (1987. II.) 9. Habsburg Ottót a két világháború közötti korszak diplomatái, köztük Marosy és Bakách-Bessenyey is az Őfelsége megszólítással illették, ami nem azt jelentette, hogy legitimisták lettek volna, csupán a diplomáciai protokoll szerinti megszólítást használták.

45 Marosy Ferenc diplomáciai karrierjének részletes elemzését lásd: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 10–41. Lásd még: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.4. K-340. „Diplomata". 49. Marosy (Mengele) Ferenc szolgálati és minősítési táblázata. Uo. 15–16. Feljegyzés Ghyczy Jenő kihallgatásáról, 1960. december 20.

46 Barcza György (1888–1961) 1938-tól 1941-ig londoni magyar követ, 1943-ban Kállay miniszterelnök különmegbízottja a Vatikánban és Svájcban. A kiugrási tárgyalások résztvevője. 1944. március 19-e után Bakách-Bessenyeyvel megalapította a Követi Bizottságot, amely azokat a diplomatákat tömörítette, akik a német megszállás következtében nem ismerték el a magyar kormányt. 1945 után emigrált, Sydneyben az Magyar Nemzeti Bizottmány képviselője.

47 ÁBTL 3.2.4. K-340. 15–16. Feljegyzés Ghyczy Jenő kihallgatásáról. 1960. december 20. 1958-ban a magyar állambiztonság tervet dolgozott ki Marosy Ferenc beszervezésére. Az 1960-ban kezdődő munka első lépéseként feltérképezték Marosy Magyarországon élő ismeretségi körét, ennek keretében hallgatták ki többek között az egykori külügyminiszter – *„jelenleg a*

lyozását ő is – mint sokan e körből – az angolszász befolyás erősödésétől várta volna szívesebben, de angol részről nem látott erre megfelelő hajlandóságot, ugyanakkor mint vérbeli diplomata tisztában volt az adott geopolitikai viszonyok között az angolszászok felé való nyitás kockázataival. Reálisan azonban a bolsevik veszély feltartóztatásához a megfelelő erőt és akaratot csak Németországban látta. Ebből a felfogásából adódóan hűen tudta szolgálni a hivatalos németbarát külpolitikát.

A szakirodalom, de a korszak diplomatái közül is sokan, mint például Barcza György vagy Szent-Iványi Domokos,[48] Marosyt egyértelműen a németbarát körhöz sorolták.[49] Ujszászy István vezérőrnagy, a korszak államvédelmének vezetője, az 1948-ban tett vallomásában arról számol be, hogy „Bárdossy László külügyminiszter utasította Marossy [sic!] (Mengele) Ferenc kairói követünket, hogy Canarisszal[50] közvetlen rádióérintkezést tartva, annak hírszerzését Egyiptomban az ottani japán követség bevonásával támogassa."[51] Marosy Kairóból való visszahívása – egy brit külügyi irat tanúsága szerint – azért történt (az egyiptomi kormány kezdeményezésére, de angol kérésre), mert a németekkel való együttműködése a szövetségesek tudtára jutott.[52] „Marosy rádiókészülékét távozása

TEFU-nál segédmunkás" – Ghyczyt. A beszervezési próbálkozás eredményre nem vezetett, 1962 az ügyet lezárták. Lásd még: Gyuricza–Gyuricza: i. m.137–149.

48 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) 1927-től 1935-ig USA-ban és Kanadában követségi tanácsos, 1941-től Teleki miniszterelnökségi osztályának vezetője, 1944 januárjától a Kiugrási Iroda vezetője. A titkosan működő ellenállási szerv, a Magyar Függetlenségi Mozgalom megszervezője és irányítója, a moszkvai fegyverszüneti küldöttség tagja. 1946-ban letartóztatták és 15 évi kényszermunkára ítélték. 1956-ban szabadult, 1972-ben emigrált.

49 Vö. Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* 1. Európa–História, Budapest, 1994. 334. Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941–1972.* Magyar Szemle, Budapest, 2016. 131.

50 Wilhelm Franz Walther Canaris (1887–1945) német tengernagy, 1935-től az Abwehr, a német hadsereg hírszerző és elhárító osztályának parancsnoka. 1944. februárjában leváltották, majd a Hitler elleni merényletet követő tisztogatásokban őt is letartóztatták.

51 *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Szerk. Haraszti György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Corvina, Budapest, 2007. 239. Ujszászy István (1894–1948) 1939–42 között a VKF 2. (hírszerző és kémelhárító) osztálya, 1942–44 között az Államvédelmi Központ vezetője. A német megszállás után a németek, a háború utolsó hónapjaiban a szovjetek tartóztatta le. Szovjetunióba hurcolták, 1948 nyarán visszaszállították Magyarországra. Augusztus 19-től szeptember 18-ig tartó kihallgatása során „Fekete Iván" fedőnéven írásban számolt be a Horthy-korszak állambiztonsági szerveinek munkájáról, kapcsolatrendszeréről. Az ÁVH foglyaként halt meg.

52 Az 1941. április 9-i, Alexander Cadogantól származó brit külügyi feljegyzést közli: Barcza: i. m. (II.) 303.

után a kairói japán követnek adta át" – vallotta Ujszászy.[53] Ez a fajta hírszerzői tevékenység azonban nem volt egyedi. „Azon külképviseleteink vezetői közül, ahol katonai attasék, vagy szakközegek nem működtek, sikerült egyeseket megnyerni, hogy informátoraik útján katonapolitikai és katonai felderítést végezzenek" – fogalmazott Ujszászy, majd felsorolta az „egyes megnyerteket". A listán Andorka Rudolf, Bakách-Bessenyey György, Apor Gábor és még sokak mellett megtaláljuk Marosy nevét is.[54] Ujszászy egy későbbi vallomásában is megemlítette, hogy „Dr. Marosy Ferenc a prágai főkonzul, majd kairói, végül a zágrábi követség vezetője [...] igen ügyes hírszerzőnek bizonyult."[55]

Marosynak a német hírszerzéssel való kairói együttműködése kapcsán azonban fontos hangsúlyozni, hogy az a külügyminisztere felkérésére történt, és annak az Ujszászy Istvánnak a szervezése állt a háttérben („Az 1942. évre szóló hírszerző együttműködést Canaris tengernaggyal 1941/1942 telén beszéltem át."),[56] akit angolszász orientációja és a háborúból való kiugrás szervezése miatt a német megszállás után elsők között tartóztattak le. A fent felsorolt „együttműködő" diplomaták mind résztvevői voltak a kiugrás titkos előkészítésének, ahogy maga Marosy is. 1943 nyarán Kállay megbízásából vette fel a kapcsolatot Vladko Mačekkel, a Horvát Parasztpárt vezetőjével, az angolok bizalmi emberével, hogy az angol–amerikai orientáció érdekében kapcsolatokat építsen ki.[57]

A helsinki követi kinevezés elfogadását sem a Sztójay-kormány iránti vak bizalom motiválta. Személye azzal, hogy pozícióban maradt és továbbra is a hivatalos Magyarország képviselőjeként léphetett fel, lehetőséget biztosított a kiugrási tárgyalások előkészítéséhez. Ekkorra már világossá vált, hogy Magyarország csakis az oroszoktól várhatja a háború befejezésének feltételeit, a velük való kapcsolatfelvételre pedig Finnország volt az egyik legalkalmasabb helyszín.[58] Finnország azonban 1944. szeptember 19-én fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval, és miután a finn külügyminiszter protokollfőnöke bizalmasan közölte Marosyval, hogy a fegyverszüneti bizottság moszkvai ülésén elhangzottak sze-

53 *Vallomások a holtak házából,* i. m. 239.

54 *Vallomások a holtak házából,* i. m. 534–535.

55 *Vallomások a holtak házából,* i. m. 590. Marosynak zágrábi követként a horvátországi magyarok körében több saját informátora is működött. Lásd: ÁBTL 3.1.6. P-095. Marosy Ferenc és Thiel István ügye.

56 Ennek az együttműködésnek volt része a Bárdossy felkérésére történt kairói megbízatás. Részletesen lásd: *Vallomások a holtak házából,* i. m. 239.

57 *Vallomások a holtak házából,* i. m. 274.

58 Részletesen lásd: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944.* Napvilág, Budapest, 2008.

rint a tengelyhatalmak diplomatáit ki kell adni a szovjet kormánynak, a magyar kolónia tizenhat tagja jobbnak látta, ha elmenekül.[59]

Helsinkiből Stockholmba repültek. Itt számos olyan magyar diplomata (Ullein-Reviczky Antal, Kristóffy József, Szabó György) székelt, akik a megszállás után lemondtak hivatalukról és bekapcsolódtak a Barcza és Bakách-Bessenyey vezette „disszidens diplomatákat" tömörítő Követi Bizottságba. A Lakatos-kormány titkos felkérésére igyekeztek egyfajta információs központként működni, amin keresztül lehetőség adódhat a Nyugattal való kapcsolattartásra. Marosy csatlakozott hozzájuk és felajánlotta, hogy ő, aki még mindig Magyarország akkreditált diplomatája, kész a béke ügyében tárgyalásokat folytatni. A nyilas puccs azonban a kiugrási próbálkozások reményét is szertefoszlatta és egy olyan hatalmi konstellációt eredményezett Magyarországon, amelyet Marosy nem tartott legitimnek, és így diplomáciai megbízatását is befejezetnek tekintette. „Kormányzónknak a németek által való elhurcolása után felmentve éreztem magamat a néki tett szolgálati esküm alól. A szerencsétlen nyilas érától meggyőződésem távol tartott" – írta visszaemlékezésében.[60]

A svédországi tartózkodás bő egy évig tartott. 1946-ban, amikor a magyar köztársaság hivatalos nagykövete, Böhm Vilmos vezérezredes megérkezett Stockholmba, a svéd külügy finoman jelezte, hogy a múlt rendszer diplomatái nem szívesen látott vendégek. „Svédország semleges ország – mondta minden kertelés nélkül a savanyú képű funkcionárius – ezért kénytelenek vagyunk önöket megtűrni, mint a Horthy-rendszer volt képviselőit. De most jön az igazi Magyarország nagykövete. Felkérjük önöket hagyják el Stockholmot és válaszszanak maguknak vidéki lakóhelyet. Ullein-Reviczky és én nem kértünk ebből a vendégszeretetből" – idézte fel a történteket később Marosy.[61] A Magyarországra való visszatérés nem volt járható út számára. Véleménye szerint a háború lezárása óta működő rendszer olyan mértékben állt a szovjet politika befolyása alatt, hogy az ország nem volt szuverénnek tekinthető. Nagy Ferenc kormányát szovjet bábkormánynak tekintette, és ő nem kívánt ilyet szolgálni. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország bolsevizálása már 1945-ben elkezdődött. Diplomata barátjának, Pedro Prat y Soutzo márkinak a tanácsára, akit a madridi kormány

59 Györkei Jenő: Magyar sziget a Castellana sétányon. Egy királyság nélküli királyi követ emlékeiből. *Köztársaság*, 1992/32. 59–61.

60 Marosy Ferenc: *A madridi magyar királyi követség története az emigrációban 1949–1969.* Madrid, 1981. (Kézirat). Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 13.

61 Rónai Zoltán: Magyar királyi követség, Madrid. Marosy Ferenc feljegyzései. I. *Chicago és Környéke*, 1987. március 21. 9.

azzal bízott meg, hogy Stockholmból figyelje a kelet-európai fejleményeket, vízumot kérvényezett Spanyolországba.[62]

Madridban „viruló tavaszt, lüktető életet, szegénységet, antikommunista szolidaritást talál és a nyugati demokráciák fölényes bírálatát".[63] A madridi Complutense Egyetem Nemzetközi Jogi Intézetében mint jogtudós kapott előadói állást. Rendszeresen értekezett jogtudományi folyóiratokban, fő témaköre a háborús bűnösök elleni perekkel kapcsolatos jogi visszásságok elemzése volt.

Képviselet vagy királyi követség?

Időközben a számban egyre növekvő magyar politikai emigráció, hogy erőit egyesítse és önmagát minél magasabb szinten képviselje, életre hívta a Magyar Nemzeti Bizottmányt (MNB).[64] A szervezet Külügyi Bizottságának elnökévé a volt berni követet és Marosy Ferenc régi barátját, Bakách-Bessenyey Györgyöt nevezték ki, aki azonnal meg is kezdte az egykori tapasztalt magyar diplomatákból a Bizottmány egész világra kiterjedő képviseletének kiépítését. Marosy 1948 júniusában maga kezdeményezte a kapcsolatfelvételt és ajánlotta fel az együttműködését. Ezt azonban annak hangsúlyozásával tette, hogy ő az 1945-ös rendszert soha nem ismerte el, a köztársaság kikiáltását törvénytelennek tekinti, és a Bizottmány vezetőségéből „a 45-ös rendszer szereplőivel, Nagy Ferenccel és társaival [...] politikai meggyőződésemnél fogva közösséget nem érzek."[65]

Bakách-Bessenyey e fenntartásokat elfogadta: „javaslatomra a bizottmány egyhangúlag hozzájárult ahhoz, hogy Madridban Te vedd át az MNB hivatalos képviseletét" – írta 1948. október 22-én kelt levelében, majd Martín-Artajo spanyol külügyminiszternek címezve a következő írást mellékelte: „...az emigráció-

62 Rónai: i. m. (1987, I.) 9.

63 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

64 Részletesen lásd: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza* I. Európa Könyvkiadó, Budapest 1989. 141–162. Gyuricza–Gyuricza: i. m. 39–41., 75–84. Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972.* L'Harmattan, Budapest, 2006. 139–163. Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány. Vázlat az 1944 és 1964 közötti magyar politikai emigráció kialakulásáról.* Aurora, München 1974. 54–60. Petrás Éva: A magyar kereszténydemokrácia útja „Európa szívébe". In: Pascal Fontaine: *Út Európa szívébe 1953-2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben. Magyar kiegészítés: A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe.* Szerk. Kiss Mária Rita. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 2015. 789–803. Vö. ÁBTL 4. 1. A-2127/17. Magyar Nemzeti Bizottmány.

65 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

ban élő demokratikus politikai pártokból megalakult a Magyar Nemzeti Bizottmány, melynek célja, hogy felszabadítsa Magyarországot a bolsevik iga alól. [...] A Bizottmány külügyi bizottság elnökeként megbízom Marosy Ferenc miniszter urat, hogy állandó jelleggel képviseljen Madridban. Önt pedig tisztelettel kérem, hogy az illetékes szervek felé tegye meg a szükséges lépéseket, hogy lehetővé tegye Marosy úr humanitárius tevékenységét."[66]

A megbízás átadásakor Marosyt a spanyol külügyminisztérium vezértitkára fogadta, meglehetősen visszafogott lelkesedéssel. Közölte, hogy a spanyol kormánynak aggályai vannak a Bizottmánnyal kapcsolatban, és ezek nagyon hasonlítottak Marosy fent idézett fenntartásaihoz. „Hogyan lehetséges, hogy Ön elvállalja a képviseletét egy olyan politikai alakulatnak, melyben Nagy Ferenc szerepel, aki annak idején a Népoperában ünnepséget rendezett a spanyol partizánok tiszteletére?" – vetette fel legfájóbb pontként a Bizottmány és az 1946-ban alakult magyar kormány tagjai közötti kapcsolatot a külügyi titkár. Kifejtette ugyanakkor, hogy bár bizalmatlanok a magyar emigráció e szervezetével szemben, Marosyt „mint a történelmi rendszer képviselőjét" elfogadják: személy szerint őt és nem a Bizottmányt ismerik el hivatalos kapcsolatnak, ugyanakkor nem vonják meg tőle azt a jogot, hogy a „szabad magyarság hivatalos képviseletének" a New York-i Bizottmányt tekintse és azzal, mint annak hivatalos képviselője együttműködjön. Marosy Ferenc szavaival élve: „így az a sui generis helyzet állt elő, hogy én magyar vonalon a Nemzeti Bizottmány megbízottja voltam, de spanyol részről az elméletileg meg nem szűnt, diplomáciai jogfolytonosság félhivatalos képviselőjeként szerepeltem."[67]

Ez a Marosynak felajánlott különleges diplomáciai státusz spanyol részről ugyan visszautasítást jelentett a Bizottmány felé, a jogfolytonosság hangsúlyozásával ugyanakkor megnyitotta Marosy előtt az utat arra, hogy „az összeomlás után lefoglalt, régi magyar követséget a rendelkezésére bocsátsák", és ott diplomáciai képviseletet lásson el.[68] Ráadásul a visszautasítás sem volt egyértelmű: az a tény, hogy a követi ranggal felruházott Marosy számára engedélyezték, hogy a Bizottmány képviselőjének tekintse magát, de facto mégis annak egyfajta elfogadását jelentette a spanyolok részéről. És ez mindenkinek a lehető legjobb megoldás volt, hiszen így Francónak nem kell magyarázkodnia a Bizottmány kellemetlen vonatkozásai miatt, és a Bizottmánynak sem Franco miatt.

66 Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 44–45.

67 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

68 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

Marosy Ferenc és Bakách-Bessenyey György kapcsolatfelvételének közvetlen előzménye Varga Béla 1948. június 10-én kelt körlevele volt, mely egyben a MNB hivatalos megalakulásának is a dokumentuma. Az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlés Amerikába emigrált elnöke „Értesítés" címen küldte szét felhívását az 1939-es és az 1945-ös magyar parlament tagjainak, kivéve azokat, „akik akár a náci, akár a kommunisták eszközeiként országunkat idegen kézre juttatták". Mint fogalmazott: „... a köztársaság jelenlegi elnöke [...] idegen hatalom, a szovjet politika eszközévé vált, [...] a törvényes rend Magyarországon megszűnt. [...] Ezzel bekövetkezett a szükségessége annak, hogy a köztársasági elnöki jogkört a Nemzetgyűlés elnöke gyakorolja. [...] A magyar politikai élet szabad földön élő vezetőivel való előzetes megbeszélés alapján, és azok felkérésére, vállalkoztam arra, hogy megteszem az előkészületeket *a magyar parlamentet helyettesítő szerv életrehozására.*" [Kiemelés az eredetiben.] A bejelentést azzal zárta, hogy szükségesnek tartja e munkához a kapcsolati kört kibővíteni „azokkal a magyar disszidens diplomatákkal, akik mint követek a magyar nemzetet külföldön becsülettel képviselték."[69]

E záró sorok ösztönözték Marosyt a kapcsolatfelvételre, a levél többi része ugyanakkor – saját megfogalmazása szerint – súlyos lelkiismereti dilemma elé állította.[70] Ahogy erről fentebb már szó esett, Marosy nem érezte magáénak azt az emigrációs politikai irányvonalat, amelyik ilyen mértékben az 1945 utáni köztársasággal való kontinuitásra épített. A fenntartásaihoz azonban hozzátette: „Nyilvánvaló, hogy a magyar ügy érdekében pozitív diplomáciai munkát kifejteni csak az amerikaiak által létrehozott, félhivatalos szervvel karöltve lehet."[71] Az amerikai támogatás elnyeréséhez pedig az 1945 utáni köztársaságra való hivatkozás fontosnak tűnt. Az Egyesült Állomok ugyanis, ahogy 1947–1948-tól egyre kiélezettebb szovjetellenes politikát folytatott, mind nagyobb érdeklődést tanúsított a keleti blokk emigrációi iránt.

1949. június 1-jén alakult meg civil szervezetként, de kormányzati háttérrel a Szabad Európa Bizottság (National Commitee for Free Europe, később Free Europe Committe, továbbiakban: SZEB) olyan prominens tagokkal, mint Eisenhower tábornok, a későbbi elnök, H. R. Luce a *Time* kiadó tulajdonosa vagy Allen W. Dulles, a titkosszolgálat főnöke. A Bizottság nyíltan deklarált célja a kelet-közép-európai demokratikus emigráció antikommunista politikájának támogatása volt. „Egyre inkább a harmadik világháború kitörése fenyeget. [...]

69 Az Értesítést lásd: ÁBTL 4.1. A-2127/17. 129.

70 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

71 Rónai: i. m. (1987. II.) 9.

Azt akarjuk, hogy [az U. S. A.-ba menekült politikusok] a kommunizmussal szemben tanúsított ellenállásukat töretlenül folytassák, már most előre látva a napot, amikor a Vasfüggöny majd összeomlik és Kelet-Európa abba az állapotba kerül, hogy a demokrácia eszközeivel újjá lehet építeni" – szólt az alapítást beharangozó nyilatkozat.[72] Ennek értelmében meg is kezdődött a keleti blokk politikusaiból alakult szervezetek, köztük a Magyar Nemzeti Bizottmány támogatása. Ez amerikai politikai befolyást, a hírszerzéssel való bizonyos szintű kapcsolatokat[73] és érdemi anyagi támogatást jelentett. Egy 1954-ben készült, magyar állambiztonság által használt tanulmány szerint „a SZEB évi 100-120 millió dollárt költött a szocialista országok elleni propagandára és hírszerzésre".[74] Az MNB évi kétszázezer dollár költségvetési keretből gazdálkodhatott (az utazásokat ezen felül az amerikai külügyminisztérium finanszírozta), a vezetői 400 dollár havi tiszteletdíjat kaptak, New Yorkban reprezentatív központot, Európában pedig számos menekültirodát tudott fenntartani.[75]

Az MNB önmaga szerepéről vallott felfogását jól érzékelteti a szervezet megalakulását előkészítő 1947. november 18-i chicagói kiáltvány: „A demokratikus magyar pártok vezetőinek a kínhalála, bebörtönzése és külföldre menekülése beteljesítette a magyar tragédiát. [...] A támasz nélkül maradt népnek [...] azonban tudnia kell, hogy ezentúl minden hősiesség vagy aktív ellenállás teljesen céltalan, mindaddig, amíg a nyugati hatalmak erélyes közbelépésre el nem szánják magukat. [...] Készüljetek a felszabadulásra, melynek gondját és irányítását mi, a külföldön élő magyarok vállaljuk. Aláírás: Eckhardt Tibor, Pfeiffer Zoltán, Sulyok Dezső, Varga Béla, Nagy Ferenc."[76] Vagyis az a garnitúra, amelyik a szov-

72 Idézi: Nagy: i. m. 56.

73 Borbándi a magyar emigrációról szóló monográfiájában egy teljes alfejezetet szentel a Magyar Nemzeti Bizottmány és a CIA kapcsolatainak: Borbándi: i. m. 166–171.; Az MNB-ről szóló magyar állambiztonsági iratok is kiemelten kezelték a kérdést, lásd például: ÁBTL 4.1. A-2127/17. Magyar Nemzeti Bizottmány. 3.2.5. O-8-001/1 és 2. „Farkasok" – Magyar Nemzeti Bizottmány. 3.2.4. K-1436. Bakách-Bessenyey György ügye.

74 A Magyar Nemzeti Bizottmány szervezeti felépítése 1954-ben: ÁBTL 4.1. A-2127/17. 47–59.

75 1950 elején, a SZEB megalakulása után fél évvel, az MNB-nek Washingtonban, New Yorkban, Londonban, Párizsban, Frankfurtban és Rómában voltak irodái. Ezenkívül menekültügyi irodákat tartott fenn New York-ban Horányi Tibor, Salzburgban Nagy Mihály vezérkari ezredes, Bregenzben Vasvári József vezérkari tábornok, Párizsban Gácsér Imre bencés szerzetes , Németországban Hennyey Gusztáv volt külügyminiszter vezetésével. Lásd: A Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulásáról és tevékenységéről. ÁBTL 4.1. A-2127/17. 34. A Magyar Nemzeti Bizottmány szervezeti felépítése 1954-ben: uo. 47–59.

76 A menekült nemzeti demokratikus politikusok kiáltványa a magyar néphez: ÁBTL 4.1. A-2127/17. 138.

jet elnyomás elől menekült el Magyarországról, még mindig az ország politikai letéteményesének tartotta magát. Vállalta a „magyar világ-emigráció"[77] egységbe tömörítését, ügyeinek legfelsőbb irányítójaként a „magyar ügy" nemzetközi porondon való képviseletét, és egy demokratikus változás esetén készen áll az ország vezetését újra kézbe venni. A demokratikus változás zálogát, a Szovjetunió legyőzését azonban csak külső nagyhatalmi erők segítségével látta megvalósíthatónak. E külső erő mozgásba lendítését és a vele való együttműködést aktuálisan a fő feladatának és egyben a kommunizmus elleni küzdelem egyetlen járható útjának tekintette.

Ez a célkitűzés 1947-ben még csak egy emigrációs csúcsszerv kereteiben gondolkodhatott, az amerikai kormány erkölcsi és anyagi támogatásával azonban már egy emigráns kormány lehetősége is felmerülhetett. Ennek reményében a Bizottmány felépítése követte egy kormányzati rendszer intézményi struktúráját: Varga Béla felkérő levelére összeálló Nemzeti Bizottmány – az ott megfogalmazottak szerint – lett volna az ideiglenes parlament.[78] A gyakorlati munkát a kabinetként működő Végrehajtó Bizottság végezte, amelynek tagjai egy-egy részterületért felelős szakbizottságnak (kvázi minisztériumnak) voltak a vezetői.[79]

Bakách-Bessenyey György a Külügyi Bizottság vezetőjeként két év leforgása alatt 25 országban épített ki bizottmányi „külképviseletet". „Sikerült egy olyan hálózatot megszervezni, mely úgyszólván az egész nyugati demokratikus világra kiterjed. Nemcsak a főbb európai államokban van a Magyar Nemzeti Bizottmánynak képviselete, hanem Közép- és Délamerikában [sic!], sőt Afrikában is. [...] Külföldi képviseleteink élén olyan emberek állanak, akiknek túlnyomó többsége hosszú éveket töltött a magyar külügy szolgálatában" – számolt be a *Bizottmányi Közlöny* hasábjain Bakách-Bessenyey.[80] Marosynak írt levelében e hálózat jelen-

77 Mikes Imre *Magyar Hírnök*ben megjelent írásainak gyakori kifejezése.

78 Az 1948-as „Értesítő" után Varga Béla 1949. július 21-én egy újabb körlevélben jelentette be, hogy a beérkezett csatlakozási nyilatkozatok alapján a Magyar Nemzeti Bizottmányt megalakultnak mondja ki. 1950-ben érte el a tagok száma a legnagyobb létszámot, 90 főt. A Nemzeti Bizottmányt azonban soha nem hívták össze. Részletesen lásd: Borbándi: i. m. 141–170.

79 A Bizottmány és a Végrehajtó Bizottság elnöke: Varga Béla, a Bizottmány alelnökei: Dombay János és Nagy Vince, a Belügyi és Menekültügyi Bizottság elnöke: Közi-Horváth József, alelnök: Hennyey Gusztáv, Honvédelmi Bizottság elnöke: Eckhardt Tibor, Ipari és Munkaügyi Bizottság elnöke: Peyer Károly, alelnöke: Kovács Imre, Külügyi Bizottság elnöke: Bakách-Bessenyey György, Gazdasági Bizottság elnöke: Nagy Ferenc, alelnöke: Acsay László, Vallás- és Közoktatásügyi Bizottság elnöke: Barankovics István, alelnöke: Vatai László, Kereskedelemügyi Bizottság: Auer Pál. A Magyar Nemzeti Bizottmány szervezeti felépítése 1954-ben. ÁBTL 4.1. A-2127/17. 47.

80 A *Bizottmányi Közlöny* 1950/1. 21–22. másolatát lásd: ÁBTL 3.2.4. K-1436. 5–6.

tőségével kapcsolatban megállapította: „egy esetleges háború esetén való fennállása elsőrendű nemzeti érdek." Amíg pedig a békeidőszak tart, e világot átszövő kapcsolatrendszer és a külügyi bizottság mögött felsorakozó apparátus feladata a menekült magyarok szellemi és anyagi érdekvédelme, megfelelő elhelyezésének biztosítása, de – mint Bakách-Bessenyey fogalmaz – „mindig a Magyarországba való visszatérés gondolatának figyelembevételével és ébrentartása mellett."[81]

Hiába szerveződött azonban a külügyi és lényegében a Végrehajtó Bizottság összes albizottsága mögé egy kormányzat magját leképező struktúra, az amerikaiak – még ha ennek a lehetőségét nem is zárták ki egyértelműen – nem emigrációs kormányként tekintettek rá. A Bizottmány a másik nagy ívű vállalását, az emigráció egységbe tömörítését sem tudta beteljesíteni, sőt szűnni nem akaró vitákat kavart. Az 1946-os köztársasági törvényhez való viszonyulás a szervezet születésétől megszűnéséig – Nagy Kázmér szavaival élve – állandó „közjogi rövidzárlatot" okozott.[82] De nem csupán e körül az egy kérdés körül kristályosodtak ki az ellentétek.[83] A Bizottmány „az új politikai szervezetbe szervesen átültette a régi Magyarország pártpolitikai problémáit, majdnem összes elvi és személyi nehézségeivel együtt" – fogalmazott az emigráns Ács Ernő 1952-ben.[84] „Az MNB puszta megemlítése elegendő arra, hogy elfojtott politikai indulatok szinte gát nélkül törjenek elő, hogy [...] a kölcsönös bizalom megszűnjék és a józan érvelés és meggyőzés helyét véget nem érő, sokszor a gyűlöletig hevülő vita vegye át" – ad képet a torontói *Észak Fény* című lap e viták hangvételéről és szenvedélyességéről.[85]

De még ha nem is jutott el a legmagasabb szintű kormányzati elismerésig, és a belső politikai feszültségek bármennyire is csökkentették önérvényesítő erejét, a Bizottmány jelentőségét nem lehet elvitatni. A washingtoni kormány támogatása megnyitotta a hivatalos szervek és külügyi hivatalok ajtaját. Ezzel a lehetőséggel az MNB-tagok számtalanszor éltek is, és a magyar emigráció érdekeit magas politikai szinten tudták képviselni. A nyugati kormányok, ha a magyar fejleményekre kíváncsiak voltak, rendszeresen a bizottmányon keresztül tájékozódtak, és nem a „magyar kérdés" irányában semleges vagy akár negatívan elfogult hírforrásoktól. A szervezet egyértelmű amerikai támogatása a magyar

81 Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 62.

82 Nagy: i. m. 57.

83 Az emigrációs vitákról lásd: Borbándi: i. m. 300–324.; Nagy: i. m. 54-60. Kádár Lynn: i. m. 144–162.; Gyuricza–Gyuricza: i. m. 75-84.

84 Ács Ernő: *A Magyar Nemzeti Bizottmány mint politikai szervezet.* New York, 1952. Idézi: A Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulásáról és tevékenységéről. ÁBTL 4.1. A-2127/17. 7.

85 *Észak Fény* 1952/8–9. Idézi: Nagy: i. m. 54.

emigrációt ha nem is meghatározó, de létező tényezővé tette a nemzetközi politikai porondon. Ez a szempont egyike volt azoknak, amelyek miatt Marosy Ferenc is túltette magát a fenntartásain, de könnyítette ezt a saját szerepköre is: együttműködését nem gyakorló politikusként ajánlotta fel, hanem mint szakember, mint magasan kvalifikált, komoly tapasztalattal és kapcsolatrendszerrel bíró diplomata, és ilyen értelemben is számítottak rá.

Együttműködés súrlódásokkal

Franco Spanyolországa, a Magyar Nemzeti Bizottmány a sokszínű magyar emigrációval a háta mögött és az Amerikai Egyesült Államok alkották azt a „hatalmi teret", amelyben a madridi követség működni volt kénytelen. Ez meglehetősen összetett viszonyokat eredményezett, és komoly diplomáciai kihívást jelentett a sokféle érdekhez és érzékenységekhez való igazodás. E háromtényezős érdekviszony egyetlen szereplője között sem volt kölcsönös elfogadáson nyugvó kapcsolat. Marosy Ferenc az amerikai vétó alatt álló Franco támogatását élvezte, de egyben annak a Franco által el nem fogadott Magyar Nemzeti Bizottmánynak a megbízottja is volt, amelyik – miután a léte az amerikai támogatástól függött – aggódott a Francóval való közvetett kapcsolata miatt, attól félve, hogy ezzel kockáztatja fenntartója bizalmát. A királyi minősítés és a koronás pecsét használata körül kibontakozó feszültség jól példázza, hogy a követség mögött álló hatalmi tényezők milyen eltérő szempontok szerint politizáltak, ami nehézzé tette, hogy mindenki számára elfogadható megoldást lehessen találni.

A Castellana sétány (Paseo de la Castellana) 49. szám alatti villa 1927-óta működött magyar követségként.[86] A spanyol külügyminisztérium 1945-ben – miután Spanyolország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal – a képviselet épületét lepecsételtette és bezáratta, az iratokat és egyéb tartozékokat letétbe helyezte. 1949 márciusában a villát is (kedvezményes bérlet ellenében) és a letétbe helyezett iratokat, bútorokat, tárgyakat is Marosy rendel-

86 Magyarország 1939-ig, Andorka Rudolf tábornok követi megbízásáig, ügyvivői szinten képviseltette magát. Andorkát német nyomásra visszahívták, helyébe Ambró Ferencet nevezték ki, aki a német megszállás után lemondott tisztségéről. Őt Hollán Sándor követte, aki azonban nem ismerte el a nyilas kormányt, ugyanakkor – mondván, hogy Szálasi törvénytelenül gyakorolja a hatalmat – sem tisztségét, sem a követség épületét nem volt hajlandó átengedni olyan személynek, akit az illegitim hatalom nevez ki. A lemondása után a követség bezárásáig Ferencz irodaigazgató látta el a szükséges adminisztrációt. Részletesen lásd: Anderle: i. m. 104–154.

kezésére bocsátották. A követségen kétféle bélyegzőt talált; egyet magyar királyi felirattal, koronával és a címertartó angyalokkal, míg a másikról ezek a Horthy-korszaktól való elzárkózás jegyében le voltak kaparva. Marosy az előbbit választotta, tudva, hogy ez garantálja közte és Franco között a bizalmat. A Magyar Nemzeti Bizottmány köreiben ez a döntés azonban aggodalmat keltett. Nemcsak az emigráció belső ellentéteinek a felelevenedésétől féltek, de attól is tartottak, hogy bizonyos befolyásos amerikai körökben ezeknek a szimbólumoknak a használata nemtetszést vált ki, és veszélyezteti a Bizottmány támogatását.[87]

„Több oldalról hallom, hogy a madridi »m. kir. követség« címzés feleleventése bizonyos politikai köreinkben recenzust kelt" – kezdte Marosy Bakách-Bessenyey-nek 1949. május 22-én írt hosszú levét, majd felsorakoztatta azokat a sajátos spanyol viszonyokból adódó szempontokat, amelyek a királyi megnevezés és a koronás bélyegző használatát indokolták: „Ferencz irodaigazgatótól a spanyol külügy azért is vonta meg a gondnokságot, mert a budapesti kormánnyal kapcsolatban állott. Az általa használt bélyegzők helyett [melyekről a m. kir. felírás, valamint a korona és címertartó angyalok le voltak vakarva úgy, hogy a szövegben űr tátongott] a régi bélyegzők használatba vételével dokumentálhattam a legvilágosabban a spanyol kormány felé a fenti kapcsolat megszakítását. [...] Ha csak »Legación de Hungría« címet használnék, egyes hatósági közegek és a tájékozatlan közönség csodálkozva kérdezhetnék, hogy jön ide magyar követség, mikor Magyarországon tudvalevőleg a vörös terror uralkodik. [...] Végül tekintetbe veendő, hogy az itteni erős katolikus közhangulat mellett az angyalos-koronás címer már önmagában a legjobb ajánlólevél, s nagyobb súlyt ad intervencióimnak, melynek párt és felekezeti különbség nélkül minden itteni magyar hasznát látja."[88]

Hasonlóan feszült helyzetet idézett elő a Követség és Habsburg Ottó kezdettől fogva szoros viszonya és Marosy nyílt kiállása „az utolsó koronás magyar király elsőszülött fia" mellett. Ottó, ha Madridban járt, rendszerint a követségen szállt meg, tiszteletére ilyenkor fogadást rendeztek, és vendégeit számtalanszor itt fogadta. Ez azonban a legitimizmus vádjától félő Bizottmányt kellemetlenül érintette, ahogy ennek Bakách-Bessenyey Marosynak írt levelében hangot is adott: „... a követség kifejezetten királyi jelleget nyert, ami miatt támadásoknak leszek kitéve [...] Először is kifogás tárgyává kell tennem, hogy nem lettem előre informálva arról, hogy Őfelsége a követségen fog lakni, és ott ebédet és fogadást ren-

87 Gyuricza–Gyuricza: i. m. 56–57.

88 Marosy Ferenc levele Bakách-Besseney Györgyhöz, Madrid, 1949. május 22. *A Marosy-iratok*, i. m. 80.

dezni. Ez ellen a leghatározottabban felszólaltam volna, mivel sajnos sem nemzetközi, sem belső magyar helyzetünk ezt nem tette volna megengedhetővé."[89]

„Kedves Georgie, Kétségbe vagyok esve, hogy Őfelségének a követségen való elszállásolása nemtetszésedet váltotta ki. [...] Személyes intervenciója nélkül az MNB [...] a követséget nem kapta volna kezébe. [...] Fáradozásainak legalább annyi hasznát lássa, hogy átutazóban a követségen hajthassa nyugalomra fejét" – szólt a viszontválasz.[90] Marosyt már csak azért is meglephették Bakách-Bessenyey szemrehányó sorai, mert Habsburg Ottó első madridi látogatását a Bizottmány felkérésére készítette elő, és köztudomású volt „Őfelsége" jó kapcsolata a Bizottmány számos tagjával, köztük a Külügyi Albizottság vezetőjével is.[91] Az emigráció belviszályai és egyes amerikai körök rosszalló megjegyzései azonban fokozhatták a diplomáciai tojástáncot járó Bakách-Bessenyeyben a „trónörökössel" kapcsolatos érzékenységet.

Az MNB rosszalló megjegyzései azonban nem változtathatták meg Ottó és a magyar képviselet szoros kapcsolatát. Ő ugyanis nemcsak a követség megalakulásában nyújtott kulcsfontosságú segítséget, hanem később is megmaradt pártfogói szerepkörben, és nem kis mértékben növelte annak tekintélyét és befolyását. Habsburg Ottó 1949-től az 1950-es évek végéig Franco bizalmasa és nemzetközi ügyekben tanácsadója volt, és ez a befolyása a spanyol közélet minden szintjén növelte Marosy érdekérvényesítő erejét. Ottó – Churchill, Konrad Adenauer, de Gaulle tábornok barátja, az egykori uralkodóházak Európában élő tagjainak legrangosabbja, és a páneurópai mozgalom vezetője – igen komoly befolyással bírt az európai véleményformáló körökben. Franco felkérésére vállalta el 1953-ban a Közép-Európai Dokumentációs és Információs Központ vezetését. A központot abban az évben hozták létre, amikor Spanyolországnak az Egyesült Államokkal is és Szentszékkel is sikerült egyezményt kötnie. Alapításának célja, hogy egyfajta összekötőként megteremtse a kereszténydemokrata szervezetek együttműködését, az antikommunizmus jegyében összehangolja politikájukat, és a Francóval szemben bizalmatlan európai és amerikai politikai körökben utat nyisson Spanyolországnak.[92] Ottó közbenjárására Marosy vezető pozíciót kapott a szervezet-

89 Bakách-Bessenyey levele Marosy Ferenchez, New York city, 1949. július 19. idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 57.

90 Marosy Ferenc levele Bakách-Bessenyey Györgynek, madrid, 1949. július 22. idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 58.

91 Bakách-Bessenyey György és Habsburg Ottó intenzív kapcsolatban álltak, a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Bakách-Bessenyey hagyatékban megtalálható 161 oldalnyi a levélváltásukból

92 Eiroa: i. m. (2009.) 93.

ben. A Központ évente megtartott tanácskozásán a részt vevő országok, köztük az Egyesült Államok, magas szinten képviseltették magukat. Habsburg Ottó támogatásának és Marosy személyes részvételének köszönhetően a szervezet fontos fórumot jelentett a magyar érdekek képviseletének. Habsburg Ottó a madridi követségen és Marosy Ferencen keresztül nyújtott leglátványosabb segítsége az 1956-os forradalom alatt Franco katonai támogatásának megszervezése volt.[93]

Bakách-Bessenyey György és a Bizottmány elnöke, Varga Béla számára sem volt kérdés Habsburg Ottó személyének vagy a királyi jelzőnek a jelentősége, de tekintettel kellett lenniük arra, hogy a madridi követség jellege az emigrációban vitákat, bizonyos amerikai hivatalos körökben pedig bizalmatlanságot generálhatott. Végül Marosy és Bakács-Bessenyey Varga Béla bevonásával abban állapodott meg, hogy elfogadják a követség státusát és Marosy spanyol viszonyokhoz igazított döntéseit, ugyanakkor a Bizottmány és a Követség közötti kapcsolatot, ha nem is titkolják, de nem hangsúlyozzák túl a nyilvánosság előtt, annak anyagi támogatását pedig bizalmasan kezelik, a bizottmány költségvetésében a madridi kiadás nyíltan nem lesz látható.[94]

A konfliktusok mellett ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy a kölcsönös fenntartások ellenére mindegyik félnek érdeke fűződött ehhez a magyar emigrációra, amerikai és spanyol politikai körökre épülő kapcsolati háromszöghöz. Marosy Bakách-Bessenyeyvel folytatott levelezésében – a megfelelő diszkréció mellett – pontosan ismertette a spanyol politika alakulását, annak csak egy bennfentes által ismert részleteit, a nemzetközi helyzetekre adott reflexióit.[95] Ezek az információk értékesek voltak azoknak az amerikai köröknek, akikhez az a Bizottmányon keresztül eljutott.

A bizalmas tájékoztatásnak ez a módja fordított irányban is működött. Marosy Ferenc és a Bizottmány együttműködésén keresztül Francónak lehetősége volt nyugat-európai és amerikai kapcsolatokat tartani, aktuális álláspontjukról

93 November 4-én, a szovjet intervenció napjának estéjén Habsburg Ottó közbenjárására Franco fogadta Marosyt, hogy a magyar szabadságharcosoknak küldendő katonai segítség részleteiről tárgyaljanak. Franco több ezer önkéntesből álló hadsereget kívánt küldeni, a tervet azonban az Amerikai Egyesült Állomok nem támogatta. Részleteket lásd: Horváth Miklós: Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi vonatkozásai. *Hadtudomány,* 2016/3–4. 114–131. Borhi László: Franco és az 1956-os magyar forradalom. Dokumentumok a spanyol segítségnyújtás terveiről. *História*, 1998/9–10. 60–62. Anderle: i. m. (2000.) 55–63. *A magyar forradalom és a hispán világ, 1956.* Szerk. Anderle Ádám. Szegedi Tudományegyetem BTK Hispanisztika Tanszék, Szeged, 2007. Zalai: i. m. 102–111. *A Marosy-iratok,* i. m. 117–153.

94 Gyuricza–Gyuricza: i. m. 64–70.

95 A spanyol belpolitikáról szóló levelekből válogatást lásd: *A Marosy-iratok,* i. m. 17–57.

képet kapni, és a diplomáciai elszigeteltség időszakában ennek különösen nagy értéke volt. A Magyar Nemzeti Bizottmánynak pedig hiába volt kompromittáló Franco személye és kellemetlen a királyi jelző, a Franco által biztosított legitimitás és elismertség a magyar emigráció számára intézményi szinten a legmagasabb diplomáciai rangot jelentette, és ennek komoly értéke volt az emigráció gyakorlati élete szempontjából. Egy 1952-es kimutatás szerint csak az évben 95 útlevelet és 92 igazolványt állított ki, 124 ügyben járt közbe különböző hatóságoknál, valamint 69 esetben nyújtott külföldi jogsegélyt.[96] A követség szervezésében és patronálásában évente 20–25 diák nyert felvételt a madridi Szent Jakab Kollégiumba, és szerezhetett így spanyol anyagi támogatással diplomát.[97] 1949. február 1-től a madridi rádió – ugyancsak Marosy koordinálása mellett – napi 30 perces adást biztosított a magyar nyelvű „Mindszenty Rádiónak"[98].

„Éreztük, hogy vége lesz ennek a fura szituációnak"[99]
A követség bezárása

A magyar forradalom leverése, ha nem is a közvetlen oka volt a követség bezárásának, de az ahhoz vezető folyamatok kiindulópontjának tekinthető. A forradalmat követő emigránshullám és politikai változások a Magyar Nemzeti Bizottmány bukását eredményezték. Ezzel Marosy nemcsak a hivatalos megbízóját, de legfőbb anyagi támogatóját is elvesztette. A követség további legitim működését a sajátos, Franco által biztosított státusz tette lehetővé, miszerint a spanyol kormány a „magyar királyi követet" nem a Bizottmány felkérése alapján, hanem saját személyes jogán tekinti hivatalos megbízottnak. Ez a „formula" azonban az anyagi kérdést nem oldotta meg. A helyzetet ismét Habsburg Ottó segítsége mentette meg, aki a követség támogatására pártfogó testületet szervezett, és így

96 Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 88. A madridi királyi követség által kiállított útleveleket az Egyesült Államokban, Kanadában, Portugáliában és azokban az államokban fogadták el, amelyek nem tartottak fenn diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal.

97 Györkei: i. m. 62

98 Zoltán A. Rónai: Die ungarischen Rundfunksendungen aus Madrid 1949–1975. Ein Beitrag zur Geschichte des ungarischen Exils. In: *Ungarn – Jahrbuch*, Band 24. 19981999. Hrsg. Gabriel Adriányi – Horst Glassl – Ekkehard Völkl. Verlag Ungarisches Institut, München, 2000. 305–312.

99 Szekeres Zsolt, a követség egykori munkatársának szavai a követség bezárásáról. Idézi: Gyuricza–Gyuricza: i. m. 158.

önkéntes adományok garantálták a működés anyagi feltételeit.[100] A követség léte innentől már csak a spanyol kormány szándékain múlott.

1958-ban – félhivatalos formában – tárgyalások kezdődtek Spanyolország és Magyarország között a két állam második világháború végén megszakadt árucseréjének felújításáról. E közeledési folyamat spanyol részről és gazdasági vonalon indult, melynek során valamennyi közép- és kelet-európai országgal felvették a kapcsolatot. Budapesten és Madridban 1969-ben nyílt meg a spanyol, illetve magyar hivatalos kereskedelmi képviselet, de a szovjet blokk többi állama is folyamatosan hozta létre gazdasági képviseleteit. Ezzel az is együtt járt, hogy az országokban kölcsönösen megjelentek a megfigyelő szereppel felruházott hivatalos diplomaták. A spanyol kormány azzal, hogy felhagyott a teljes elzárkózás politikájával, a kelet-európai emigráció támogatását is fokozatosan felfüggesztette. A '60-as évek végére megszűnt az antikommunista egyetemi hallgatók képzésére létrehozott Szent Jakab Kollégium, a spanyol nemzeti rádió idegen nyelvű adásai, és felszámolták a félhivatalos követségeket, így a Marosy vezette magyar király követséget is. „A politikai osztály vezetője, jó barátunk, már 1968 végén érdeklődött, hajlandó volnék-e átadni a követséget kommunista nagykövet kinevezése esetén. Megmagyaráztam neki, hogy az épület bérelt, kizárólag a bútorzat a magyar államé, de azt sem adom oda a kommunistáknak, hanem visszaadom a külügynek, amelytől annak idején a lefoglalt berendezést leltár szerint használatra átvettem. Kommunista magyar részről is próbáltak kerülő úton megközelíteni, hogy adjam át nekik a ház bérleti szerződését kellő kárpótlás mellett, de én minden alkuvást elhárítottam."[101] – írja Marosy a madridi magyar királyi követség utolsó napjairól. A követséget 1969. október 20-án adta át berendezéseivel a spanyol külügyminisztériumnak. Ő maga felvette a spanyol állampolgárságot, és még 16 évig élt visszavonultan a közélettől.

A nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatok helyreállításának folyamatait Franco tudatosan próbálta még lassítani, de személye a kommunista kormányok számára is „zavaró tényező" volt. A közép-kelet-európai nagykövetségek azonban Franco 1975 novemberében bekövetkezett halála után sorra alakultak. 1977. február 9-ével, Perczel László nagykövet kinevezésével lezárult egy sajátos magyar–spanyol diplomáciai epizód.

100 A pártfogók között kiemelkedő szerepe volt többek között Korányi István volt amerikai őrnagynak, Chorin Ferencnek, Fellner Pálnak, Neumann Edének. Gyuricza–Gyuricza: i. m. 73–75.

101 Rónai: i. m. (1987. V.) 10.

Krahulcsán Zsolt

Kádár János és a Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma (1948–1950)

A Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma 1947 végén, Rajk László miniszterségé idején jött létre – először a magyar közigazgatás történetében. Ez lényegében egy tanácskozó testület volt, amely a kommunista párt érdekeinek és irányelveinek hatékony érvényesítésére született meg. A kollégium elnöke Rajk, titkára Tőkés Ottó, tagjai Fischer Gyula, Szebenyi Endre, Péter Gábor és Vida Ferenc voltak. A kollégium feladatai közé tartozott a különböző szakmai kérdések megvitatása, véleményezése. Az üléseken megvitatandó anyagokat a miniszteri titkárság elnöki csoportja készítette elő. Sajnos a Rajk-féle kollégiumi ülésekről nem maradtak fenn dokumentumok.[1] Jelen tanulmányban azonban nem ezekről lesz szó, hanem a Kádár János belügyminisztersége ideje alatt tevékenykedő politikai kollégium megszervezését, működését és személyi összetételének változásait követem nyomon, kitérve a fontosabb napirendi pontok elemzésére is. A vizsgálat forrásbázisát a kollégium üléseiről 1948 novembere és 1950 júniusa között készített, fennmaradt jegyzőkönyvek alkotják.[2]

Kádár Jánost 1948. augusztus 5-én nevezték ki belügyminiszternek. Az első olyan kollégiumi ülésre, amelyen ő elnökölt, 1948. november 8-án került sor. Kádár vezetésével 1948-ban ötször (novemberben minden héten, míg decemberben csupán egyetlen alkalommal) ült össze a testület. A következő évben összesen 30 kollégiumi ülésre került sor: január és március között hetente, áprilisban, júliusban és szeptemberben viszont csak egyszer, májusban és novemberben kétszer, míg júniusban és októberben háromszor. 1950-ből mindössze egyetlen kollégiumi ülésről van tudomásunk, de hogy ebben az évben csupán

1 Bővebben: Kajári Erzsébet: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In: *Évkönyv VII. 1999.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 61–94.

2 ÁBTL 2.1. XI/8. BM kollégiumi ülések anyagai.

egyszer ültek össze, vagy esetleg több alkalommal is tartottak kollégiumi ülést, csak nem maradt fenn róluk semmilyen feljegyzés, azt nem tudjuk. A Kádár belügyminisztersége alatti utolsó, 1950. június 21-i kollégiumi ülésről sem maradt fenn teljes jegyzőkönyv, csupán egy, Szücs Ernő államvédelmi ezredes részére szignált iratot, feltehetően a kollégiumi ülésről készített jegyzőkönyv mellékletét őrzi a levéltár. A dokumentum a napirend felsorolásán túl az egyes pontokhoz tartozó javaslatokat, valamint egy közel 100 nevet és rövid életrajzokat közlő listát tartalmaz. A két nappal később felmentett belügyminiszter neve már nem tűnik fel ebben az iratban.[3]

A kollégium tagjai

Kádár a kollégium első, 1948. november 8-i ülésén a politikai tájékoztatót követően szólt a minisztérium vezetésének kérdéséről, és meghatározta a politikai kollégium feladatát és személyi összetételét. Szavai szerint a kollégium „nem szervezetszerű, hanem egy operatív politikai testület, amely minden fontosabb kérdést megtárgyal. Tagjai: Zöld, Veres, Beér, Tömpe, Ékes, Oszkó, Vida és Sándor. Jegyzője: Tőkés." [4] Kádár tehát a kollégiumot egy olyan, viszonylag kis létszámú politikai szervnek tekintette, amelynek az volt a feladata, hogy a minisztérium vezetőjét gyorsan és hatékonyan segítse a legfontosabb döntések meghozatalában. Szervező elve nem feltétlenül a hivatali hierarchia volt, vagyis a minisztérium szervezeti egységeinek vezetői nem automatikusan kerültek be, hanem „bizalmi alapon".[5] Kádár fokozatosan „cserélte le" a korábbi belügyminiszter, Rajk László vezetői garnitúráját, így a legfontosabb szervezeti egységek élén ekkor, illetve rövid időn belül majd mindenhol Kádár bizalmasai álltak. A – Kádárral együtt – tízfős testület a minisztérium legfontosabb szervezeti egységeinek, az Igazgatási (Beér János), a Közigazgatási (Tömpe István), és a

3 ÁBTL 2.1. XI/8. Melléklet az 1950. június 21-i collégiumi [sic!] ülés napirendjéhez. (4. Szücs Ernő ezredes példánya.) Ezen az ülésen – a napirend szerint – hat témát vitattak meg: az ún. D. szolgálat fejlesztését, egy Hadtudományi Kabinet felállításának tervét, magasabb beosztásba kerülők áthelyezési javaslatát, egyes polgári alkalmazottak kinevezését, az ÁVH Kulturális Osztályának megszervezését, valamint az ÁVH új székháza elhelyezésének tervét.

4 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1948. november 8-i üléséről, 1948.november 13.

5 Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában, 1948-ban. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999.* Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 143.

Közrendészeti Főosztály (Veres József), valamint az Elnöki Osztály (Tőkés Ottó) vezetőiből, illetve az adminisztratív államtitkárból (Zöld Sándor) állt. A fentieken kívül a kollégium tagjai voltak még: Ékes István, a Közrendészeti Főosztály rendőrségi ügyosztálya, Oszkó Gyula, a minisztérium Káderosztálya vezetője, valamint Vida Ferenc a Közigazgatási Osztály tanácsosa és Sándor Imre őrnagy, a belügyi tárca ÁVH kirendeltségének vezetője is.

A kollégium személyi összetétele hamar átalakult, hiszen Ékes – aki 1945-től a BM első kommunista pártcsoportjának vezetőségi tagja volt – nem sokkal az első ülést követően, saját kérésére a Földművelődésügyi Minisztériumba került, Oszkó Gyulát pedig, aki korábban Újpest rendőrkapitánya, majd 1948-tól a BM Káderosztályának volt a vezetője, 1949 januárjában Kádár függelemsértés és pártszerűtlen magatartás miatt menesztette. (Oszkó nem értett egyet azzal a pártutasítással, amelynek értelmében pártiskolára vezényelték, és visszautasította azt.) Vida Ferenc, a Közigazgatási Osztály tanácsosa sem volt sokáig a kollégium tagja, hiszen 1949 februárjában az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága alosztályvezetője lett.[6]

Ékes István helyére 1948 novemberében Balassa Gyula altábornagy, országos rendőrfőkapitány került.[7] Balassa 1945-ben Nógrád-Hont megye főispánja volt, 1946. február 27-én nevezték ki országos rendőrfőkapitánnyá.[8] Bevválasztása után végig a kádári belügyi kollégium tagja maradt. Balassa 1949-től országgyűlési képviselő is volt, 1950. június 1-jén a Belügyminisztérium közrendészeti főosztálya szolgálati és szervezési osztályának vezetőjévé nevezték ki. Oszkó Gyula helyére csak 1949 októberében került új ember, Székely Lajos, a Közigazgatási Személyzeti Osztály vezetője személyében. Székely a MÁVAG párttitkára, majd 1949 januárjától a BM Közigazgatási Személyzeti Osztályának a vezetője. 1951 januárjában leváltották, mert „munkáját nem tudta elvégezni".[9] Vida Ferenc helyére Mulató János, a BM pártszervezetének titkára lépett, aki 1945-től XIII. kerületi rendőrkapitány, 1947 és 1948 között a BRFK Elnöki

6 Bővebben: Gyarmati: i. m. 136. Vida Ferenc 1949 júliusától az Állami Ellenőrzési Központ osztályvezetője. 1951 decemberétől az Igazságügyi Minisztériumban, majd 1953 és 1972 között a Legfelsőbb Bíróságon dolgozott, ahol – többek közt – a Nagy Imre és társai elleni per bírójaként szerzett kétes hírnevet.

7 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1948. november 22-i üléséről, 1948.november 23.

8 MNL OL M-KS 276.f. 55/41. ő. e. Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1948. november 15-i üléséről.

9 MNL OL M-KS 276.f. 54/25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1949. január 12-i üléséről., valamint uo. 54/128. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1951. január 24-i üléséről.

Osztály Fogház és Toloncügyi Alosztályának vezetője, majd a belügyi pártszervezet titkára volt. Őt rövidesen, már 1949 márciusában Vári József váltotta fel mind a párttitkári pozícióban, mind pedig a kollégium tagjaként. Vári 1946-tól a budapesti főkapitányság bűnügyi osztályán volt párttitkár, 1948-ban a BM Nevelési Alosztályára került főelőadónak. 1948 augusztusában a MDP KV Karhatalmi Osztályának politikai előadója, egyben megbízott vezetőhelyettese lett. 1949 márciusában visszahelyezték a BM-be mint függetlenített párttitkárt. 1950 februárjában a rendőrség Politikai Osztálya Szervezési Alosztályának, ez év augusztusában pedig a Nagykőrösi Rendőrkapitányság vezetője lett. Vári Kádár miniszterségе alatt végig tagja maradt a politikai kollégiumnak.[10]

Tömpe István, aki korábban Somogy vármegye alispánja is volt, 1948 novemberétől vezette a BM Közigazgatási Főosztályát, és ilyen minőségében volt tagja a kollégiumnak. Tömpe 1949 decemberében a Földművelődésügyi Minisztérium Elnöki Főosztályának a vezetője lett (majd az állami erdőgazdaságok irányítását végezte), de a BM kollégiumában már októbertől Igaz Sándor vett részt Tömpe helyett a testület ülésein. Igaz Sándor 1945-től a szabók szakszervezete intéző bizottságának, majd a budapesti törvényhatósági bizottságnak, 1948 novemberétől pedig a fővárosi közigazgatási bizottságnak volt a tagja. 1949 szeptemberében nevezték ki a BM Közigazgatási Főosztálya vezetőhelyettesének, de nem sokáig tölthette be ezt a posztot, mert 1951 februárjában már a BM Helyi Tanácsok Főosztálya vezetéséről váltották le.[11]

A kollégium többi tagja Kádár belügyminiszterségе alatt végig tagja volt a testületnek. Sándor Imre őrnagy a belügy épületében működő ÁVH-kirendeltségnek volt a vezetője, 1950 márciusáig tagja volt az Állami Ügykezelési Bizottságnak is.[12] Zöld Sándor 1944 decemberétől az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyi államtit-

10 ÁBTL 3.1.9. V-150007/5. Vári József vallomása, 1957. június 7.

11 MNL OL M-KS 276.f. 55/44. ő. e. Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1948. november 29-i üléséről, valamint uo. 55/87. ő. e. Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1949. szeptember 12-i üléséről. Uo. 54/98. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1950. május 3-i üléséről és uo. 53/68. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1951. február 1-jei üléséről.

12 MNL OL M-KS 276.f. 55/114. ő. e. Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1950. március 27-i üléséről. Az Állami Ügykezelési Bizottságot 1949 júliusában hozta létre a kormány, többek között az állam érdekében bizalmasan kezelendő adatok körének a meghatározására. Elnökét a miniszterelnök jelölte ki, tagjai a külügy-, a belügy-, a honvédelmi, a nehézipari, a könnyűipari, a külkereskedelmi és a pénzügyminiszternek, továbbá a Népgazdasági Tanács, az Országos Tervhivatal és a Központi Statisztikai Hivatal elnökeinek képviselői voltak. A magyar köztársaság kormányának 4.165/1949. (159) Korm. számú rendelete az Állami Ügykezelési Bizottság létesítéséről. 1949. július 29. *Magyar Közlöny* (157–159. sz.) 1949. július 30. 1.

kára, 1945 márciusától az MKP KV közigazgatási és közgazdasági osztályvezetője, 1948 nyarától az MDP KV pót-, 1949 szeptemberétől rendes tagja. 1948 októberében a nagy-szegedi pártbizottság éléről került a BM adminisztratív államtitkári pozíciójába. (Elődjét, Szebenyi Endrét, aki Rajk bizalmasának számított, Kádár „felfelé buktatta" miniszterelnökségi államtitkárnak.)[13] Beér János jogász 1945 és 1948 között Budapest főváros tiszti főügyésze, az MKP városházi szervezetének titkára volt. 1948 júliusától előbb a BM Elnöki Főosztályának, majd az Igazgatási Főosztálynak lett a vezetője. 1946-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem, később az ELTE ÁJTK Államjogi, illetve Alkotmányjogi Tanszékén ad elő, 1949-től egyetemi nyilvános rendes tanárként, majd 1952-től egyetemi tanárként és közben tanszékvezető, illetve 1952 és 1953 között az ELTE ÁJTK dékánja volt. 1952-től 1956-ig az ELTE pártbizottságának elnöke. Részt vett az 1949. évi alkotmány, valamint a tanácstörvény kidolgozásában.[14] Veres József az MKP nagybudapesti bizottsága szervezési osztályának éléről Kádár személyes hívására került a BM-be (Kádár bizalmasa volt annak budapesti rendőrfőkapitány-helyettesi, illetve MKP fővárosi bizottsági titkársága alatt). 1948 októberétől a BM Közrendészeti Főosztályának vezetője, egyben a politikai kollégium tagja lett. 1950 júniusától államtitkárként Kádár, 1951 januárjától pedig Zöld Sándor belügyminiszter helyettese volt.[15] Tőkés Ottó a BM Elnöki Osztály vezetőjeként volt a testület tagja. 1945 márciusában, még Erdei Ferenc minisztersége alatt lett a BM Titkárság vezetője, és ezt a pozíciót Nagy Imre, majd Rajk László alatt is betöltötte, egészen 1948 elejéig, amikor az Elnöki Osztály vezetője lett. Kádár János minisztersége alatt is ezen a poszton maradt, és ilyen minőségében a kollégiumnak is végig a tagja volt.[16]

13 Bővebben: Gyarmati i. m. 136. Zöld Sándor 1950 májusától a PB tagja lett, majd Kádár felmentése után, 1950. június 23-tól belügyminiszter.

14 MNL OL M-KS 276.f. 55/11. ő. e. Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1948. július 23-i üléséről. MNL OL M-KS 276.f. 54/59. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1949. augusztus 24-i üléséről.

15 MNL OL M-KS 276.f. 55/36. ő. e Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1948. október 25-i üléséről. Uo. 276.f. 53/13. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1948. október 28-i üléséről. Uo. 54/106. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1950. június 28-i üléséről. Uo. 54/128. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1951. január 24-i üléséről. irányította. Vö. Gyarmati: i. m. 136.

16 Tőkés Ottó a Bólyai, majd a Györffy István Kollégium alapító tagja volt. 1948 júliusában közgazdaságtudományi doktorátust szerzett, ebben az évben Köztársasági Érdemrenddel tüntették ki. A BM pártszervezetének megalakulásától kezdve tagja volt, és a pártközpont Közigazgatási Bizottságában, valamint a NÉKOSZ megalakításában, vezetésében is aktív szerepet játszott. ÁBTL 2.1. I/35. (V-142706) Tőkés Ottó elítélt rövid életrajza, 1954. május 28. A NÉKOSZ-hoz és Rajkhoz fűződő kapcsolatáról bővebben: Papp István: Egy legenda nyomában. Rajk László és a népi kollégisták kapcsolata. *Betekintő*, 2007/2. http://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_2_papp.pdf (utolsó letöltés: 2019. május 16.)

Érdemes megjegyezni, hogy bár nem voltak a kollégium tagjai, de a második üléstől kezdve Péter Gábor és Szücs Ernő is megkapta a kollégiumi ülésekről készített jelentések egy-egy példányát.[17]

A kollégium működésének megszervezése

Kádár János a politikai kollégium első ülésén bejelentette, hogy minden ülés másnapján a tagok – a minisztert leszámítva – egy kibővített körben ismét összeülnek: „A kollégium ülését követő napon ugyanebben az összetételben, de más vezetőkkel kiszélesítve, szélesebb vezetői megbeszélést tartanak, amelyen Kádár elvtárs már nem fog megjelenni, és annak levezetését Zöld elvtárs fogja végezni. A fentieken kívül ezeken a megbeszéléseken jelen lesznek még: Jármi, Érchegyi (közigazgatás), Horváth, Takács (elnöki osztály), Balassa, Aczél, Gyenes, Marschall, Mátyás (közrendészet) és Mulató (párttitkár)."[18] Az elképzelés nyilván az volt, hogy a „rendes" kollégiumi üléseken, Kádár vezetésével csak az elvi irányvonalakat tárgyalják meg, míg a kibővített fórumon már a végrehajtás gyakorlati kérdései kerültek terítékre. A kollégiumi ülések ilyetén „megkettőzése" azonban nem maradt hosszú életű, ugyanis a minisztérium vezetésének struktúráját már 1948 decemberében újra szabályozták: „Zöld elvtárs beszámolt arról, hogy az új elvtársak hivatalba lépése után kissé elszaporodtak az értekezletek. Ez ma már soknak mutatkozik és ezért a megbeszélések rendjét a következőképpen szabályozzák: hétfőn Politikai Kollégium, kedden vezetői értekezlet, csütörtökön a főosztályvezetők megbeszélése (Zöld, Veres, Tömpe, Beér, Tőkés). Ezen kívül rendszeres értekezletek nem lesznek."[19]

A Belügyminisztérium új vezetési szisztémája – mint arról Zöld Sándor a kollégium 1949. január 24-i ülésén beszámolt – a jelek szerint bevált: „A hétfői megbeszéléseken összenő a rendőri és a közigazgatási vonal. A keddi hivatalvezetői értekezleteken a vezetők már nem kapnak meg minden kérdést, amely a hétfői értekezleteken felmerül, és a vezetők sem adhatnak tovább mindent saját osztály-értekezleteiken, amik a keddi vezetői értekezleteken elhangzanak. Megállapította, hogy a Kádár elvtársnál tartott szerdai személyes referátumok elvesztik jelentőségüket, mert a fontosabb kérdések a hétfői értekezletek elé kerülnek. Ezután Zöld

17 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1948. november 15-i üléséről, 1948. november 16.

18 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1948. november 8-i üléséről, 1948. november 13.

19 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1948. december 13-i üléséről, 1948. december 13.

elvtárs megjegyezte, hogy a részletek végrehajtása felől neki kellene gondoskodni, ebben azonban vannak még zökkenők, mert ő sem ismer minden kérdést részletében, de a vezetők tájékoztatása sem teljes. (Zöld szavaiból az érződött, hogy a főosztályvezetők nem referálnak neki rendszeresen.)" Kádár János sem látott okot a vezetési módszerek megváltoztatására. Kifejtette, „hogy ezt a módszert (értekezletek útján való irányítást) nem lehet levinni egészen az alapszervekig. Helyes, ha a központi irányítás értekezletekkel dolgozik, de lejjebb már nincs helye a kérdések megvitatásának és ott csak parancsot és utasítást lehet adni. Különösen áll ez a rendőri vonalra, amely semmiképpen nem válhat »vitatkozó testületté«. Ebben a kérdésben nem lehet alapul venni a Párt módszereit, mert a Párt lényege az értekezletek rendszere, de a minisztérium és a rendőrség vezetésére ennek éppen az ellenkezője áll. Itt a vezetők között megvitatott problémákhoz addig lehet hozzászólni, ameddig az értekezlet tart, utána csak parancsadásnak van hely. Lejjebb pedig csak utasítást és jelentéstételt lehet ismerni. Ezért nem helyes, ha egy rendszeres értekezlet-hálózatot építenek ki."[20]

A fentiekből sok minden kiderül a Kádár-féle Belügyminisztérium működéséről. Látható, hogy a hétfői politikai kollégiumi üléseken minden lényeges „összbelügyi" kérdést megtárgyaltak, míg a keddi vezetői értekezleten a különböző területek felelősei már csak a saját feladataikat beszélték át. Az ún. személyes referátum lehetősége megszűnt, vagyis Kádár inkább a testületi vezetést részesítette előnyben, nem nagyon hagyott teret a személyes konzultációknak. Az is figyelemre méltó, hogy Kádár a kommunista párt irányítási módszerét, a demokratikus centralizmus, „az értekezletek útján való irányítás" elvét a belügyben nem tartotta alkalmazhatónak, legfeljebb a vezetésben (de ott is csak a tanácskozások idejére), míg az alsóbb szinteken kizárólag a szigorú parancstovábbítási struktúra az egyedül alkalmazható irányítási módszer.

Bár nagyobb változások már nem történtek, a minisztérium vezetését azonban folyamatosan „finomították". Zöld Sándor már a következő kollégiumi ülésen bejelentette, hogy megszüntetik a keddi vezetői értekezletek „pártjellegét", és más vezetőket is meghívnak azokra. (A keddi tanácskozásokon egyébként ezután Németh Dezső államtitkár fog elnökölni.) Kádár János beszámolójából kiderült, hogy az államvédelmi szervek (a miniszter a „Hatóságunk" kifejezést használta) három vezető kádert kapott a párttól. „Hozzáfűzte, hogy most már a Belügyminisztériumnak is szép számmal adott a párt vezetőket és így sok emberre már nem számíthatunk."[21]

20 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. január 24-i üléséről, 1949. január 24.

21 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. január 31-i üléséről, 1949. január 31.

Ha a szervezetet és a tagságot tekintve nem is hozott változást, lényeges fejlemény volt 1949 márciusában az MDP Politikai Bizottságának határozata, amely elrendelte, hogy minden minisztériumban felállítják a politikai kollégiumokat. (A belügy vonatkozásában a pártvezetés tehát lényegében ekkor „szentesítette" az itt már több mint egy éve létező intézményt.) A PB úgy határozott, hogy a pártapparátusból nem lehet a minisztériumi kollégiumokba tagokat meghívni, ugyanakkor nyitva hagyta a Káderosztály és Államgazdasági Osztály által felvetett kérdést, hogy ez utóbbi munkatársai részt vegyenek-e a kollégiumok ülésein. A felvetés szerint ugyanis ezek „bizonyos mértékig átveszik az eddig pártban működő bizottságok feladatait". Ez jól mutatja, hogy az újonnan megszervezett politikai kollégiumok lényegében átvették a minisztériumok pártirányítását a pártközpont illetékeseitől.[22]

A párthatározatról az 1949. március 7-i kollégiumi ülésen maga Kádár János tárcavezető adott tájékoztatást. Elmondta, hogy a honvédelmi és a belügyminisztérium politikai kollégiuma kizárólag az MDP tagjaiból áll. A testületeknek rendszeresen kell üléseket tartaniuk, amelyeken a tárca ügykörébe tartozó szakkérdéseket vitatják meg. Ezzel együtt a miniszteri felelősség elvét fenntartják, amiből következően a kollégiumok által hozott döntések csak akkor válnak „jogerőssé", ha azzal a miniszter is egyetért. Kádár bejelentette, hogy a politikai kollégiumok névsorát a Politikai Bizottság jóváhagyta (és azokon változtatni csak a PB engedélyével lehet). A BM Politikai Kollégiuma esetében a PB helyben hagyta a korábban kialakult személyi összetételt: Kádár János belügyminiszter, Zöld Sándor, a BM adminisztratív államtitkára, Beér János, a BM Elnöki Főosztály, Tömpe István, a BM Közigazgatási Főosztály, Veres József, a BM Közrendészeti Főosztály vezetői, Balassa Gyula altábornagy, országos rendőrfőkapitány, Tőkés Ottó, a BM Elnöki Osztály, Székely Lajos, a BM Közigazgatási Személyzeti Osztály vezetői, Vári József, a BM (új) párttitkára és Péter Gábor.

Ez utóbbi tagsága azonban nem egyértelmű. Kádár ezen a március 7-i kollégiumi ülésen az államvédelem vezetőjét is a kollégium tagjai között említette, azonban a március 3-i PB ülés iratai között található előterjesztésről, a kollégiumi tagok felsorolásából hiányzik Péter neve. Péter Gábor a Káderosztály javaslatára kerülhetett a BM Politikai Kollégiumának tagjai közé, bár a PB iratai ezt nem erősítik meg. Ráadásul az ülésekről készített jelentések tanúsága szerint Péter személyesen később sem vett részt az üléseken, hanem továbbra is csupán az azokról készített jelentéseket kapta meg. Mindezt talán az magyarázza, hogy

22 MNL OL M-KS 276.f. 53/22. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1949. március 3-i üléséről.

a PB „megfúrta" a Káderosztály javaslatát, és nem járult hozzá Péter kollégiumi tagságához, aki ezért nem is vett részt azokon, Kádár viszont a március 7-i kollégiumi ülésen erről nem vett tudomást, és tagként mutatta be Pétert. A másik – valószínűbb – változat, hogy annyira egyértelmű volt Péter kollégiumi tagsága, hogy nem tartották fontosnak ennek a jóváhagyó PB döntésnek a megszövegezését, „lepapírozását".[23] Gyarmati György is úgy véli, hogy – bár Kádár közel fél éven keresztül nem hívta meg Péter Gábort a BM Politikai Kollégium tagjai közé, csupán a pártközpont Káderosztályának fellépése után a PB döntését elfogadva, de – bekerült a kollégiumba.[24] Sándor Imre őrnagy esetében pont fordítva történt: az ő neve a PB iratai között meglévő előterjesztésen is szerepel, valamint a kollégiumi ülésekről készített jelentések tanúsága szerint az üléseken is jelen volt, Kádár őt mégis kihagyta a kollégium tagjait bemutató felsorolás alkalmával.[25]

A március 7-i ülésen Kádár kritikával illette Beér Jánost, a BM Elnöki Főosztály vezetőjét. A miniszter azt kifogásolta, hogy a Minisztertanács elé kerülő ügyek alkalmanként kikerülték a BM Politikai Kollégiumot: „...a kormányzati ügyeket nem mindig hozzák a Politikai kollégium elé. Előfordul, hogy nem kellő jogi előkészítéssel viszik be a Minisztertanács vagy a GF [Gazdasági Főtanács] ülésére. Kijelentette, hogy minden kormányzati ügyért végső fokon Beér felel és az ő dolga, hogy jogi és formai szempontból rendben legyen. Ezen kívül utasítást adott, hogy nem csak a kormányzati, hanem a fontosabb BM rendeleteket is át kell nézni jogi szempontból."[26]

A kollégium munkarendjének újabb finomítására az 1949. szeptember 26-i politikai kollégiumi ülés alkalmával került sor. Kádár előterjesztése értelmében ezentúl a jövőben minden héten csütörtökig ki kellett dolgozni a kollégium napirendjét, illetve a miniszteri titkárságnak kellett gondoskodnia arról, hogy az előterjesztéseket legépeljék, és hogy a kollégium minden tagja időben megkapja azokat.[27] Ettől az üléstől kezdve a jegyzőkönyvek, pontosabban az ülésekről ké-

23 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. március 7-i üléséről, 1949. március 7. A március 7-i ülést ismerteti és elemzi: Müller Rolf: Kulákverők. Államvédelmi erőszak a falvakban, 1949. *Archívnet*, 2018/1–2. http://archivnet.hu/kulakverok-allamvedelmi-eroszak-a-falvakban-1949 (2019. május 10.)

24 Gyarmati: i. m. 143.

25 MNL OL M-KS 276.f. 53/22. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1949. március 3-i üléséről. ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. március 7-i üléséről, 1949. március 7.

26 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. március 7-i üléséről, 1949. március 7.

27 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. szeptember 26-i üléséről, 1949. szeptember 26.

szített jelentések két különböző változatban maradtak fenn, és ezért elképzelhető, hogy korábban is készítettek egy ún. nyers fogalmazványt és egy tisztázott, véglegesített példányt, de ezek sajnos eddig nem kerültek elő. Első olvasatban egy feljegyzést készítettek, amely tartalmazta az ülésen jelenlévők felsorolását is. Ezt Kádár és Székely Lajos, a BM Közigazgatási Személyzeti Osztály vezetője láttamozta. A végleges, tisztázott változat (jelentés) ennél rövidebb volt, és nem betűhíven követte az első fogalmazványt, és a résztvevők nevét sem tartalmazta. Ez utóbbi, tisztázott változatot Sándor Imre őrnagy jegyezte (Péter Gábor, illetve Szücs Ernő is ezt a példányt kapta meg).

A kollégium „mindennapi" működése meghatározott menetrendet követett. Minden alkalommal elhangzott egy úgynevezett politikai tájékoztató, amelyet a tárcavezető tartott és amelyben a hazai és a nemzetközi politikai eseményeket elemezte – a kommunista párt szempontjainak megfelelően. Kádár tájékoztatója után legtöbbször a tárca működtetésének technikai, gyakorlati kérdései kerültek elő: a fizetések, építkezések, személyi és szervezeti ügyek, a hivatali tisztikar politikai összetétele, a minisztérium vezetésének kérdései, egyes osztályok munkatervei, a BM személyzeti politikája, a többi „népi demokratikus" ország belügyminisztériumaival való kapcsolatok kérdése (például a román–magyar állampolgársági egyezmény aláírása) és így tovább. Rendszeresen napirendre kerültek az államvédelemmel kapcsolatos témák: az önálló toborzási jog, egy államvédelmi tanosztály felállítása, annak költségvetése, az államvédelmi állomány fizetése, a karhatalom felállítása, az önálló ÁVH-nak átadott személyekkel, a kiképzésekkel vagy a kistarcsai internálótáborral összefüggő kérdések.

Természetesen a rendőrséggel kapcsolatos kérdések is felvetődtek (illetményrendezés, fegyelmi helyzet, előléptetések, az állomány politikai összetétele stb.). A kollégium államigazgatással, közigazgatással kapcsolatos előterjesztéseket is megtárgyalt: a főispáni értekezletek döntéseit, a közigazgatás reformját, a választójogi törvényt, az új választói névjegyzéket, a tanyaközpontok kialakítását, a törvényhatóságok költségvetését, a közigazgatási iskola megszervezését. A kollégium törvényelőkészítő testületként is működött: megtárgyalta a Minisztertanács, a Gazdasági Főtanács, illetve a Népgazdasági Tanács elé kerülő ügyeket, azok határozatait is. Emellett számtalan konkrét, aktuális politikai ügy is napirendre került, például Vető Lajos evangélikus püspökké választásának kérdése, a választójogi törvény tervezete, a közigazgatási reform ügye, vagy éppen a május 1-jei ünnepség megszervezése.

A Rajk-ügy és Kádár politikai kollégiuma

Szimbolikus jelentőségű, hogy a korábbi belügyminiszter, Rajk László őrizetbe vételének napján, május 30-án is tartottak kollégiumi ülést. Ezen értékelték a minisztérium személyzeti politikáját és a BM Közigazgatási Ellenőrzési Osztály munkáját, országmozgósítási és légvédelmi ügyeket tárgyaltak, szóba került egy, a fővárossal közösen tartandó értekezlet kérdése, valamint a kistarcsai internálótábor részére kisajátítandó épület ügye is. Rajk letartóztatásáról azonban szemérmesen hallgatott a kollégiumi ülésről készített jelentés.[28] Kádár Jánosnak a Rajk-ügyben játszott szerepéről annyit tudunk, hogy részt vett a Rajk elleni eljárás egyes fázisaiban, és az is biztosnak látszik, hogy Kádár tudott Rajk letartóztatásáról. Huszár Tibor megállapította, hogy Kádár az Államvédelmi Bizottság tagjaként tudomással bírt arról, hogyan született meg a Rajk állítólagos bűnösségét igazoló „döntő bizonyíték", hiszen jelen volt Szőnyi Tibor kihallgatásán, sőt Rajk letartóztatásának napján a reggeli órákban részt vett azon a szűk körű megbeszélésen, ahol döntöttek Rajk letartóztatásáról.[29]

Az ezutáni kollégiumi ülésekről készített jelentésekben sem esik szó Rajk ügyéről, Kádár csak a június 17-i minisztériumi pártaktívaülésen adott tájékoztatást a nyomozás eredményeiről. Éppen ezen a napon tartóztatták le Tőkés Ottót, a BM Elnöki Osztály vezetőjét, a BM Politikai Kollégiumának a tagját. Erről évekkel később így vallott: „1949. június 17-én délután a Belügyminisztériumban aktívaülés volt. Ezen Kádár János ismertette a Rajk-összeesküvés addigi vizsgálatának eredményeit. Az ülés 11 óra tájban fejeződött be. Utána Zöld Sándor államtitkár szobájába mentem pártkollégiumi ülésre. Jelen voltak a kollégium tagjai: Zöld, Veres, Tömpe, Beér, Vári. Zöld Sándor közölte velem, hogy ma már az ülést nem tartjuk meg, mert már késő van. Holnap reggel 6 órára jöjjünk össze. Emlékezetem szerint Zöld telefonálni akart valami miatt Péter Gábornak, vagy pedig azt mondta, hogy még neki ma este be kell mennie az ÁVH-ra. Én odaszóltam Zöldnek: mondja meg Péternek, hogy engem is hallgassatok ki a Rajk-ügyben. Két és fél évig dolgoztam mellette, biztosan tudok valamit, ill. sok olyan dolgot mondani, ami elősegíti a nyomozást, illetve a vizsgálatot. Egyébként erről magam is fogok Péterrel beszélni holnap, amikor Kádárhoz jön."[30]

28 ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégium 1949. május 30-i üléséről, 1949. május 30.

29 Bővebben: Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza, 1912–1956.* 1. kötet. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, 2001. 142–144.

30 ÁBTL 2.1. I/35-a. Tőkés Ottó saját kezű vallomása a letartóztatás körülményeiről, 1954. május 25.

Még azon a napon, június 17-én őrizetbe vették, ezután tíz napig nem engedték aludni, folyamatosan kihallgatták, illetve vallomásokat írattak vele. Princz Gyula többször megpofozta, amikor elaludt volna, egy fegyveres őr puskatussal mindig hátba vágta.[31] Vallomását „erkölcsi és fizikai kényszer hatása alatt" tette – vallotta ügyének felülvizsgálati eljárása során.[32] Tőkést demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel és folytatólagosan elkövetett kémkedés és hűtlenség bűntettével vádolták. A bíróság ezt többek között azzal látta bizonyítottnak, hogy a már külügyminiszterré kinevezett Rajk Lászlót rendszeresen tájékoztatta bizalmas belügyi kérdésekről, így a politikai kollégium ülésein elhangzottakról is. „A kémkedés vádját ítéletem azzal támasztja alá, hogy »egy bizalmas levelet vittem el a jugoszláv követségre 1947 végén Rajk utasítására.« (Ennek tartalmát a vád szerint sem ismertem.) Továbbá azzal, hogy Rajknak a Belügyminisztériumból való eltávolítása után rendszeresen beszámoltam a minisztérium kollégiumának értekezleteiről. [...] Ettől függetlenül is a kollégiumi értekezletek legbizalmasabb anyaga a Minisztertanács elé kerülő előterjesztések voltak, amelyeket Rajk, mint külügyminiszter a többi miniszterekkel együtt előzetesen mindig megkapott" – számolt be erről később.[33]

Tőkés Ottót a Budapesti Büntető Törvényszék 1950. március 16-án hat évi kényszermunkára és teljes vagyonelkobzásra ítélte.[34] 1954-ben kérte ügyének felülvizsgálatát, arra hivatkozva, hogy nem volt tudomása a Rajk-féle szervezkedésről, az eljárás során nem hangzott el ellene terhelő vallomás, tárgyi bizonyíték sem került elő, csupán a saját vallomása alapján zárt tárgyaláson ítélték el. A hűtlenség vádjával kapcsolatban előadta:

> „Rajk számára én nem mondhattam olyan bizalmas belügyminisztériumra vonatkozó dolgokat, amelyekről ő ne tudott, vagy nem tudhatott volna. Rajk a Párt Politikai Bizottságának, továbbá a Párt titkárságának

31 ÁBTL 2.1. I/35. Kihallgatási terv Károlyi Márton elítélt ügyében, 1954. május 20. Uo. Javaslat Vajda Tibor elítélt kihallgatására, 1954. május 26.

32 ÁBTL 2.1. I/35. Balázsi Béla a BM Vizsgálati Főosztályának vezetője, Szabó Lajos, a BM Vizsgálati Főosztályának helyettese és Gáspár Gyula ügyész jelentése Tőkés Ottó ügyében, 1954. július 2.

33 ÁBTL 2.1. I/35-a. Tőkés Ottó elítélt feljegyzése a Kozma utcai Országos Börtön parancsnokának, d. n.

34 ÁBTL 2.1. I/35. Balázsi Béla a BM Vizsgálati Főosztályának vezetője, Szabó Lajos, a BM Vizsgálati Főosztályának helyettese és Gáspár Gyula ügyész jelentése Tőkés Ottó ügyében, 1954. július 2.

> és emellett több szakbizottságnak is tagja volt (közigazgatási, külügyi, katonai). Rendszeres kapcsolatban volt belügyminisztériumi utódjával, Kádár Jánossal. Ha valamire szüksége volt, vagy valamit meg akart tudni, akkor módjában volt közvetlenül hozzá fordulni kormányzati telefonon, vagy személyes találkozásaik alkalmával a Pártban, Minisztertanácson stb. megkérdezni azt Kádártól. A Belügyminisztérium legbizalmasabb anyaga a Párt Közigazgatási Bizottsága, a Gazdasági Főtanács, a Minisztertanács elé kerülő előterjesztések voltak. Ezek szerepeltek a minisztérium pártkollégiumának ülésein is. Ezeket az előterjesztéseket, tervezeteket Rajk, mint a Közigazgatási Bizottság tagja, másrészt pedig mint miniszter, letárgyalásuk és elfogadásuk előtt hozzászólás végett mindig megkapta írásban. A minisztériumi pártkollégium nem foglalkozott az Államvédelmi Hatóság ügyeivel, az közvetlenül Kádárhoz tartozott. Azokról nekem nem is volt tudomásom. Az ÁVH bizalmas napi jelentéseit nem olvastam. Meg kell jegyeznem viszont, hogy Rajk az ÁVH jelentéseket külügyminiszter korában is az ÁVH vezetőjétől naponta megkapta."[35]

Tőkés Ottó végül 1954. június 2-án szabadult.[36]

A kollégium tagjai közül nem Tőkés volt az egyetlen, aki börtönbe került. Oszkó Gyulát 1949 júniusában szintén a Rajk-üggyel kapcsolatban tartóztatták le, majd 1950 márciusában a Szebenyi Endre és társai per hatodrendű vádlottjaként nyolc év börtönre ítélték demokráciaellenes szervezkedés miatt.[37] Nem sokkal később követte politikai kollégiumi tagtársait Balassa Gyula is, aki 1950 novemberében Száva István és társai perében (az „SZDP-ügyben") szervezkedés és kémkedés miatt 12 éves börtönbüntetést kapott.[38] 1950 őszén letartóztatták Szücs Ernőt is, akit – testvérével együtt – rövidesen a cellájában vertek halára.[39] Vári Józsefet szintén 1950-ben tartóztatták le, őt 1951-ben hivatali hatalommal való visszaélésért egy év és hat hónap börtönre ítélték.[40] Kádár Jánost, aki 1950. június

35 ÁBTL 2.1. I/35-a. Tőkés Ottó saját kezű vallomása Rajkkal a külügyminiszterré történt kinevezése után tartott kapcsolatáról, 1954. május 23.

36 ÁBTL 2.1. I/35. Szabadlábra helyezési utasítás, 1954. június 2.

37 ÁBTL 2.1. I/9. és I/9-a. Szebenyi Endre (Rajk László és társai). ÁBTL 2.1. I/36. és I/36-a. SZDP-ügy, üzemi vonal.

38 ÁBTL 2.1. III/16-a. és III/16-b. Száva István és társai.

39 ÁBTL 2.1. X/21. Szücs Ernő. ÁBTL 2.1. V/1. Szücs Ernő.

40 ÁBTL 3.1.9. V-150007/5. Kiss István és társai.

23-án váltottak le belügyminiszteri posztjáról, 1951 májusában tartóztatták le, majd életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték.[41] Veres Józsefet 1951 júliusában a Kádár és társai ügyében 15 évre ítélték a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvételért és népellenes bűntettért.[42] Az új belügyminiszter, Zöld Sándor sem sokáig töltötte be posztját, az MDP PB 1951. április 19-i ülésén Rákosi Mátyás élesen bírálta miniszteri tevékenységét, mire Zöld Sándor másnap öngyilkos lett.[43] Ha ehhez hozzátesszük, hogy Péter Gábor sem kerülte el a börtönt, akkor megállapíthatjuk: a Kádár-féle BM Politikai Kollégiuma tagjának lenni nem jelentett életbiztosítás...[44]

A kollégiumi jegyzőkönyvek alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a Kádár János vezette Belügyminisztérium legfelső vezetésének 1949-es működéséről, döntéselőkészítő szerepéről. Megállapítható, hogy Kádár a párt aktuális politikai irányelveinek hűséges tolmácsolójaként, határozottan irányította a testületet, valódi, érdemi vitára nem adott lehetőséget, legalábbis nem sok erre utaló példát találhatunk a jegyzőkönyvekben.

41 ÁBTL 2.1. IX/9. Összefoglaló „Kádár János és társai" ügyében. Bővebben: Huszár i. m. 171–195.

42 ÁBTL 2.1. IX/9. Összefoglaló „Kádár János és társai" ügyében Vö. ÁBTL 2.1. VIII/6. Veres József és társai.

43 Zöld Sándor öngyilkosságáról bővebben: Huszár: i. m. 168–171.

44 Péter Gábor letartóztatásának körülményeit kimerítően elemzi: Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2017. 184–212.

Petrás Éva

Egy „önfeloszlatás" előtörténete

A Demokrata Néppárt működésének megszűnése 1949-ben

A magyar kereszténydemokrácia pártjának, a Demokrata Néppártnak (DNP) a működése alig több mint négy aktív év után 1949 tavaszán véget ért: a DNP-t ugyan nem oszlatták fel és önmagát sem oszlatta fel, de az országgyűlési képviselőcsoport megszűnése és a pártmunka beszüntetése egyértelművé tették, hogy a többpárti demokrácia egyik utolsó képviselője hihetőleg végérvényesen eltűnt a politikai színtérről. A párt országgyűlési képviselői közül tizenegyen emigráltak, az itthon maradottakra a közéletből való végleges kiiktatás, különböző retorziók, konstruált perek, börtön, internálás, kényszermunka, rendőrhatósági felügyelet, mindennapossá váló hatósági zaklatás és állambiztonsági megfigyelés várt.[1]

A Demokrata Néppárt tevékenysége a bontakozó demokrácia politikai életében

A DNP 1944 őszén mint Kereszténydemokrata Néppárt alakult meg és kapott ideiglenes működési engedélyt dálnoki Miklós Bélától, az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnökétől. A KDNP vezetői azonban 1944. december 2-án nem voltak jelen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front alakuló ülésén, ezért annak tagjai nem tekintették a demokratikus magyar pártok sorába tartozónak, és a miniszterelnöki engedély kiadását hatásköri túllépésnek tartották. 1945. február 6-án a KDNP megkapta ugyan ideiglenes működési engedélyét, ám ez csak a fővá-

[1] Erről részletesen lásd: Tabajdi Gábor: Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében. In: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989.* Szerk. Ungváry Krisztián. 1956-os Intézet–Jaffa, Budapest, 2013. 183–220. Tabajdi Gábor: *Egy tipikus jobboldali összeesküvő: Matheovits Ferenc és a pártállam.* In: *Búvópatakok,* i. m. 221–256.

ros és környéke területére szólt. Úgy tűnt, hogy a Budapesti Nemzeti Bizottság és az Ideiglenes Nemzeti Kormány ülésének állásfoglalása – amelyre egyaránt 1945. április 18-án került sor – teljesen meggátolja a KDNP működését, miután a Függetlenségi Front képviselői a miniszterelnöki engedély annullálásakor bejelentették, hogy nem kívánják a testületben lévő pártok számának bővítését a keresztény szellemiségű katolikus párt bevonásával. Ezután vetődött fel, hogy a párt elismertetése szempontjából is megfelelőbb volna, ha elhagynák a nevéből a „keresztény" jelzőt. Barankovics István kezdeményezésére ezért az 1945. április 27-i pártvezetőségi ülés úgy döntött, hogy a párt Demokrata Néppártként működik tovább, és „elítéli a kereszténység szent jelvényeinek politikai felhasználását éppen úgy, mint a kereszténységnek politikai jelszóvá tételét, a kereszténység tekintélyének egy párt részére való kisajátítását." A párt neve és engedélyeztetése körüli vita a párton belül lappangó személyi és politikai ellentétek kiéleződését eredményezte. Az 1945. május 8-i ülésén lemondatták Pálffy József elnököt, aki helyett a vezetői teendőket a továbbiakban Barankovics főtitkári minőségben végezte. A kereszténydemokrata párt ezzel kettészakadt. Az 1945-ös választáson indulási jogot biztosító Országos Nemzeti Bizottság 1945. szeptember 17-i döntése Barankovicsnak kedvezett, így az általa vezetett DNP indulhatott a nemzetgyűlési választásokon.[2]

A párt képviselői tehát már 1945-től jelen voltak a parlamentben, igazi politikai jelentőségre azonban csak az 1947-es választásokon és azt követően tett szert. Ekkor a DNP 61 parlamenti mandátumhoz jutott, és a képviselőcsoport a parlamentáris demokrácia fennmaradásáért tevékenykedő demokratikus erők egyik utolsó maradékaként működött – egészen 1949 elejéig, amikor az ellenzéki politikai erők felőrlésének folyamata a Demokrata Néppártot is elérte, és működése ellehetetlenült. Addig is azonban, világnézeti pártként, főleg Mindszenty bíboros letartóztatása után, az egyházpolitikai harc utolsó bástyájaként is tekinthetünk a pártra. 1948–1949-ben a kereszténydemokraták tehát két fronton is a demokrácia utóvédharcát vívták. Annak arányában, ahogyan a

2 Gergely Jenő: A Demokrata Néppárt „igazoló jelentése" a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusról. *Századok*, 1983/5–6. 761–780. Pálffy lemondatásáról lásd: Varga László: *Kérem a vádlott felmentését!* Püski, New York, 1981. 43–56. Vö. Izsák Lajos: *A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949.* Kossuth, Budapest, 1985. 5–65. Szabó Róbert: Egy kereszténydemokrata kísérlet Kelet-Közép-Európában, a Demokrata Néppárt (1944–1949). In: Pascal Fontaine: *Út Európa szívébe 1953–2009 – A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe.* A magyar kiegészítés szerkesztője: Kiss Mária Rita. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 2015. 715–735.

jogállamiság normái sérültek, nőtt a Demokrata Néppárt felelőssége, eközben azonban szűkült a mozgástere.[3]

Folyamat lévén nehéz rekonstruálni azt a pontot, amikor Barankovicsban tudatosulhatott ez a kettős – politikai és egyházpolitikai – szorítás, hiszen minden bizonnyal más reménnyel láttak egy modern kereszténydemokrata párt szervezéséhez a két világháború közötti reformkatolicizmus exponensei 1944 őszén, s navigálták el a pártot belső pártválságon és politikai létbizonytalanságon keresztül az 1945-ös választásokig. Ezek a remények az újrakezdés és egy demokratikus Magyarország létrehozásának általános igényét tekintve nem különböztek más pártok és a magyar társadalom reményeitől. Annyiban voltak mások, amennyiben létjogosultságát látták egy, a vallásos tömegeket megszólítani képes, keresztény világnézeti pártnak. Ennek elméleti alapját nem csupán „importálták" a katolikus egyház társadalmi tanításából, a pápák szociális enciklikáiból és politikai megnyilatkozásaiból, hanem az 1930-as évektől egy reformkatolikus értelmiségi csoport saját eredményeit beépítve jutottak el a két világháború között jó ideig uralkodónak tekintett hivatásrendi társadalomszervezési elvektől a parlamentáris demokrácia rendszerének igenléséig, a szociális kérdés hagyományosan karitatív alapú katolikus megközelítése helyett a szociális jogok állami garantálásának szükségességéig, valamint demokratikusabb tulajdonviszonyok és gazdasági berendezkedés támogatásáig.[4] Mint Kovrig Béla szociológiaprofesszor és szociálpolitikus, a formálódó kereszténydemokrata párt programjának egyik kidolgozója fogalmazott: „Különböző uralmi formákban megvalósított társadalompolitikák és a nép életére gyakorolt hatásaik hosszú megfigyelése alapján valljuk, hogy a parlamentáris demokrácia az az államforma, amely egy modern, iparosodott népesség életében lehetővé teszi a társadalom belső egységének, egyensúlyának igazi (és nem részérdekek felé tájékozódó) társadalompolitikával kifejtett szolgálatát."[5]

Az út az 1930-as évek korporatív államkoncepciójától a szubszidiaritás elvén keresztül eddig természetesen hosszú és kitérőkkel gazdagon tarkított volt, de egy magyar kereszténydemokrata párt alapítása a világháború után időszerű volt, és a párt eszmerendszere lényegében nem tért el a kortárs nyugat-európai

3 Erről lásd: Petrás Éva: Barankovics István és pártja az 1945-ös demokráciában és annak utóvédharcában. *Múltunk*, 2016/1. 90–107.

4 Erről bővebben lásd: Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: *Nyitott/zárt Magyarország: Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949.* Szerk. Feitl István. Budapest, Napvilág, 2013. 77–92.

5 Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika.* Szerk. Petrás Éva. Budapest, Gondolat, 2011. 30.

kereszténydemokrata pártok eszmerendszerétől. Barankovics és más katolikus közírók és gondolkodók fokozatos elvi elhatárolódása a korporativizmustól egybeesett a Vatikán fokozatos irányváltásával is, amely az 1937-es „Mit brennender Sorge" kezdetű, a nácizmus elleni és a szintén ez évben kiadott „Divini Redemptoris Mater" kezdetű, a kommunizmus ellen állást foglaló pápai megnyilatkozásokban világegyházi szinten is feladta a korporációs elméletek proponálását, és helyette a parlamentáris demokráciában vélte szövetségesét megtalálni immár a kommunizmus és a nemzetiszocialista totális állammal vívott eszmei harcában.[6] Nemzetközi szinten Barankovics István egyfajta „katolikus harmadik utasság" kialakításának irányában tájékozódott, lefordította és saját előszavával jelentette meg például Wilhelm Röpke *A harmadik út: korunk társadalmi válsága* című munkáját 1943-ban.[7] A nyugat-európai kereszténydemokrata pártok többségükben néppártokká váltak, és 1945 után vagy centrumpozícióba kerültek (mint például Belgiumban vagy a negyedik Francia Köztársaságban), vagy a jobboldali pólust foglalták el (mint Németországban és Ausztriában). Ezzel szemben a Demokrata Néppárt története lényegesen másképp alakult.

A DNP annyiban hasonlított a nyugat-európai kereszténydemokrata pártokhoz, hogy létét nem a katolikus egyházi vezetés támogatására alapozta, hanem azokra a vallásos tömegekre, akiknek politikai érdekeit megjeleníteni szándékozott. Az egyházi befolyástól való függetlenedés igényét jelzi, hogy írásaiban Barankovics egyre inkább az egyház „természetfeletti", „szent", „a napi politika síkja felett álló" hivatásáról beszél, amelynek függetlennek kell lennie a politikától. Ez elméletileg fontos distinkció még akkor is, ha tudjuk, hogy ennek hátterében leginkább a magyar katolikus püspöki karral és Mindszenty bíborossal való számtalan összeütközése állt. Katolikus egyház és politika viszonyának új alapra helyezését fejezte ki az is, hogy a Demokrata Néppárt elhatárolódott a két világháború közötti katolikus politizálás, a jobboldali konzervatív keresztény pártok örökségétől, és politikai „érintetlenségét" az antifasiszta ellenállásban való kereszténydemokrata részvétel tőkéjéből merítette.[8] Ez akkor is jelentős változást mutat egy keresztény világnézeti párt identitáskonstrukciójában, ha az

6 Gárdonyi Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe.* Budapest, Jel, 2006. 334–337.

7 Wilhelm Röpke: *A harmadik út: korunk társadalmi válsága.* Ford. Barankovics István. Auróra, Budapest, 1943.

8 A DNP politikusai közül többen a párt előzményének tekinthető Katolikus Szociális Népmozgalom keretei között vettek részt az antifasiszta ellenállásban. Erről lásd: László T. László: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez I. A Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulás és célkitűzései. *Katolikus Szemle* (Róma), 1978/1. 16–24. Vö. *Útkeresés két korszak*

„érintetlenség" nemcsak öncélúan hangsúlyozott érdem, hanem a magyar politikai helyzetből fakadó követelmény is volt. A kereszténydemokrata elvek tehát a konkrét történelmi kontextusban is formálódtak, a demokrácia iránti elkötelezettség azonban mindvégig meghatározta a pártot.

1945. szeptember 25-én elmondott programbeszédében Barankovics István a következőképpen érvelt amellett, hogy pártja megáll a lábán a pártok közötti versenyben:

> „Vajon a kereszténység eszményeiben és hitvalló tömegeiben rejlő politikai erő és igény véglegesen és visszatérhetetlenül leszorult-e a közéleti tényezők sorából; vagy pedig mindenkinek számolnia kell azzal a ténnyel, hogy a kereszténység eszményeiben és hitvalló tömegeiben, valamint sajátos kultúrájában szunnyadó politikai igények politikai akaratokként is megszólalnak a demokratikus közéletben? Aki a kérdésre tagadó válasz ad [...], az logikusan utasítja el a Néppárt létének még a gondolatát is. [...] Aki azonban számol azzal a ténnyel, hogy a magyar kereszténység eszményei, sajátos kultúrája és vallásos tömegei olyan közéleti igényt hordoznak magukban, amely részt követel magának a pártok versenyéből és a közélet alakításából is; aki nem huny szemet a nagy szenvedések nyomán hatalmasan megéledő vallásos igények fölött; aki nem veszi tudatlanra a magyar kereszténység ezeréves gyökérzetét, amelyet a nép lelkéből egy rántással kitépni nem is lehetne; aki számításba veszi a keresztény egyházak világszolidaritásának letagadhatatlan tényét; s aki nem zárkózik el annak a jelenségnek észrevevése elől, hogy a kereszténység politikai tekintélye és szerepe a régebben közömbös országokban és irányzatokban is emelkedőben van – az a fiatal magyar demokrácia egyik legfontosabb érdekének éppen azt fogja tekinteni, hogy a demokrácia kivívása, fenntartása és mindenfajta támadást kiálló, elszánt védelme a kereszténység szervezeteit és hitvalló tömegeit is kifejezetten érdekelje."[9]

határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Szerk. Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila. Közi Horváth József Népfőiskola, Agyagosszergény, 2019.

9 Barankovics István: *Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-i értekezletén.* In: *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai a kereszténydemokráciáról.* Szerk. Kovács K. Zoltán és Gyorgyevics Miklós. Barankovics István Alapítvány, Budapest, é. n. 293–311., idézet: 294.

Barankovics tehát az európai tendenciákról tudva és azokat Magyarországon is határozottan érzékelve érvelt a DNP létjogosultsága mellett. Programbeszédében a továbbiakban a parlamentáris demokrácia és az alapvető emberi jogok mellett állt ki, ám az 1945 utáni társadalmi, politikai és gazdasági eseményeket egy sajátos katolikus inkulturációjú természetjogi érvelés zsinórmértékével mérte: támogatta egy új típusú gazdasági és szociális rend kialakítását, egyetértett a földreformmal, a stratégiai fontosságú ágazatok, üzemek államosításával, a közigazgatás átalakításával, és elfogadta a Szovjetunióval való különleges viszony szükségességét. A programbeszéd sarokköve – Barankovics jogi végzettségének megfelelően – azonban a keresztény állameszme volt. Értelmezésében mindazonáltal az állam nem öncélú, hanem emberarcú intézményként tételeződött, amelynek legfőbb hivatása az emberek életének szolgálata a közjó megvalósítása által.

A baloldali elemeket is tartalmazó program azonban kevés volt ahhoz, hogy a Demokrata Néppárt 1945 és 1947 között érdemi alakítója legyen a magyar politikai életnek: az 1945 szeptemberében megszerzett végleges működési engedély már túl későn érkezett ahhoz, hogy a novemberi választásokra a párt megfelelőképpen felkészülhessen. Jelöltjei ezért a Független Kisgazdapárt listáján indultak és hívei a kisgazdapártot támogatták. Miután azonban a párt listáján ketten is bekerültek a parlamentbe (Bálint Sándor és Eckhardt Sándor), a Demokrata Néppárt nevében politizáltak tovább. Mindenesetre az 1945-ös választásokkal nyilvánvalóvá vált, hogy sikerült kivívni a DNP létezésének elismerését, és helyzete elviekben stabilizálódott.

A párt azonban 1946-ban nem sokat hallatott magáról – úgymond a belső építkezésre koncentrált – és csak csekély társadalmi aktivitást fejtett ki.[10] Mindenesetre ebből az időszakból is kiemelhetünk egy jelentősebb megnyilatkozást: Bálint Sándornak a hitoktatás fakultatívvá tétele kapcsán a nemzetgyűlésben 1947. március 13-án elmondott beszédét. Nem ez volt az első egyházpolitikai konfliktus: az egyházak sérelmesnek találták már az 1945. évi földosztást is. 1946 nyarán Rajk László belügyminiszter pedig egymás után oszlatta fel a katolikus egyleteket, egyesületeket. A hitoktatás azonban sarkalatos kérdés volt, olyan, amelyben még Barankovics nézetei is inkább konzervatívnak voltak

10 Kidolgozták a párt „alkotmányát". Az 1946 január végére elkészült alapvetés szerint „A Demokrata Néppárt célja a keresztény állameszme diadalra juttatása demokratikus kormányforma keretében". Közreadja: Izsák Lajos – Szabó Róbert: A Demokrata Néppárt alapvető dokumentumai, 1946–1947. *Múltunk*, 1991/1. 139–146.

mondhatók. Erre utalt a Demokrata Néppárt 1945-ös programja is, amely úgy fogalmazott, hogy a DNP őrködni kíván azon, hogy „az állam feltétlenül tartsa tiszteletben az egyházak megszentelő, igehirdetési, tanítási és szervezkedési szabadságát és szavatolja a hitoktatási jogát."[11] Ezek után nem csoda, hogy amikor 1947 márciusában pártközi értekezleten állapodtak meg az iskolai vallásoktatás fakultatívvá tételéről, a Demokrata Néppárt is elérkezettnek érezte az időt a politikai állásfoglalásra. A párt nevében Bálint Sándor beszédében hangsúlyozta, hogy „[m]int keresztény emberek, kiknek a hit feláldozhatatlan és legdrágább javunk, mélyen fájlaljuk, hogy pártközi alku tárgya lett a hitoktatás kérdése, amelyet egy több évszázados, a nemzet túlnyomó nagy többsége által helyeselt állapot a szokásjog erejével is szabályozott."[12] Az elhúzódó vita és a társadalmi tiltakozások ekkor a baloldal számára is kezdtek kellemetlenné válni, ezért a hitoktatás kérdése ideiglenesen lekerült a napirendről.

A belpolitikai helyzet azonban időközben egyre távolabb került a jogállamiság normáitól és Barankovics demokráciafelfogásától: 1947 nyarán új parlamenti választásokat írtak ki, a választójogi törvény módosításával egyes pártokat kizártak az indulás lehetőségéből, miközben a választópolgár számára a politikai választék azonban minden korábbinál nagyobbnak tűnhetett: tíz párt indult az országgyűlési választásokon.[13] A megnehezedett körülmények között kellett a Demokrata Néppártnak is helytállni úgy, hogy programját – az ún. győri programot – csupán a választások előtt három héttel tudta nyilvánosságra hozni.[14] A párt néhány heti szervezőmunkával életre is kelt, és végül a „kékcédulás" választási csalásról elhíresült választás során a kommunista párt után a legtöbb szavazatot kapta: több, mint 820 000 „tiszta" vokssal a második helyet szerezte meg. Néhány régióban a DNP bizonyos értelemben az FKgP „utódpártjává" is vált, elsősorban azonban ott szavaztak képviselőire, ahol a katolikus politizálásnak erős tradíciói voltak: az Észak-Dunántúlon, Nógrád megye nyugati felén, Somogyban, Baranyában, Zalában, valamint Szabolcs és Zemplén megye számos járásában.[15] A töredékszá-

11 Barankovics István: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember 25-i értekezletén. In: *Híven önmagunkhoz,* i. m. 311.

12 Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. VI. kötet. K. n. Budapest, 1952. 504.

13 Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág, Budapest, 2000. 255–289.

14 *Mit akar a Demokrata Néppárt?* In: *Híven önmagunkhoz,* i. m. 312–331.

15 Hubai László: A magyar társadalom politikai tagoltsága és az 1947-es választások. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* Szerk. Feitl István, Izsák Lajos és Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 98–117.

vazatok elszámolásának rendszere miatt a DNP ennek ellenére az országgyűlési képviselők száma tekintetében az MKP, a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt után csak a negyedik helyre került, de 61 fős képviselőcsoportjával így is jelentős erőt képviselt az országgyűlésben. S ugyan a *Szabad Nép* vezércikkében azt írhatta Barankovicsról, hogy „olyan, mint az egyszeri ember, aki oroszlánt nyert, és nem meri hazavinni",[16] de Barankovics végül mégiscsak hazavitte az oroszlánt és ellenzékben maradt. A Demokrata Néppárt 1947 őszétől így került egy olyan ellenzéki politikai szerepbe, ahol a Magyar Kommunista Párt hatalomakkumuláló politikai stratégiájával szemben egyre nehezedő körülmények között kellett helytállnia.

A Demokrata Néppárt tevékenysége a demokrácia utóvédharcában

A DNP parlamenti tevékenységét Barankovics Istvánnak a kormányprogram vitájában való felszólalásával kezdte. Beszéde a *„Szabadabb, félelemmentesebb életet!"* címet viselte, amely téma köré csoportosítva fogalmazta meg egyrészt a kormányprogram kritikáját, és fejtette ki másrészt a DNP elképzeléseit. Bírálta a kormány gazdaságpolitikáját, és a DNP pártprogramjának bizonyos elemeit megismételve síkraszállt az „evangéliumi szocializmus" eszméje mellett.[17] Végül maga és pártja nevében is nemmel szavazott az új kormányprogramra. Barankovics a későbbiek során is hasonlóan foglalt állást több törvényjavaslat vitájában (nevéhez 1947–1948-ban nyolc, elvi jelentőségű parlamenti felszólalás fűződik). 1947. október 30-án például „a rendeleti kormányzás veszélyeire" figyelmeztetett.[18]

A DNP képviselői több kérdésben szabad kezet kaptak, önállóan formálhattak véleményt és szavazhattak. (Eckhardt Sándor és Mihelics Vid DNP-s képviselők például megszavazták Slachta Margit 60 napos kizárását a parlamentből.) Talán ennek is köszönhető, hogy a párt parlamenti szereplése az élesedő belpolitikai helyzetben ambivalensen alakult.[19] Barankovics István 1954-ben, már az Egyesült Államok képviselőházában tett vallomásában felidézte erre az időszakra vonatkozóan egy beszélgetését G. M. Puskin szovjet követtel. Mint el-

16 Idézi: Izsák Lajos: *A Demokrata Néppárt a parlamentben, 1945–1949.* In: Uő: *Pártok és politikusok Magyarországon, 1944–1994.* Napvilág, Budapest, 2010. 145.

17 Felszólalását közli: *Híven önmagunkhoz,* i. m. 351–377.

18 *Híven önmagunkhoz,* i. m. 378–398.

19 Izsák: i. m. (2010.) 146.

mondta, a DNP országgyűlési képviselőcsoportjának felállása után, 1947 szeptemberében találkozott Puskinnal, aki a párt választási sikerére utalva rögtön azzal kezdte: „Ma a DNP a legvonzóbb menyasszony. Sok kérője lesz a bal- és a jobboldalról. De ha a jobboldalnak adja a kezét, vége."[20] Barankovics beszámolója szerint ez volt az első jelzés a DNP mozgásterének szűkítéséről. A DNP mindenesetre 1947 decemberében megszavazta a vallásszabadságról szóló törvényjavaslatot, hallgatott azonban a magyar–jugoszláv barátsági szerződés és a román kulturális egyezmény országgyűlési vitájában. Támogatta ugyanakkor a magyar–szovjet barátsági együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést. A törvényjavaslat megtárgyalásakor, 1948. március 3-án Farkas György a DNP nevében hangsúlyozta: „Forró óhajunk, hogy ez a szerződés legyen a világbéke, a szovjet–magyar jó viszony és a dunai táj békéjének megerősítője."[21] Vélhetően a DNP felemás magatartásának, bal- és jobboldal között egyensúlyozó magatartásának volt köszönhető az is, hogy Mindszenty bíboros nem támogatta a pártot, sőt a pártban lévő híveit is megpróbálta Barankovicsék ellen hangolni. „Barankovics pártja Moszkva-barát, s jóllehet katolikus világnézet képviseletére törekszik, nem áll az egyház irányítása alatt" – fejtette ki a bíboros Knox Helm angol követnek.[22]

Tette ezt akkor, amikor a kommunisták nyomására adminisztratív intézkedéseket is foganatosítottak a párt néhány képviselője ellen. Ezek közül kiemelkedett Varga László mentelmi jogának megvonása, ám a DNP több más képviselője ellen is hadjárat indult 1948 tavaszán: hamis vádak és rágalmak alapján az országgyűlés megfosztotta mandátumától többek között Ugrin Józsefet, Berkes Jánost, Keresztes Sándort és Szabados Pált. A Demokrata Néppárt képviselői elleni nyílt atrocitások összefüggtek az MKP új vallás- és egyházpolitikai koncepciójával is, amelyet Rákosi Mátyás 1948. január 10-én a párt funkcionáriusainak értekezletén hozott nyilvánosságra. A koncepció feladatként jelölte meg az állam és az egyház kapcsolatának rendezését. Rákosi abból indult ki, hogy „a magyar nép ellenségeinek zöme az egyházak, elsősorban a római ka-

20 *Investigation of the Communist take-over and occupation of Hungary. Fifth interim report of hearings before the subcommittee on Hungary of the select committee on Communist aggression.* 1954. augusztus 24. New York. House of Representatives. United States Government Printing Office, Washington, 1954. 180.

21 *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója.* III. kötet. Athenaeum, Budapest, 1948. 1158.

22 Idézi: Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975).* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 690.

tolikus egyház palástja mögé búvik", és bejelentette, hogy „az év végéig végezni kell az egyházi reakcióval".[23]

Ebben a politikai környezetben mérhetetlenül megnehezedett a katolikus érdekek politikai képviselete. A DNP képviselői 1948 májusától gyűléseiken, illetve sajtójuk hasábjain is határozottan szembeszegültek az iskolák államosításának tervével. Hiszen amikor hangsúlyeltolódásokkal, de ismét napirendre került az iskolák fokozatos és úgymond „demokratikus szekularizációjának" programja, a baloldal már többet és mást is kívánt, mint a vallásoktatás fakultatívvá tételének vitájakor: nemcsak az egyházak korlátozását az oktatásban, hanem az egyházak semlegesítését minden téren. A kulisszák mögött ekkorra már közel fél éve zajló tárgyalássorozat húzódott meg.[24] Az első nemhivatalos tárgyalásra 1948. február 7-én került sor, az egyház részéről Czapik Gyula egri érsek, Papp Kálmán győri püspök, az államhatalom részéről Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, Révai József, Kádár János és Horváth Márton részvételével, valamint „magánemberként"[25] jelen volt Barankovics István is. Ebben a helyzetben Barankovics mint a két fél közötti közvetítő szerepelt, s szerepe ekként hálátlan is volt: sem ide, sem oda nem tartozott, megnyilvánulásait pedig mindkét oldalról bizalmatlanság övezte.[26] Az érvek és indulatok többször feszültek egymásnak, vég nélküli körfolyamathoz hasonlóan: egyházi tiltakozás és kormányoldali vádaskodás váltogatták egymást.[27] Megegyezés nem született, érdemi tárgyalások nélkül pedig a katolikus egyház és az állam „viszonyának rendezése" elhúzódó válságot eredményezett.

Végül az országgyűlés 1948. június 16-án sürgősséggel napirendre tűzte az iskolák államosításának ügyét. A törvényjavaslat vitája során Barankovics tiltakozott a törvénycikk ellen. Az 1948. június 16-án tartott zárószavazás előtt elhangzott beszédében illúziók nélkül foglalta össze a kereszténydemokrata álláspontot. Beszéde elején kijelentette: „Tudatában vagyok annak, hogy a szó és az érv olyan hatalmával nem rendelkezem, amely a koalíciós pártok előzetes elhatározását módosíthatná, és a törvényjavaslat sorsán változtathatna." Alapelvként azonban a következőket szögezte le: „A semleges iskola nem helyes megoldás, mert világ-

23 Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek.* Szikra, Budapest, 1952. 266–267.

24 Erről bővebben lásd: Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. Bánkuti Gábor – Gyarmati György. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2010. 43–80.

25 E szóval maga Barankovics minősítette jelenlétét. Varga: i. m. 103.

26 Balogh: i. m. (2010.) 48.

27 Balogh: i. m. (2010.) 68.

nézeti irányítottság nélkül nevelni egyáltalán nem lehet, a világnézetileg semleges iskola, illetve nevelés tehát egyszerűen fából vaskarika. Vegyes világnézetű társadalomban az a helyes megoldás, ha az állam a szülőknek minden joghátrány nélkül kifejezhető szabad véleménynyilvánítása alapján minden egyház és minden világnézet számára biztosítja az oktatás és nevelés szabadságát, és megadja az iskolaállítási jogot." Következtetése végén pedig kiemelte: „A legcsekélyebb erkölcsi ingadozás nélkül merem állítani, hogy ez a törvényjavaslat az országgyűlés többségének helyeslését el is nyeri. A magyar nép igen nagy többségének értelmi, akarati és érzelmi egyetértését azonban soha nem fogja elnyerni."[28] Ezután a Demokrata Néppárt, élve a házszabályok adta lehetőséggel, név szerinti szavazást kért. A 293 jelen lévő közül 230-an igennel, 63-an nemmel szavaztak.

Az MDP éppúgy felőrölte vagy marginalizálta parlamenti ellenzékét, mint koalíciós partnereit, illetve az egyházakat. A pártegyeduralom létrehozásának a Magyar Függetlenségi Pártnak a parlamentből történt eltávolítása után gyakorlatilag már csak a Demokrata Néppárt állt útjában. 1948. december elején lemondott Dinnyés Lajos miniszterelnök. A helyére lépő új kormányfő, Dobi István bemutatkozó beszédében kormánya nevében is kijelentette: „Amikor népi demokráciánk minden vonalon erősödik, amikor népünk egyre inkább összeforr rendszerünkkel, vajon normális jelenségnek tarthatjuk-e egy olyan párt működését, mint a Demokrata Néppárt? [...] A Barankovics-párt teljesen elszakadt a demokrácia felé forduló népünktől, és ellenséges értetlenséggel viseltetik országunk fejlődése iránt. Idejétmúlt jelenséggé vált, olyan párttá, amelyről egyre inkább kiderül, hogy túlhaladt raja a demokrácia fejlődése [...] egyre inkább felesleges tehertétellé válik a magyar nép nyakán."[29] A párt sorsa felől ezután nem sok kétség lehetett.

Dobi beszéde után, a kormányprogram feletti vitában hangzott el Barankovics István utolsó parlamenti felszólalása. A DNP főtitkára megpróbálta elhárítani a pártot ért jogtalan vádakat, megismételte az egyház és az állam viszonyának rendezésével kapcsolatos korábbi véleményét, szólt néhány gazdasági jellegű problémáról, mindenekelőtt a parasztságot leginkább érintő szövetkezeti kérdésről. Végezetül így folytatta: „T. Országgyűlés! Nagy vonalakban felvázoltam azokat a változásokat, amelyek a közéleti körülmények tekintetében az

28 Barankovics István: *Az egyházi iskolák államosításáról.* In: *Híven önmagunkhoz,* i. m. 397–410., idézet: 410.

29 Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója. K. n. Budapest, 1949. V. kötet. 8.

országgyűlési képviselőválasztások óta bekövetkeztek. Ezek a körülmények ma lényegesen más helyzetet jelentenek a Néppárt számára is, mint aminő lehetőségek között a választási küzdelembe belebocsátkozott. [...] Mi nem változtunk, de megváltoztak körülöttünk – a kormány politikája következében – a körülmények. A körülményeknek ezt a változását tudomásul venni és belőle a következtetéseket levonni lehet a politikai okosság követelménye az adott pillanatban. Mi inkább e követelmények levonására, mint programunknak a változott körülményekhez való idomítására vagyunk hajlandók. [...] Számunkra a párt nem öncél, és a politizálás nem hiúság kérdése [...], hanem a mi számunkra a párt csakis a programunkban kifejtett közjónak kollektív eszköze lehet. És létének addig van értelme, míg tényleg ez is maradhat."[30]

A párt felszámolása irányába az utolsó lökést a Mindszenty-ügy kiéleződése és a bíboros letartóztatása adta meg. Mindszenty Józsefet 1948 karácsonyán tartóztatták le, amit „megdöbbentő hír"-ként közölt a *Hazánk*, a Demokrata Néppárt lapjának 1948. december 31-i száma. A DNP 1949. január 4-i képviselői értekezlete azonban elhatárolta magát Mindszentytől: „Az ügy politikai vonatkozásai egyáltalán nem érintik pártunk alapvető szociális és demokratikus programját, amellyel a választók elé léptünk és nem változtatunk e programunkhoz való hűségünkön – állapította meg az értekezletről kiadott közlemény. – Mint a múltban, ma is a köztársaság hű polgárai vagyunk, a földreformmal kapcsolatos állásfoglalásunk, amely a nagybirtok rendszer megszüntetését és a földbirtoknak a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság magántulajdonába való juttatását kívánta és helyeselte, ma is változatlanul fennáll; politikai eszményképünk pedig a szabadság- és egyenlőségelvű demokrácia."[31]

Barankovics azonban ezzel sem tudta megakadályozni a DNP felszámolását. A következtetéseket azonban a főtitkár csak egy Rákosival való „sorsdöntő beszélgetés" után vonta le. Naplótöredékében beszámol arról, hogy 1949. január 25-én Rákosi parlamenti dolgozószobájába kérette őt, és a következőket közölte vele: „A Néppárt sorsa eldőlt. Legnagyobb tévedésem volt, hogy a Néppártot a választásokon megtűrtük és másfél évig hagytuk, hogy a demokrácia ellenségeként működjék. Most elveszi méltó büntetését. Az az út azonban, amelyen a többi ellenzéki pártok jártak, nem áll nyitva a Néppárt előtt. Sem Sulyok útja, aki pártját feloszlathatta, sem Pfeiffer útja, aki Amerikába távozhatott, Ön előtt nincs nyitva. A Néppárt félrevezette a jóhiszemű tömegeket azzal, hogy kereszt-

30 Barankovics István: *A Néppárt helyzetéről.* In: *Híven önmagunkhoz,* i. m. 411–425.

31 *Hazánk,* 1949. január 7.

tény pártnak adta ki magát és úgy tett, mintha a magyar nép demokratikus és szocialista törekvéseit támogatná. Pedig a klerikális és a fekete reakció ravasz képviselője és legális búvóhelye. A Barankovics-párt ugyanazt tette, amit Mindszenty, csak sokkal fondorlatosabban. [...] Mindszenty elveszi méltó büntetését, bármit csinál a Vatikán, és bármit tesznek külföldi barátai. A Néppárt pedig fel fog oszlani, de nem úgy és nem akkor, ahogyan és amikor Ön gondolja. Az időt és a feloszlás indokát majd én fogom megmondani."[32]

Miután Barankovics nem volt hajlandó a Rákosi által követelt önfeloszlatási nyilatkozatot azzal a megszövegezéssel közzé tenni, ahogyan azt a kommunista pártvezető követelte, és Rákosi fenyegetésnek beillő zsarolása után afelől sem maradhatott kétsége, hogy személyes szabadsága is veszélyben van, nem maradt más út számára, mint az emigráció. A Mindszenty-per tárgyalásának megkezdésekor – 1949. február 2-án – felesége, továbbá Jánosi József jezsuita páter és Blaskó Mária írónő társaságában – az amerikai követség autóján elhagyta az országot. Bécsbe érkezve nyilatkozatot adott a külföldi sajtónak, és bejelentette a Néppárt működésének felfüggesztését. A Magyarországon maradt képviselők csoportját a rendszer arra kényszerítette, hogy a párt „politikai bizottsága" nevében mondja ki a DNP megszűnését, amely határozatot az országgyűlés 1949. március 10-i ülésén tudomásul vette.[33] A pártot tehát nem oszlatták fel, ám működése véget ért, és a kereszténydemokrácia politikai képviseletére ezt követően negyven évig nem is volt lehetőség.

32 Közli: *Félbemaradt reformkor, 1939–1949. Törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában.* Szerk. Kovács K. Zoltán. Püski, Budapest, 2005. 249–256.

33 Izsák Lajos: A Demokrata Néppárt „önfeloszlatása". In: Uő: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956.* Pannónia, Budapest, 1994. 125–130.

Köbel Szilvia

Az emberi jogok védelmezőjéből a „nép ellensége"

A Magyar Közigazgatási Bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei és következményei[1]

A Magyar Királyi Közigazgatási Bíróságot (a továbbiakban: Magyar Közigazgatási Bíróság, közigazgatási bíróság, bíróság) az Osztrák–Magyar Monarchia idején állították fel. Az 1896. évi XXVI. törvény értelmében a bíróság a törvényben felsorolt közigazgatási jogviták felett végérvényesen döntött. A bíróság elnöke a Kúria elnökével egyenlő rangban állt. A bíróság egyfokú bíróságként két ügyszakban: általános közigazgatási és pénzügyi osztályban működött.[2] A második világháború után kiépülő sztálini jogi és igazgatási modellel nem volt összeegyeztethető a közigazgatási bíráskodás, ezért 1949-ben, az Alkotmány hatálybalépését követően sorsa a megszüntetés lett. Jelen tanulmányban a Magyar Közigazgatási Bíróság megszüntetésének előzményeit és következményeit mutatjuk be.

Magyary Zoltán az 1942-ben megjelent közigazgatástudományi monográfiáját azzal kezdte, hogy műve „a közigazgatástudomány válságos korszakában jött létre, amikor a régi minták már elavultak, új pedig még nincs".[3] Magyary munkája több vonatkozásban is lényeges témánk szempontjából. Egyrészt

1 A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés" elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett, Prof. Dr. Stipta István által vezetett Államtudományi Kutatóműhely [A közigazgatási jogvédelem hazai múltja, hivatásrendi és aktuális dogmatikai kérdései (2017/164/KRE-ÁJK) c. kutatóműhely] keretében végzett kutatási munkán alapul.

2 Lásd Stipta István: A magyar bírósági rendszer története. Multiplex Kiadó, Debrecen, 1997.

3 Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. v.

fontos látlelet a magyar közigazgatás negyvenes évek eleji állapotáról, és így jó adalékul szolgál a közigazgatási bíróság 1949-es megszüntetése előzményeinek feltárásához, másrészt – a közigazgatás válságtüneteinek bemutatása során – a szerző igen részletes és letisztult fogalmakat tár az olvasó elé.

Magyary Zoltán fogalommeghatározásai közül kiemelendő – többek között – a közigazgatási bíráskodás, a rendészet, a rendőri büntetőbíráskodás, a „politikai vagy államrendészet", illetve a „véghatározat" jogintézményeinek az értelmezése. Mind a háborút követő politikai és közjogi átmenet, mind pedig az 1949 utáni pártállami államigazgatás kontextusában a rendészeti szervek, és ezen belül a – rendszer fő támaszát jelentő – politikai rendőrség szerepe kiemelkedik. Magyary bemutatta a közigazgatás „bíráskodásának" sokszínűségét,[4] amely nyilván egészen más jelentéstartalommal bír jogállami keretek között, mint ahogyan ez a jelenség a totalitárius struktúrákhoz vezető folyamat során, illetve a már kiépült egyeduralmi rendszerben funkcionál. Az államhatalom egységének elvét valló államszocializmusban a közigazgatásnak ez a sokrétűsége eszközként szolgált a diktatórikus hatalmi megnyilvánulásokhoz.[5]

Magyary egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a „közigazgatási bíráskodás a jogállam követelménye". Úgy érvelt, hogy a „közigazgatási eljárásban a közigazgatási hatóság és a magánfél állnak egymással szemben, de a hatóság nemcsak fél, hanem egyúttal a közérdek képviselője és ő is dönt"; tehát a hatóság dönt „olyan ügyben, amelyben ő az egyik érdekelt fél". Ennélfogva a „közigazgatási fellebbvitel során az eljáró hatóság változik, de a hatóság és a felek viszonya ugyanaz marad". Majd gondolatmenetét így folytatta: „A közigazgatási bíráskodás ezzel szemben azt jelenti, hogy a közigazgatási hatóság és a felek közti jogvitát egy olyan *harmadik* dönti el, aki a közigazgatástól és a felektől

4 „De a közigazgatás bíráskodik is, így rendőri és jövedéki kihágások felett (1929: XXX. t.-c. 59. §, 1928, évi 18.400 P. M. sz. hivatalos összeállítás) és a községi bíráskodásban magánjogi jogviták felett is, ha azok tárgya 1. pénzfizetés, 2. munka teljesítése, 3. ingó dolgok iránti perek, ha a per tárgyának értéke 100 pengőt meg nem halad. Ugyancsak bíráskodhatik magánjogi kártérítési kérdésekben a rendőri büntetőbíró is. Ezt a bíráskodást túlnyomórészt közigazgatási közegek végzik (városi tisztviselő, községi bíró és jegyző, városbíró, rendőri büntetőbíró. L. 1911:I. t.-c. 755-766. §, 65.000/909. B. M. sz. r, 43. §). A fél, ha a községi bíróság határozatával nincs megelégedve, ügyét 15 nap alatt a járásbíróság elé viheti. Oda fellebbezhet is." Magyary: i. m. 45–46.

5 Fontos felidézni, hogy Magyary a rendészet fogalmát akként határozta meg, hogy „a közigazgatásnak egyik ága, amelynek hatásköre a közigazgatás minden más ágába belenyúlik, ezért tartozik az általános igazgatáshoz". Magyary: i. m. 564.

egyaránt *független*, és a bírói függetlenségnek ugyanazokat a biztosítékait élvezi, mint a rendes bíróságok."[6]

Magyary Zoltán itt azokról az elvi, szakmai alapokról, arról a jogi garanciáról beszélt, amelyet a független bíróság nyújthat a jogok érvényesítésében. Ez azonban ebben, a Magyary által felvázolt tiszta formában nem valósult meg sem a háború előtt, sem azt követően: a második világháború után kiépülő diktatórikus modellbe egy klasszikus elvek mentén működő közigazgatási bíróság sehogy sem illett bele.[7]

A Közigazgatási Bíróság szerepfelfogása a háború után

A második világháborút követően Csorba János,[8] Budapest háború utáni első polgármestere lett a Közigazgatási Bíróság elnöke. Csorba 1945. június 10-én tartotta székfoglaló beszédét a bíróságnak a Képviselőház üléstermében tartott teljes ülésén. Szenvedélyes, szókimondó beszédében Csorba János kísérletet tett arra, hogy az akkori zavaros közjogi állapotokat a jogállami konstrukció megoldásai felé orientálja. Mondanivalójának központi témája volt a hatalmi ágak egymáshoz való viszonya, és az volt az álláspontja, hogy egy „demokratikus államban a törvényhozás a legerősebb faktor s ennek van alárendelve a végrehajtó hatalom". Magyarországon „ez a viszony megfordult és a törvényhozás lett alárendelve a végrehajtó halatomnak, miután a végrehajtó hatalom visszaélései segítségével jött létre [...] különösen Gömbös Gyulától kezdve a törvényhozásban domináló többség, amely azután csak formailag állt a végrehajtó hatalom fölött, a valóságban azonban függőségi, alárendeltségi viszonyba került vele".

6 Magyary: i. m. 624–625.

7 *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947)*, i. m. A közigazgatási bíráskodással kapcsolatban lásd a következő szakirodalmi forrásokat: Trócsányi László: *Milyen közigazgatási bíráskodást?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. Patyi András: *Közigazgatás – Alkotmány – Bíráskodás*. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr, 2011.

8 Csorba János (1897–1986). Az egyetem elvégzése után Makón folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1931-től tagja a Független Kisgazdapártnak, a párt makói, majd Csanád megyei vezetője, 1941-től parlamenti képviselő. A német megszállás után részt vett az ellenállási mozgalomban, 1944 novemberében a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának alelnöke lett. 1945. január 19-től május 16-ig Budapest polgármestere, majd 1948-ig a Közigazgatási Bíróság elnöke. 1951 és 1953 között Dévaványán kitelepített. 1953-tól ismét ügyvédként dolgozott. 1956. október 30-tól november 4-ig az újjászervezett Független Kisgazdapárt Intéző-bizottságának tagja volt.

Csorba itt rámutatott a harmadik hatalmi ágnak, egy legfelsőbb bírói fórumnak a lehetséges szerepére, „amelynek joga lett volna szavát felemelni" a törvények védelmében és „ítélkezni a törvénysértések fölött", amikor „a választásoknál meghamisították a nemzet akaratát". A nemzeti „szerencsétlenség" okát Csorba János abban látta, hogy a „közjogi bírói fórum nem volt egyenrangú fél a végrehajtó hatalommal", és nem tudott „az államélet megnyilvánulásának minden vonalán őrködni a végrehajtó hatalom működésének törvényessége fölött", így a „végrehajtó hatalom egészségtelen túlsúlya" katasztrófát hozott.

Székfoglalójában Csorba hitet tett amellett, hogy Magyarország jövőbeni államberendezkedésének „az egyéni szabadság legyen az alappillére", és a szabadságnak „csak az állampolgárok közös érdekei szabjanak korlátot". A korábbi „öncélú" bürokráciát szerinte fel kell váltsa a francia mintájú „service public", ami annyit jelent, hogy „az államhatalom gyakorlása az alattvalók felett nem uralmi jellegű, hanem közérdekű társadalmi tevékenység". A magyar közigazgatás egyetlen célját abban jelölte meg, hogy „segítségére legyen az állampolgároknak a mindennapi életükben előforduló bajok, nehézségek, kontroverziák eliminálásában". Ezzel támasztotta alá Csorba a közigazgatási bíróság létjogosultságát, amely az állampolgárok és a közigazgatás között felmerülő jogvitákban teljesen független, minden befolyástól mentes szervként tud dönteni. Utalt Concha Győző álláspontjára, miszerint az egyéneknek a „közigazgatási tények megtámadására adott jog nemcsak az egyes jogalanyok érdekét szolgálja, hanem egyúttal az állami törvényhozó hatalom fölényének a biztosítása a végrehajtó hatalom fölött, a jogrend biztosítása".

Csorba János felvetette, hogy szükség lenne a közigazgatási bíróság taxatív hatásköreinek generális klauzulával történő kiegészítésére, amely azt mondaná ki, hogy mindazok a jogsérelmek a közigazgatási bíróság elé tartoznak, amelyek nem tartoznak a rendes bíróság hatáskörébe, illetve nincsenek kivonva a közigazgatási bíróság hatásköréből. Ezáltal a közigazgatási bíróság megkerülésének kiskapuit szándékozott bezárni. Beszédében a „közigazgatást végző tisztviselőknek" a szabadságára is kitért azt hangsúlyozva, hogy „a köztisztviselőnek a pártérdekeket szem előtt tartó miniszterrel szemben" biztosítani kell a független bíróság előtti jogvédelmet. Csorba a közigazgatási bíróságnak „rendeletvizsgálati" jogot is igényelt, mégpedig absztrakt normakontroll formájában, ami által a végrehajtó hatalom rendeleteinek vizsgálatát „minden konkrét panasz nélkül is" elvégezheti. Előrevetítette tehát a „közjogi bírósággá" válás jogfejlődési perspektíváját, ami akkor valósulna meg szerinte, ha törvény kimondaná, „hogy az alkotmányjog, közjog és a közigazgatás terén felmerülő minden vitás

ügyben végső fokon a Közigazgatási Bíróság dönt", és „ha szükségesnek látja, a közszabadságok, valamint államérdek szempontjából [...] vitás kérdéseket panasz nélkül is hatáskörébe vonhatja és elbírálhatja". Végül pedig patetikusan azt fogalmazta meg, hogy a *Justitia est regnorum fundamentum* (az igazság az államok alapja) talaján állva a közigazgatási bíróság „olyan legyen, mint a tenger hullámaiból kiemelkedő világítótorony, amelyet sem vihar, sem a hullámok ereje nem rendíthet meg és amely jó és rossz időben, szélcsendben és viharban egyaránt mutatja fényével az igazsághoz vezető utat, [...] amely biztosan elvezet az erős, szabad, független, demokratikus Magyarországhoz".[9]

A székfoglalóban meghirdetett – lényegében – alkotmánybírósági fejlődési irányelvekre erősített rá Csorba János a közigazgatási bíróság 1947. évnyitó teljes ülésén elhangzó beszédével, amelyről a *Jogtudományi Közlöny*ben is megjelent összefoglaló. A bíróság elnöke méltatta az 1946. évi I. törvény jelentőségét, „mint amely hivatva van gátat vetni újabb parancsuralmi irányzatok érvényesülésének azáltal, hogy az állampolgárok elidegeníthetetlen tulajdonává teszi a *személyes szabadságot* és biztonságot, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, az egyesülési és gyülekezési szabadságot, a nélkülözéstől mentes életet." Szorgalmazta a közigazgatási bíróság hatáskörének a kiterjesztését, és hangsúlyozta, hogy az átalakuló rendszer „különösen nélkülözhetetlenné teszi a Közigazgatási Bíróság kiegyensúlyozó, az állampolgárok jogait biztosító szerepét", és ezért a bíróság „vezérelvévé" tette az 1946. évi I. törvényben biztosított emberi jogok védelmét.[10] Csorba arra számított, hogy a jövőben az alapjogoknak vagy egyenként lesz bírói jogvédelme, vagy pedig a közigazgatási bíróság hatáskörét a jogok vonatkozásában „elvi alapon" állapítják majd meg, ami lehetővé fogja tenni, hogy „az alapjogaikban sértett állampolgárok a bírósághoz forduljanak orvoslásért".[11] A szóban forgó teljes ülés határozatot fogadott el az 1946. évi I. törvényben foglalt „jogelvek érvényesítése tárgyában, és kimondta, hogy minden olyan esetben, amikor a törvényes korábbi jogszabályok ellentétesek az ember elidegeníthetetlen és természetes jogait biztosító 1946. évi I. törvény rendelkezéseivel, az említett törvényben megnyilatkozó szellem az irányadó". Felhívta arra a figyelmet, hogy a jogvédelem csak akkor válik „teljessé", ha a jogrendszer

9 Csorba János: *A közigazgatási bíróság, mint alkotmányvédő bíróság. A Közigazgatási Bíróság elnökének elnöki székfoglalója.* Officina, Budapest, 1945.

10 Felsőbíróságok elnökeinek évnyitó beszédeiből. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, II. 6. sz. 1947. március 20. 91.

11 Ifj. Márffy Albin: Tallózás a Közigazgatási Bíróság teljes ülési jegyzőkönyveiben. In: *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947),* i. m. 365.

minden szintjén a törvény elveit követik.[12] Láthatjuk tehát, hogy a törvények alkotmányossági vizsgálatának meghirdetésével a normakontroll-hatáskör további szintjére léphetett volna a közigazgatási bíróság.

A közigazgatási bíróság 50 éves tevékenységéről 1947-ben megjelent átfogó kötet igen részletesen, elvi és gyakorlati oldalról, az egyes ügyekre lebontva nyújt áttekintést. Csorba János a kötet bevezető írásában – összhangban a korábban kifejtett álláspontjával – úgy jellemezte a közigazgatási bíróság öt évtizedes útját, hogy az „állandóan felfelé vezetett, hogy mint alkotmányjogi bíróság elfoglalja a helyét a törvényhozó és a végrehajtó hatalom mellett annak az erkölcsi piramisnak a csúcsán, melyet minden nemzet saját alkotmányában önmaga fölé épít". Csorba itt utalt arra, hogy már a garanciális panaszjogot biztosító 1907. évi LX. törvény indokolás megállapította, hogy a közigazgatási bíróság „alkotmányjogi bírósággá fejlődött". Az elnök hangsúlyozta a közigazgatási bíróságnak a választások tisztasága fölötti őrködés körében kifejtett tevékenységét, és egyúttal kifejezte, hogy csak „átmenetinek kell tekinteni azt az állapotot", hogy a választások feletti bíráskodást 1945-ben kivonták a hatásköréből.[13] Ezt a megállapítását Csorba arra alapozta, hogy az időközben megszületett 1946. évi I. törvénycikk „biztosítja az emberi jogokat", amely a „legnagyobb biztosítéka a magyar demokrácia fejlődésének", és a közigazgatási bíróság feladata lett, hogy „érvényt szerezzen ezen törvény szellemének".[14]

Csorba János 1948-ban – miközben politikai szinten már a megszüntetéséről tárgyaltak – publikálta a *Mit dolgozik a Közigazgatási Bíróság* című, 14 oldalas tanulmányát, azzal a céllal, hogy „az illetékesek", valamint „a közvélemény" előtt felvázolja, hogy milyen panaszok kerülnek a bíróság elé, és bemutassa, hogy „milyen komoly érdek fűződik ezek szakszerű eldöntéséhez". Csorba János rövid írását olvasva az az érzésünk támad, mintha elébe kívánt volna menni a későbbi parlamenti vitában elhangzó érveknek, így egyfajta védőbeszédnek is beillik. Mottóul Descartes-idézetet választott: „A dolgokat meg kell ismerni, még a legjelentéktelenebbeket is, hogy igazi jelentőségükről meggyőződjünk és tekintetükben ne csalódjunk." Csorba fontosnak tartotta tisztázni, hogy a sajtó általában a politikai természetű ügyeket emelte ki, holott ezek 1945–1948 között az ügyforgalomnak alig 2–3 ezrelékét tették ki. Igyekezett tehát az intézmény munkájáról kialakult téves képet eloszlatni, és részletesen elmagyarázta a bíróságnak

12 Felsőbíróságok elnökeinek évnyitó beszédeiből, i. m. 91.

13 Vö. A nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvénycikk, 53. § (1).

14 Csorba János: A hegyoldalról. In: *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947)*, i. m. 3–4.

a háború utáni új helyzetben folytatott tevékenységét. Ebben kitért arra, hogy például a földreform következtében „új egzisztenciák" keletkeztek, amelyeknek az adófizetésbe való bekapcsolódásuk során új panaszok keletkeztek. A házadóval kapcsolatban is bonyolulttá vált a jogi környezet. Úgy látta, hogy a kormány rendeleteinek értelmezésében a bíróságnak fontos szerepe lenne, mert szerinte a „pénzügyi hatóság" az ügyek intézése során az „állam finánc érdekeit" tartja szem előtt. Csorba szerint a bíróságnak „különleges feladata" az, hogy őrködjön „az újjáépítés szempontjából olyannyira fontos adóerkölcs érvényesülése felett".

Csorba János kitért a közigazgatási osztály munkájára is, amelynek a legnagyobb részét a tisztviselők fizetési osztályba való besorolásával kapcsolatos panaszok tették ki. Igazán kényes területnek számított ez a háború után zajló igazolási eljárások és B-listázások idején. Csorba megjegyezte, hogy a sajtó több esetben kritika tárgyává tette a közigazgatási bíróságnak „a községek, városok, törvényhatóságok elöljáróinak és tisztviselőinek újraválasztásával vagy megerősítésével kapcsolatban felmerült panaszok" elintézését. Az elnök itt tisztázta, hogy „a 30.000 újraválasztott vagy megerősített tisztviselőből a Közigazgatási Bíróság mindössze 27-nél semmisítette meg az eljárást, ami az összes tisztviselőnek egy ezrelékét sem teszi ki". Csorba János elhárította annak a gyanúját, hogy a bíróság politikai célzattal hozta volna meg a döntéseket, illetve azt is leszögezte, hogy ezek a döntések – éppen a csekély számuk miatt – semmilyen befolyással nem bírtak „a demokrácia tisztviselőinek összeállítására", és az „ítéletnek pedig semmi kihatása nem lehetett arra, hogy újabb választás esetén milyen pártállású tisztviselőt jelöljenek az illetékesek". Hozzátette: „A bírót nem csak esküje, de belső meggyőződése is arra kötelezi, hogy a demokrácia által alkotott szabályokat mindenkivel betartassa."[15]

Úton a Közigazgatási Bíróság megszüntetése felé

A második világháborút követően a közigazgatás „megtisztítása" középponti kérdéssé vált. Az igazolási eljárások[16], majd a B-lista rendelet[17] révén az „államapparátus egyensúlyának helyreállítása" érdekében felfüggesztéseket, elbocsátá-

15 Csorba János: *Mit dolgozik a Közigazgatási Bíróság?* Hernádi Árpád Adó-, Illetékügyi és Közigazgatási Szakkönyvkiadó, Budapest,1948.

16 A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 15/1945. M. E. számú rendelet, valamint az azt kiegészítő 1030/1945. M. E. számú rendelet.

17 5000/1946. M. E. számú rendelet az államapparátus egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezésekről.

sokat eszközöltek. A cél egy „új szellemű közalkalmazotti kar" kialakítása volt. A közigazgatási bíróságnak a hatáskörébe tartozott ugyan a tisztviselők újraválasztásával vagy megerősítésével kapcsolatban felmerült panaszok elintézése, tevékenysége azonban nem tudta befolyásolni sem a politikai vezetés szándékait, sem pedig ennek a közigazgatásra gyakorolt hatását. Az 1945. évi VIII. törvénnyel megszűnt a közigazgatási bíróság hatásköre a választójogosultság és a választások érvényessége kérdésében. Az említett rendeletek értelmében az önkormányzati testületeket nem a választópolgárok választották meg, hanem a helyi nemzeti bizottságok megállapították az egyes pártok és szakszervezetek képviseleti arányát, a képviselőket pedig maguk a pártok, illetve szakszervezetek küldték ki. Ezt a gyakorlatot Borsos Endre, a közigazgatási bíróság tanácselnöke 1947-ben megjelent írásában úgy minősítette, hogy „aligha lehet a demokrácia elveivel összeegyeztetni".[18]

Egy – az 1944–1949 közötti időszakra fókuszáló – 1981-ben készült belügyminisztériumi tanulmány a következőt állapította meg: „A közigazgatás megtisztításának következetes végrehajtásával a belügyi állomány megerősödött, amelyre a megnövekedett feladatok miatt égető szükség volt. A B-listázás során az államvédelmi szervek – hasonlóan az igazolásokhoz – bőséges információval látták el a bizottságokat."[19] Az államvédelmi szervek fokozatosan egyre nagyobb teret nyertek a közigazgatásban. Ez nem csak azt jelentette, hogy a politikai okokból „nemkívánatos" személyeket érintő internálások, kitiltások, rendőrhatósági felügyelet alá helyezések, kitelepítések során jártak el, hanem az egyesületek, pártok, különböző szervezetek, intézmények feloszlatása is a feladatuk volt.[20] Az állambiztonsági szervek különösen nagy hangsúlyt fektettek a vallási alapon szerveződő egyesületek feloszlatására és későbbi, illegalitásban való működésük megfigyelésére.[21] Katolikus ifjúsági szervezeteket például azért

18 Borsos Endre: Közjogi jelentőségű ügyek. In: *A Magyar Közigazgatási Bíróság 50 éve (1897–1947)*. Szerk. Csorba János. Magyar Közigazgatási Bíróság, Budapest, 1947. 67. Borsos hangsúlyozta, hogy a bíróság a választásokkal kapcsolatos korábbi ítélkezésénél „azt tartotta mindig szem előtt, hogy senkit, akit a választójog megillet, ettől a jogától meg ne fosszanak, másrészt viszont a névjegyzékbe be ne kerülhessenek olyanok, akiknek választójoguk nincs". Uo.

19 ÁBTL 4.1. A-1363/2. *Az állam biztonsága ellen kifejtett tevékenység és az ellene folytatott harc. IV. A fasiszta rendszer maradványainak felszámolása érdekében tett jogi és közigazgatási intézkedések végrehajtásával kapcsolatos államvédelmi feladatok. A belső ellenség tevékenysége és az ellene folytatott harc 1944–1949.* 56.

20 ÁBTL 4.1. A-1363/2. 1–57.

21 Lásd: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1998.

tartottak a „népi demokratikus rendszer" ellenségének, mert – egy állambiztonsági jelentés megfogalmazása szerint – a „vallás leplével" „elit" kinevelését végzik, és céljuk a „hivatásrendi társadalom" megvalósítása, ami veszélyt jelent a munkásosztályra nézve.[22] Az említett belügyi tanulmány szerzői – az internálási eljárások elemzése kapcsán – egyenesen arra a megállapításra jutottak, hogy az *„államvédelmi szervek közigazgatási bírói jogkört gyakoroltak,* sőt többször (a korszakban elsősorban) népbírói tevékenységet a vonatkozó jogszabályok alapján felülbírálhatták, s akiket a bíróság jogerősen ugyan felmentett, azokat az illetékes szervek – preventív szempontok alapján – internálták".[23]

Mint láttuk, a közigazgatási bíróság még 1948-ban is arra számított, hogy visszakapja az 1945-ben elvett, a választások feletti bíráskodásra vonatkozó hatáskörét, sőt hatásköreinek bővítése révén az emberi jogok védelmében valódi alkotmánybírósági működésre készült. Ezzel szemben – amint az a politikai folyamatok diktatórikus előrehaladásában várható volt – a közigazgatási bíróság megszüntetése került napirendre. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Titkársága 1948. október 21-én tárgyalt egy javaslatot, amely öt pontban foglalta össze a közigazgatási bíróság megszüntetésével kapcsolatos kérdéseket. A javaslat végrehajtásához a Titkárság hozzájárult. Ez a dokumentum arról tanúskodik, hogy az MDP ekkorra már lényegében megszűntnek tekintette a közigazgatási bíróságot, és a törvényhozónak mindössze az volt a feladata, hogy ezt a politikai döntést legitimálja. A javaslat első pontja szerint ugyanis a „közigazgatási bíróságot, miután már gyakorlatilag megszűnt, most formálisan is – törvény útján – meg kell szüntetni", és „rendezni kell azoknak az ügyeknek intézését, amelyek eddig a közigazgatási bíróság hatáskörébe tartoztak".

A második pontban azt javasolták, hogy „az iparűzési jog elvonására, a hadigondozottak ellátásának mérvére, a betegápolási díjakra nézve, a közellátási bírságokra és a vízjogi ügyekre nézve a végső döntés illesse meg az illetékes minisztert". A harmadik pont szerint „a *közadókra és a közszolgálati alkalmazottak illetményére* nézve döntsön egy-egy a pénzügyminiszter mellett szervezendő döntőbíróság", amely „döntőbíróságok álljanak az Igazságügy-miniszter által kijelölt elnökből, az illetékes miniszter által kijelölt egy illetékes tisztviselőből és az érdekképviselet (illetményügyben a Közalkalmazottak Szakszer-

22 Lásd: ÁBTL 3.1.9. V-146694/6. Kis László és társai. A vizsgálati dossziéban a Katolikus Ifjak Országos Egyesülete (KIOE) és a Katolikus Lányok Országos Szövetsége (KLOSZ) szervezetek feloszlatására, majd illegális tevékenységének a megfigyelésére vonatkozó iratok találhatók.

23 ÁBTL 4.1. A-1363/2. 36–37.

vezete) egy képviselőjéből". A negyedik pont „a közjogi jellegű közigazgatási bírósági jogorvoslat megszüntetését" irányozta elő, míg végül javasolták, hogy szüntessék meg „a felekezeti adóknak közadók módjára való behajtását", aminek következtében nem lesz lehetőség „az ilyen adók kivetése jogosultságának megtámadására". Zárójelben az a megjegyzés olvasható, hogy „ez a rendszabály csak a katolikus és a zsidó egyházat érinti, mert a többiek nem hajtják be adóikat közadó módjára".[24]

Fontos megjegyezni, hogy ugyan a harmadik pont egy „döntőbíróság" szervezését javasolta, ám a néhány hét múlva beterjesztett törvényjavaslatban és az elfogadott törvényben végül döntő*bizottságok* felállítása szerepelt. Arról nincsen információ, hogy ez elírás volt-e vagy pedig az eredeti elgondolás szerint az elnevezés döntőbíróság lett volna. A későbbi parlamenti vitából azonban kitűnik, hogy a közigazgatási bíróság megszüntetésének támogatói többek között azzal érveltek, hogy a közigazgatási bíráskodás valójában nem szűnik meg, csak a hatásköröket utalják át más fórumokra. A törvényjavaslat (és az elfogadott törvény is) tartalmazott egy olyan fordulatot, hogy a döntőbizottságokat „bírói jelleggel szervezett hatóságoknak kell tekinteni". Ez arra enged következtetni, hogy a bíráskodási látszat fenntartása érdekében kezdetben tervezhették akár „döntőbíróság" megnevezéssel is felállítani az új intézményt.

Ugyancsak észrevétel kívánkozik a javaslatnak a felekezeti adókkal kapcsolatos részéhez is.[25] Sem a későbbi törvényjavaslat, sem pedig az elfogadott törvény nem szólt erről a kérdésről. Egyes szakirodalmi adatok szerint az egyházi adó állami úton történő behajtásának a megszüntetése a Gazdasági Főtanács 600/1948. számú rendeletéhez köthető, míg mások ezt a felekezetek egyenjogúsítását célzó 1947. évi XXXIII. törvényhez kapcsolják. Vitathatatlan azonban, hogy ekkor megszűnt az egyházi adó „kényszerjellege", amelyet az alkotmányról szóló 1949. évi XX. törvénynek az állam és az egyház elválasztásáról szóló rendelkezése véglegesített.[26]

24 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. 54/15. őe. Az Állampolitikai Osztály előterjesztése a Titkárság részére, 1948. október 21.

25 A felekezeti adókhoz lásd: Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

26 A Gazdasági Főtanácsi határozatára utal: Orbán Sándor: Az állam és a katolikus egyház megállapodása, 1950. *Történelmi Szemle*, 1960/2–3. 281–309. Az 1947. évi törvényre hivatkozik: Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945–1956. *Századok,* 1985/2. 423–466. Vö. Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!" A pártállam és az egyházak.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

A Minisztertanács 1948. december 10-én tartott ülésén a Gazdasági Főtanács főtitkára, az igazságügy-miniszter és a közlekedésügyi miniszter megvitatták a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló előterjesztést. Ekkor már egy megszövegezett törvényjavaslatot tárgyaltak ugyan, ez azonban még nem a végleges, országgyűléshez beterjesztett változat volt. A hatásköri bíróságot ez a verzió még nem szüntette volna meg, hanem módosította volna a szervezetére vonatkozó szabályokat. Elnöke a Kúria elnöke lett volna, míg ítélőbírái helyét „tagként nyolc olyan fogalmazási szakon működő közszolgálati alkalmazott vagy jogi képesítésű más személy" vette volna át, akiket a kormány erre a „tisztségre három évre kinevez". Végül azonban a hatásköri bíróságnak a közigazgatási bírósággal történő egyidejű megszüntetéséről döntöttek, és arról is, hogy helyette egy háromtagú döntőbizottságot kell szervezni, melynek elnöke „az igazságügy-miniszter kiküldöttje, tagjai a bíróság egy tagja és a belügyminiszter egy kiküldöttje" lesznek. Elvi kérdés esetén „a bizottság az ügyet az igazságügy-miniszter útján döntés céljából a minisztertanács elé terjeszti". A minisztertanácsi ülésen került bele a szövegbe az a kiegészítés is, hogy „a Magyar Államvasutak alkalmazottainak szolgálati viszonya alapján járó illetményi" ügyek esetében is az illetményügyi döntőbizottsághoz lehet panasszal fordulni.[27]

A törvényjavaslat az Országgyűlés előtt

A közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló, 1948. december 10-én – éppen azon a napon, amelyen az ENSZ közgyűlése elfogadta *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát* – kelt törvényjavaslatot Ries István igazságügy-miniszter nyújtotta be a parlamentnek. Az alkotmányjogi és közjogi bizottság 1949. január 11-én megtárgyalta, változtatás nélkül elfogadta, és az Országgyűlésnek is azt javasolta, hogy „szintén eredeti szövegében fogadja el" azt.[28] A plenáris ülésen 1949. január 13-án megtárgyalták a törvényjavaslatot, amelyet még aznap – egy, a katonai bíróságot érintő hatásköri összeütközésre vonatkozó módosítással – el is fogadtak. Az Országgyűlés elnöke a megalkotott törvény hiteles szövegének három példányát rögvest megküldte Dobi István miniszterelnöknek kihirdetés

27 MNL OL XIX–A–83–a. Az 1948. december 10.i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve.

28 *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés irományai. IV. kötet.* 227. szám. Az országgyűlés alkotmányjogi és közjogi bizottságának jelentése a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 217. számú törvényjavaslat tárgyában, 1949. január 11.

céljából, aki azt előterjesztette a köztársasági elnöknek. Szakasits Árpád január 24-én hozzájárult a törvény kihirdetéséhez.[29]

A 14 szakaszból álló törvényjavaslat kimondta: „Azokra az ügyekre nézve, amelyekben a fennálló jogszabályok a közigazgatási bírósághoz intézhető panaszt engednek, a jelen törvény hatálybalépésétől kezdve" a törvény rendelkezései lesznek az irányadók. (2. §) Eszerint az ügyek egy része döntőbizottságok elé kerül (3–5. §§), egy részük polgári peres útra terelődik (6–7. §§), és végül az ügyek egy harmadik csoportját illetően az addig biztosított „panaszjog megszűnik és a miniszternek, illetőleg a kormánynak olyan határozata (intézkedése), amely ellen eddig panasznak volt helye, végérvényes" lesz, „más közigazgatási hatóság határozata (intézkedése) ellen pedig az eddigi panasz helyett aszerint, hogy a határozat első- vagy másodfokú, fellebbezésnek, illetőleg felülvizsgálati kérelemnek" lesz „helye az illetékes miniszterhez" (8. §). A javaslat értelmében a döntőbizottságok elé adóügyekben (közadónak minősülő szolgáltatások megállapítása, kivetése vagy az azok kezelése és behajtása tekintetében) és illetményügyekben (a szolgálati viszony alapján járó illetmények és egyéb járandóságok tekintetében) emelhető panaszok kerülnek; előbbiek esetében pénzügyi döntőbizottság, utóbbi ügyekben illetményügyi döntőbizottság áll fel. A bírókból és laikus személyekből álló döntőbizottságok megalakítása a pénzügyminiszter feladata lett. A benyújtható panasz határidejét a javaslat tizenöt napban állapította meg. Noha a javaslat indokolása szerint az előbbiekben felsorolt adózási és illetményi ügyek „különösen fontosak" voltak, amelyek „közvetlenül érintik az állampolgárok anyagi érdekeit", a javaslat mégsem biztosította a bírósághoz való fordulás jogi garanciáját.

A törvényjavaslat polgári peres útra két ügycsoportot terelt. Az egyikbe tartoztak az adókivetés során okozott károkból eredő ügyek. A javaslat itt úgy fogalmazott, hogy „az állami vagy községi (városi) közegek által az államkincstárnak, helyhatóságnak vagy magánfeleknek jogtalanul okozott költségek vagy károk megtérítése tárgyában a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága által hozott másodfokú, illetőleg a közigazgatási bizottság által hozott elsőfokú határozat ellen – az eddigi panasz helyett – mind a károsult, mind a marasztalt közeg a határozat kézbesítésétől számított tizenöt nap alatt polgári perúton kereshet orvoslást". A másik eset arra vonatkozott, amikor a „felelős számadót elmarasztaló határozat ellen" a számadó az addigi panasz helyett polgári bírósághoz fordulhat. A javaslat 8. §-ában említett, addig a közigazgatási bíróság hatáskörébe utalt (a törvényjavaslatban külön nem nevesített) ügyekre nézve a panaszjog

29 MNL OL XIX–A–j–X–479–1949. Miniszterelnökség iratai.

megszüntetését azzal indokolták, hogy ezek az ügyek „olyan természetűek, amelyek a demokratikus fejlődés" akkori „fokán aggály nélkül utalhatók közigazgatási útra, közelebbről a kormány, illetőleg az illetékes miniszter végső döntésére".

A törvényjavaslat a közigazgatási bírósággal egyidejűleg a hatásköri bíróság megszűnését is kimondta, a megszűnéssel egyidejűleg pedig hatásköri döntőbizottság felállítását írta elő. A hatásköri döntőbizottság elnöke a javaslat értelmében az igazságügy-miniszter (vagy általa kijelölt helyettese), egyik tagját a belügyminiszter, másik tagját pedig – a Kúria tanácselnökei és bírái közül – a Kúria elnöke („akadályoztatása esetén törvényszerű helyettese által") jelölte ki. (11. § (1) – (5) bekezdések.) Ezt a szakaszt – konkrétan a 11. § (3) bekezdését – kiegészítették azzal, hogy ha a „hatásköri összeütközés egyik részen katonai bíróságot érint, aszerint, hogy az összeütközés a másik részen a rendes bírósággal vagy más hatósággal merült fel, a döntőbizottság egyik tagjaként az előbbi esetben a belügyminiszter által kijelölt tag helyett, az utóbbi esetben pedig a Kúria ítélőbírája helyett a honvédelmi miniszter által kijelölt hadbíró jár el".[30]

A törvényjavaslat – igazságügy-miniszter által jegyzett – indokolása azzal kezdődik, hogy a „múlt [értsd: 19.] század – mintegy az azt megelőző korszak visszahatásaként – a politikai fejlődés betetőzését az ún. jogállam kiépítésében látta", amelynek „fogalmához [...] hozzátartozott a közjogi bíráskodásnak az a rendszere, amelyben a közhatalom és a jogkeresők között felmerülő közjogi jellegű jogviták eldöntése egy, a végrehajtó hatalmon kívül álló bírói szerv hatáskörébe tartozik". Ezzel szemben a „népi demokrácia" rendszere „az állampolgári jogok biztosítékát abban látja, hogy az államhatalmat maga a nép gyakorolja", és „maga a végrehajtó hatalom is olyan hatóságok kezében van, amelyek minden tekintetben a nép érdekeit tartják szem előtt". „Ilyen felfogás mellett", folytatja az indokolás, „külön közigazgatási bíráskodásra nincs többé szükség". Ezt azzal is alátámasztotta az előterjesztő, hogy a „magyar közigazgatási bíráskodást a jogszabályhoz kötöttségében a jogalkalmazás terén bizonyos merevség jellemezte, ami sok esetben nem felelt meg" a végbemenő „rohamos fejlődésnek", sőt „nem egy esetben keresztezte is" a „népi demokráciának bizonyos államcélok megvalósítására irányuló törekvését". Lényegében ez volt a magyarázata annak, hogy szerintük „szükségessé vált a közigazgatási bíróság megszüntetése", és addig a hatáskörébe tartozó „ügyek elbírálásának gyökeres új szabályozása".[31]

30 MNL OL XIX–A–j–X–479–1949. Miniszterelnökség iratai.

31 *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlési irományai. III. kötet.* Budapest, 1949. 217. szám. Törvényjavaslat a közigazgatási bíróság megszüntetéséről.

A törvény végrehajtása
A pénzügyi és illetményügyi döntőbizottságok

A közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 1949. évi II. törvénycikk 1949. január 28-án jelent meg a *Magyar Közlöny*ben, azaz kihirdetése bő fél évvel megelőzte az Alkotmány elfogadását. A jogszabály hatálybalépésére azonban csak hónapokkal később, 1949. szeptember 1-jén, vagyis már az Alkotmány hatálybalépését (1949. augusztus 21.) követően került sor. A törvény ugyanis nem határozta meg a hatálybalépése időpontját, hanem kimondta, hogy azt a kormány rendelettel fogja megállapítani, mint ahogy a törvény végrehajtásáról is a kormány gondoskodik majd.[32]

A kormány az átmeneti és egyéb eljárási szabályok megalkotása, a személyi kérdések és a jogegység kialakítása tekintetében is szinte teljhatalmat kapott. A törvény a pénzügyi és az illetményügyi döntőbizottságokkal kapcsolatban csak a megalakításukról rendelkezett, további részletszabályok megalkotására szintén a kormány kapott felhatalmazást. A törvény szerint a pénzügyminiszter feladata lett „szükséges számban" megalakítani az elnökből és két tagból álló döntőbizottságokat. Az elnököket az igazságügy-miniszter jelölte ki az ítélőbírák közül, egyik tagját pedig a pénzügyminiszter a tárca alkalmazottai közül. A második tagot külön jegyzékbe felvett személyek közül hívták be. A törvény szerint két jegyzéket kellett elkészíteni, az egyiket a Kormány által rendelettel kijelölt szerv, a másikat a Közalkalmazottak Szabad Szakszervezete állította össze.[33] A törvény ennél többet nem mondott ki a döntőbizottságok megalakításáról, a további részletek kidolgozására a kormány kapott felhatalmazást, azzal, hogy a kormányrendelet kiterjedhet „a jegyzékbe felvételt kizáró okokra is".[34] A végrehajtó hatalom tehát személyi kérdésekben is széles mozgástérrel rendelkezett.

Úgyszintén a kormány kapott felhatalmazást arra, hogy a panasz benyújtásának módját, valamint a bizottságok előtti panaszeljárást és az eljárásban lerovandó illetékeket is rendelettel szabályozza, amely „a jogegység biztosítása érdekében szükséges intézkedésekre is" terjedjen ki.[35] A törvény azon ügyek tekintetében, amelyekben a panaszjogot megszüntette,[36] úgy rendelkezett, hogy

32 1949. évi II. törvény 14. § (1) – (2).
33 1949. évi II. törvény 5. § (1).
34 1949. évi II. törvény 5. § (2).
35 1949. évi II. törvény 5. § (3).
36 1949. évi II. törvény 8. §.

a hatálybalépése előtt benyújtott panaszok elintézésére már az 1949. évi II. törvény rendelkezéseit kellett alkalmazni, „ha azok tárgyában a közigazgatási bíróság még nem hozott érdemi határozatot". Az ilyen ügyekre nézve „szükséges átmeneti rendelkezések" megalkotására szintén a kormányt hatalmazta fel.[37] A törvény a hatásköri bíróság helyére került hatásköri döntőbizottsággal kapcsolatban is csak kevés szabályt fektetett le, miközben előírta, hogy a „szükséges átmeneti és egyéb eljárási rendelkezéseket a kormány rendelettel állapítja meg".[38]

A *Magyar Közlöny*ben 1949. június 10-én megjelent 4.080/1949. (121) Korm. számú rendelet a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 1949. évi II. törvénycikk hatálybaléptetése és végrehajtása, valamint a pénzügyi, illetményügyi és hatásköri döntőbizottságokra vonatkozó szabályok megalkotása tárgyában.[39] A Dobi István miniszterelnök által jegyzett kormányrendelet értelmében – mint említettem – a törvény 1949. szeptember 1-jén lépett hatályba, és ezen a napon szűnt meg az 1896. évi XXVI. törvénycikkel létesített közigazgatási bíróság. A rendelet részletes szabályokat tartalmazott a pénzügyi és illetményügyi döntőbizottságok szervezetéről és hatásköréről, a döntőbizottságok előtti eljárásról, a határozatok végrehajtásáról, a jogegység megóvásáról, a törvény hatálybalépése előtt benyújtott panaszok elintézéséről, a hatásköri döntőbizottságra vonatkozó rendelkezésekről, valamint magának a rendeletnek a hatálybalépéséről.

A kormányrendelet jogegységi bizottságot állított fel annak érdekében, hogy ne keletkezzenek ellentétes határozatok a döntőbizottsági gyakorlatban. A jogegységi bizottság feladata kettős volt. Egyfelől akkor járt el, ha a döntőbizottságok hasonló ügyekben ellentétes határozatokat hoztak, másfelől pedig preventív (prejudikáció) céllal intézkedett, hogy „különös fontosságú", „elvi jelentőségű vitás kérdésben" ellentétes határozatok „eleve" „ne is keletkezhessenek". A kormányrendelet szerint a vitás kérdést a pénzügyminiszter utalhatta a jogegységi bizottság elé.[40] A pénzügyminiszter úgy rendelkezett, hogy a bizottság elnökét és tagjait a miniszter saját maga jelöli ki, előadója pedig az a tag lesz, „aki a vitás elvi kérdés eldöntésére okot szolgáltató ügy előadója volt vagy akit az elnök kijelöl". Az előadó készítette el a határozati javaslatot, amelyről a bizottság egyszerű szótöbbséggel határozott. Szavazategyenlőség esetén az elnök döntötte el, hogy melyik vélemény lesz a jogegységi megál-

37 1949. évi II. törvény 9. §.

38 1949. évi II. törvény 11. § (1)–(5).

39 *Magyar Közlöny – Törvények és Rendeletek Tára*, 121. sz. 1949. június 10. 857–861.

40 4.080/1949. (121) Korm. számú rendelet 24. § (1)–(2).

lapodás. A megszövegezett és hitelesített jogegységi megállapodás rendelkező részét a *Magyar Közlöny*ben közzé kellett tenni. A miniszteri rendelet előírta, hogy a döntőbizottságok és a közigazgatási hatóságok a jogegységi határozatot „közzétételtől kezdve követni tartoznak". Utóbbiak számára azt is előírta, hogy „a döntőbizottságoknak egyes ügyekben hozzájuk érkező döntéseit gondosan tanulmányozni és, ha azonos ügyekben ellentmondó döntések hozatalát észlelik, arról a titkárságnak jelentést tenni kötelesek".[41] (Az említett „titkárság" a pénzügyminisztériumnak a döntőbizottságok a közvetlen felügyeletét és ellenőrzését ellátó törvényelőkészítő osztálya volt.)[42]

A fentiekben bemutatott döntőbizottságok tiszavirág-életűek voltak ugyan, ám mégis tanulságos megismerni létrejöttük jog- és politikatörténeti kontextusát. A folyamat előrevetítette, hogy az államszocializmus évtizedei alatt a közigazgatási jogvédelem összezsugorodik, és csak igen szűk körben lesz lehetőség – a későbbi kedvező változások ellenére is – az államigazgatási határozatoknak bírói úton való orvoslására.

Kádár János belügyminiszter 1950. május 8-án benyújtotta az országgyűlésnek „az államhatalom újtípusú helyi szerveinek", a helyi tanácsoknak a megalkotásáról szóló törvényjavaslatot.[43] Az elfogadott jogszabály – amelyet 1950. május 18-án hirdettek ki – preambuluma szerint a „demokratikus államszervezet legmagasabb formáját: a tanácsok rendszerét" hozta létre.[44] A törvény bevezette az *egyfokú jogorvoslati* rendszert. A törvény értelmében a végrehajtó bizottság által az államigazgatás helyi feladatainak intézése során hozott elsőfokú határozat ellen egyfokú jogorvoslatnak volt helye. A jogorvoslat felett – az ügyek természete szerint – vagy a helyi tanács vagy a felsőbb végrehajtó bizottság, a megyei végrehajtó bizottság elsőfokú határozata ellen irányuló jogorvoslat felett pedig a megyei tanács vagy a szakminiszter döntött.[45]

41 57.500/1949. (149) eln. D. P. M. számú rendelet 12. § (1) – (7).

42 57.500/1949. (149) eln. D. P. M. számú rendelet 2–3. §§.

43 A törvényjavaslat vitája: *Az 1949. június hó 8-ára összehívott Országgyűlés naplója. Hiteles kiadás. II. kötet.* Budapest, 1959. Az Országgyűlés 27. ülése 1950. évi május hó 10-én. A törvényjavaslat előadója Budapest utolsó polgármestere, és egyben Budapest Főváros Tanács végrehajtó bizottságának első elnöke, Pongrácz Kálmán volt.

44 „A szocializmus útján haladó Magyar Népköztársaság olyan államszervezetet épít, amely biztosítja a dolgozók tevékeny és állandó közreműködését az államhatalom gyakorlásában és az államigazgatás munkájában, közelebb viszi az ügyintézést a dolgozó tömegekhez és következetesen érvényesíti a szocialista törvényesség elveit." 1950. évi I. törvény a helyi tanácsokról. *Magyar Közlöny – Törvények és Törvényerejű Rendeletek Tára,* 7. sz. 1950. május 18. 107–112.

45 1950. évi I. törvény a helyi tanácsokról 53. § (1)–(3).

A tanácstörvény kihirdetése után néhány héttel a Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendeletet hozott a közigazgatási panaszjog megszüntetéséről. Miután a tanácstörvény bevezette az egyfokú jogorvoslati rendszert, 1950. június 15-től – a megyei tanácsok és a budapesti városi tanács működésének megkezdésével – közadóügyekben, valamint az illetmény- és ellátási ügyekben megszűnt az 1949. évi II. törvény vagy más jogszabály által biztosított panaszjog. Ebből következett, hogy az 1949. évi II. törvény értelmében szervezett pénzügyi döntőbizottságok és illetményügyi döntőbizottságok is megszűntek. A folyamatban levő ügyekre nézve a törvényerejű rendelet úgy rendelkezett, hogy az 1950. június 15. napja előtt, nem miniszter által hozott közigazgatási határozat ellen beadott panasz felett közadóügyben a pénzügyminiszter, illetmény- és ellátási ügyben pedig az illetékes miniszter határoz, aki ezt a jogát a megyei, illetőleg a budapesti városi tanácsra ruházhatta. A miniszter által hozott határozat ellen beadott, és a törvényerejű rendelet hatálybalépéséig el nem intézett panaszokat pedig egyszerűen hatályon kívül helyezték, az ilyen határozatot „a panaszra tekintet nélkül végérvényesnek" kellett tekinteni.[46] A panasz hatályon kívül helyezése egyfajta semmisségi rendelkezés volt, amely tökéletesen illusztrálja azt, hogy bírói kontroll hiányában a közigazgatásban teret nyerhet az önkény.

Az egyfokú jogorvoslati rendszer bevezetése, valamint a pénzügyi és az illetményügyi döntőbizottságok megszűnése korántsem jelentette azt, hogy a vitás ügyek elintézésének döntőbizottsági formája is teljesen megszűnt volna. A döntőbizottsági eljárásról szóló 1951-es minisztertanácsi rendelet kimondta, hogy a „döntőbizottságok feladata a népgazdaság szocialista szervezetei között keletkezett vagyoni viták eldöntése, a szocialista törvényesség, a terv- és szerződési fegyelem, az önálló gazdasági elszámolás megerősítése, a nép vagyonának védelme és az egyéni felelősség fokozása", és a döntőbizottságok „a vitás ügyeket a jogszabályok, a jóváhagyott tervek, a szerződések és a Népköztársaság gazdaságpolitikájának általános elvei alapján döntik el". A rendelet értelmében döntőbizottságot kellett szervezni az Országos Tervhivatal, a minisztériumok, továbbá a budapesti városi tanács és a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai mellett.[47] Minden döntőbizottság „azon hatóság vezetőjének közvetlen felügyelete alá" került, amely mellett működött, és ő nevezte ki az elnökét és tagjait is.[48]

46 1950. évi 19. számú törvényerejű rendelet a közigazgatási panaszjog megszűnése tárgyában. *Magyar Közlöny – Törvények és Törvényerejű Rendeletek Tára*, 8. sz. 1950. június 15. 123.

47 A döntőbizottsági eljárásról szóló 207/1951. (XII. 8.) M. T. számú rendelet 2. § (1)–(2).

48 A döntőbizottsági eljárásról szóló 207/1951. (XII. 8.) M. T. számú rendelet 3. § (1)–(4).

Volt közigazgatási bírók kitelepítése Budapestről 1951-ben

Érdemes röviden rámutatni arra, hogy a közigazgatási bíróság megszüntetése után két évvel bekövetkezett budapesti kitelepítések[49] mennyiben érintették a bíróság egykori bíráit. Ez egyfelől amiatt fontos, mert a Budapestről történő kitiltást elrendelő véghatározat ellen nem volt lehetőség bírói jogorvoslatra, holott az emberi jogokat illetően nagyon súlyos következményekkel járt a határozatok végrehajtása. A bírói kontroll nélküli közigazgatási határozatok sorában ezek a véghatározatok ennélfogva kiemelkedő helyet foglaltak el. Másfelől pedig azért jelentős a téma ezen vetületének a feltárása, mert reprezentálja, hogy miként tekintett az állampárti hatalom a volt közigazgatási bírókra.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található kitelepítési dokumentációból több volt közigazgatási bíró kitelepítése is megismerhető. Azonban nemcsak a kitelepítési anyagok tartogattak fontos információkat a bírókkal kapcsolatban, hanem már a kitelepítést megelőző években keletkezett vizsgálati iratok, valamint a kitelepítés után készült ügynöki jelentések is tanúskodnak arról, hogy a közigazgatási bírókat a háború után megerősödő hatalmi propaganda – válogatás nélkül – a „nép ellenségei" közé sorolta. Ennek kontextusában távolítottak el volt közigazgatási bírókat is mint „nemkívánatos elemeket", a fővárosból 1951-ben. A keleti országrészbe száműzték őket idősen, betegen, majdnem lehetetlen életkörülmények közé. Az alábbi esetek arra a kontrasztra szándékoznak rámutatni, hogy a sors fintorából éppen azok a bírók is elszenvedői voltak bírói jogorvoslat lehetősége nélküli közigazgatási határozatoknak, akik a háború után a közigazgatási bíróságot az emberi jogok, a jogállamiság, az alkotmány védőbástyájává szerették volna emelni.

A kitelepítési iratanyagokból megtudhatjuk, hogy a következő volt közigazgatási bírókat 1951-ben kitiltották Budapestről: Csorba János (Budapest háború utáni első polgármestere, majd a közigazgatási bíróság elnöke),[50] Osváth Pál,[51] Kászonyi Ferenc,[52] Porkoláb Richárd,[53] Burghardt István (a bíróság megszű-

49 Lásd: *Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből.* Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs. 2018.

50 ÁBTL 2.5.6. 04815/1951. Csorba János kitelepítése.

51 ÁBTL 2.5.6. 5848/1951. Osváth Pál kitelepítése.

52 ÁBTL 2.5.6. 5213/1951. Kászonyi Ferenc kitelepítése.

53 ÁBTL 2.5.6. 5234/1951. Porkoláb Richárd kitelepítése.

nésekor másodelnök),[54] (Sipeki) Balás Kornél (volt másodelnök),[55] Rakovszky Iván (volt elnök),[56] Domé József,[57] Lukáts Zoltán,[58] Kiss Ernő,[59] Zsindely László,[60] Tóth Ferenc,[61] Petrogally Lajos,[62] Persián József,[63] Perlaki Gyula.[64] Több volt közigazgatási bíróval kapcsolatban a kitelepítési dokumentáción felül más iratanyagok is fellelhetők az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Vizsgálati anyaga van Balás Kornélnak[65] és Némethi Imrének,[66] Csorba Jánosnak pedig személyi dossziéja.[67] Rakovszky Iván volt közigazgatási bírót a *Szabad Nép*ben megjelent, kitelepítésekkel kapcsolatos belügyi közlemény külön nevesítette is.[68] Arról is vannak információk, hogy volt közigazgatási bírók özvegyeit, mint például özv. dr. Poich Félixnét[69] és özv. dr. Bodó Farkasnét,[70] sem kímélték a kitelepítéskor.

54 ÁBTL 2.5.6. A0156/1951. Burghardt István kitelepítése.

55 ÁBTL 2.5.6. 1758/1951. Dr. Sipeki Balás Kornél kitelepítése.

56 ÁBTL 2.5.6. 03531/1951 Dr. Rakovszky Iván kitelepítése.

57 ÁBTL 2.5.6. 03382/1951. Domé József kitelepítése. Lásd még ÁBTL 3.1.5. O-9975/6. „Kitelepítettek".

58 ÁBTL 2.5.6. 1474/1951. Dr. Lukáts Zoltán kitelepítése. Lásd még ÁBTL 4.1. A-288. Budapestről Hajdú megyébe kitelepítettek listája.

59 ÁBTL 2.5.6. A01040/1951. Dr. Kiss Ernő kitelepítése. Lásd még ÁBTL 4.1. A-262. Budapestről Pest és Heves megyékbe kitelepítettek listája.

60 ÁBTL 2.5.6. 03541/1951. Zsindely Ferenc kitelepítése. Zsindely Ferenc volt miniszter, államtitkár testvére volt Zsindely László. Egy háztartásban éltek az Istenhegyi úton, mindkét családot kitelepítették. Lásd ehhez Köbel Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben. *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L' Harmattan, Budapest, 2012. 171–194.

61 ÁBTL 2.5.6. 4333/1951. Dr. Tóth Ferenc kitelepítése. Lásd még ÁBTL 4.1. A-289. Budapestről Szolnok megyébe kitelepítettek listája.

62 ÁBTL 2.5.6. 00621/1951. Dr. Petrogally Lajos kitelepítése.

63 ÁBTL 2.5.6. 05355/1951. Dr. Persián József kitelepítése.

64 ÁBTL 2.5.6. 2729/1951. Dr. Perlaki Gyula kitelepítése.

65 ÁBTL 3.1.9. V-121625 Dr. Balázs Kornél. ÁBTL 3.1.9. V-92895 Walper Géza, Balás Kornél, Balás Kornélné, Tasnádi Nagy András. ÁBTL 2.5.6. 1758/1951. Dr. Balás Kornél kitelepítése. ÁBTL 2.2.1. Dr. Balá(z)s Kornél operatív kartonja.

66 ÁBTL 3.1.9. V-92585 Némethi Imre és társai.

67 ÁBTL 3.1.5. O-9354. Dr. Csorba János.

68 ÁBTL 2.5.6. 03531/1951. Dr. Rakovszky Iván kitelepítése.

69 ÁBTL 4.1. A-289. Budapestről Szolnok megyébe kitelepítettek listája. Özv. dr. Poich Félixnét Jászalsószentgyörgyre telepítették ki.

70 ÁBTL 4.1. A-292. Özv. dr. Bodó Farkasnét Hort községbe telepítették ki.

Konklúzió

A tanulmányban bemutattuk, hogy a Közigazgatási Bíróság mint független intézmény hogyan vált a jogállam, az emberi jogok védelmezőjéből a „nép ellenségévé". Levéltári források alapján felvázoltuk a Közigazgatási Bíróságnak a második világháború utáni saját szerepfelfogását, amely az alkotmánybírói szerepkör irányába mutatott. A politikai folyamatok azonban más sorsot szántak a közigazgatási bíróságnak. A kiépült sztálini igazgatási modell Magyarországon is – elveiben és módszereiben is az autoriter társadalmakra jellemzően – a közigazgatás csatornáit önkényuralmi célokra használta fel. Az állambiztonsági szerveknek meghatározó szerepük volt a közigazgatási döntésekben, főleg ami a kényszerintézkedéseket illeti, miközben az állampolgárok alapvető jogait illetően nem állt rendelkezésre bírói jogvédelem. Erre nézve kiváló példa a budapesti kitelepítések eljárása, amely több egykori közigazgatási bírót érintett. Miközben a közigazgatási bíróság 1945 utáni ténykedésének súlyponti kérdése volt a bírói jogvédelem biztosítása az emberi jogok érvényesülésének biztosítása érdekében, 1951-ben a volt bírák közül többen „nemkívánatos elemek", a „nép ellenségei" lettek, és a kitelepítések során maguk is a bírói jogorvoslat nélküli, „megfellebbezhetetlen" közigazgatási döntések szenvedő alanyaivá váltak.

A volt közigazgatási bírók a második világháborút követően független bíróságként határozottan az emberi jogok és az alkotmányosság védelmét jelölték meg fő feladatuknak. Tisztán látták a Horthy-rendszer visszásságait is, és a háború után sem a politikai és a végrehajtó hatalom kiszolgálása volt a céljuk. Létezésük és működésük jogállami keretek között lett volna elképzelhető, ám a polgári demokrácia helyett kiépült diktatúra nem tartott igényt szolgálatukra, sőt egyenesen útjában álltak az autoriter hatalmi törekvéseknek. Annak a jogászi műveltségnek és elhivatottságnak, amivel a közigazgatási bíróság bírái rendelkeztek, nem volt helye az államszocializmus rendszerében, amit a fővárosból való eltávolításuk is világosan megmutatott. A volt bírák azzal érveltek a kitelepítési véghatározatuk hatálytalanítása érdekében, hogy ők a Horthy-rendszerben éppen a kormányzat túlkapásaival szemben védték az emberek jogait és orvosolták a sérelmeiket, ennélfogva nem voltak részesei a rendszer bűneinek, ám a kiépülő sztálini hatalmi modell éppen az ilyen, közigazgatás feletti bírói kontrollt szándékozott kiiktatni. A bírák hivatásetikai hozzáállása és szakmai felkészültsége, a választások tisztasága iránti elkötelezettségük, valamint alkotmányvédő bírósági hatáskörre való törekvésük alapján okkal feltételezhetjük, hogy ítélkezési elveiken és gyakorlatukon 1949 után sem szándékoztak volna

változtatni. Lényegében összeférhetetlen lett volna működésük a rendszerrel, és a hatalom egyértelműen arra törekedett, hogy a közigazgatási döntések feletti független bírói jogorvoslatot, ellensúlyt megszüntesse.

Névmutató

Aczél György 218
Ács Ernő 206
Acsády Károly 113
Acsay László 205
Adenauer, Konrad 209
Ady Endre 126, 130
Ambró Ferenc 207
Anderle Ádám 186, 192
Andics Erzsébet 142
Andorka Rudolf 199, 207
Andrássy Kurta János 120
Angyal Endre 122
Apor Gábor 199
Arany Bálint 113, 115–118
Arany János 126
Assmann, Aleida 106
Assmann, Jan 106
Auer Pál 205

Babolcsay György 7
Bajcsy-Zsilinszky Endre 100, 121
Bakách-Bessenyei György 189, 193–195, 197, 199–201, 203, 205, 206, 208–210
Balás Kornél 259
Balassa Gyula 215, 218, 220, 225
Bálint Sándor 232, 233
Balla Borisz 196
Balogh György 115
Balogh István 139, 141
Balogh Lajos 115–118
Bán Antal 72
Bánffy Janka/Jeanne lásd Fornet Lászlóné
Barankovics István 58, 146, 205, 228–239
Baranov, Leonyid Szemenovics 39
Barcza György 193, 197, 198, 200
Bárdossy György 165
Bárdossy László 198, 199
Bechtler Péter 119
Beck János 190
Becker Ervin 168
Beér János 214, 217, 218, 220, 221, 223
Békés Csaba 36, 38, 40
Beneš, Eduard 39, 44
Berbits Lajos 25
Berkes János 235
Bethlen István 53, 124, 129
Betlen Oszkár 142
Bibó István 130
Bierut, Bolesław 43, 44
Bíró László 76
Bíró Zoltán 45, 142
Blaskó Mária 239
Bobkov, Lev Nyikolajevics 164
Bódy Zsombor 52
Bodó Farkasné 259
Bognár József 115, 125, 131
Boór Bálint 111
Borsos Endre 248
Bozsik József 7
Böhm Vilmos 200
Brankov, Lazar 62
Brontë, Charlotte 51
Brzezinski, Zbigniew K. 37
Budai Balogh Sándor 116, 117
Burghardt István 258

Cadogan, Alexander 198
Canaris, Wilhelm Franz Walther 198, 199
Chajes Ida 72, 73
Châteaubriand, François-René 111
Chorin Ferenc 212
Churchill, Winston 37, 38, 187, 188
Cieker, Jozef 194
Clementis, Vladimír 46
Concha Győző 244
Connerton, Paul 106
Czapik Gyula 236
Czebe Jenő 19, 28, 29, 32

Cséby Lajos 190
Csorba János 119, 120, 243–248, 258, 259
Csornoky Viktor 13

Darvas József 117, 122, 123, 126, 130, 134
Darvas Szilárd 121
de Gaulle, Charles 209
Deák Ferenc (labdarúgó) 7
Demény Pál 63, 64
Descartes, René 246
Dimitrescu, N. 194
Dimitrov, Georgi 36, 71
Dinnyés Lajos 163, 168, 237
Dobi István 237, 251, 255
Dombay János 205
Domé József 259
Domony András 171, 172
Donáth Ferenc 134–136
Dömötör László 115, 120
Dragičević, Srećko 194
Dulles, Allen W. 59, 203
Dzsida László 91–95

Eckhardt Sándor 232, 234
Eckhardt Tibor 204, 205
Egresi Béla 11
Eiroa, Matilde 186
Eisenhower, Dwight D. 203
Ékes István 214, 215
Érchegyi József 218
Erdei Ferenc 130, 134, 217
Esterházy Móric 159

Faragó László 126–128
Farkas Ferenc 119
Farkas György 26, 27, 235
Farkas Mihály 45, 80, 103, 104
Fehér Klára 161
Fellner Pál 212
Ferenc József 171
Ferencz (irodaigazgató) 207, 208
Ferenczi Edmond 59, 60
Fischer Gyula 213
Fock Jenő 57
Formánek, Zdenko 194
Fornet Béla, ifj. 26, 27
Fornet László 19, 20, 24, 27–32
Fornet Lászlóné 24
Földesi Jenő 24
Földi Júlia 92, 93
France, Anatole 111
Franco, Francisco 185–197, 202, 207–212
Für Lajos 20

Gácsér Imre 204
Galló Ernő 77
Gát Zoltán 59, 60
Gergely István 147
Gerő Ernő 65, 80, 101, 176
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 45
Ghyczy Jenő 197, 198
Gibianszkij, Leonyid 47
Gillemot László 170
Giral, José 185, 189, 191
Gombás Pál 30
Gomułka, Władysław 44
Gottwald, Klement 43, 44

Gömbös Gyula 129, 196, 243
Gömöri Pál 30
Guardiola y Costa, Álvaro 190–192

Gyarmati György 221
Gyáros László 190
Gyenes-Dienes András 218
Gyöngyösi János 189

Habsburg Ottó 194, 196, 197, 208–211
Hahn Sándor 120
Hain Péter 78
Hammond, Thomas T. 41
Hamza András 115
Harangozó Szilveszter 24
Haraszti Sándor 123, 124, 130, 134–136
Haris Olivér 28, 29
Harsányi Iván 189
Hartyányi István 116, 117
Hegyi Gyula 10
Heil Kristóf Mihály 22
Heincz Katalin 24
Heinrich József 169
Helm, Knox 235
Hennyey Gusztáv 204, 205
Herzog Ferenc 30
Hollán Sándor 207
Horányi Tibor 204
Horatius 111
Horthy Miklós 52, 122
Horváth István 26, 218
Horváth János 117
Horváth Márton 142, 236
Horváth Zoltán 142
Hoznek András 21
Hőgye Mihály 113, 117, 119, 120
Huszár Tibor 223

Igaz Sándor 216
Ignotus Pál 63
Imre Lajos 117
Irujo, Pedro María 192

Jánosi József 239
Jónás Béla 95
Justus Pál 62, 64

Kádár Géza 115, 118
Kádár János 56, 65, 66, 68, 75, 92, 134, 135, 213–223, 225, 226, 236, 256
Kalamár József 132
Kállai Gyula 122, 134, 135, 139, 141, 142
Kállay Miklós 193, 197, 199
Kálmán András 190
Kánya Kálmán 159
Károlyi Gyula 159
Kászonyi Ferenc 258
Katona Jenő 125
Kemény István 125, 126
Keresztes Sándor 235
Keresztury Dezső 119
Kéri Károly 7
Király Béla 32
Kiss Ernő 259
Kiss Károly 65, 119
Kiss Sándor 115, 117–119
Kiss Sándor, M. 52
Kodolányi János 112, 123, 130
Kopré József 117
Korányi István 212
Korondi Béla 92, 93
Kossa István 119
Kossuth Lajos 104, 126
Kosztov, Trajcso 46
Kovács Béla 8, 43 129, 130
Kovács Ferenc, ifj. 30
Kovács Imre 125, 129, 130
Kovács István 65, 67, 81
Kovrig Béla 229
Kozma Miklós 159
Kővágó József 120
Közi-Horváth József 205
Kristó Nagy István 117
Kristóffy József 200

Kubala László 11
Kunszery Gyula 127, 128

Lakatos Géza 193
Lázár Andor 159
Leffler, Melvyn 39
Lenin, Vlagyimir Iljics 137
London, Arthur 60
Lóránt Gyula 11
Losonczy Géza 134, 135, 142
Luce, Henry Robinson 203
Lukács György 130
Lukáts Zoltán 259

Maček, Vladko 199
Maglódi László 91, 92, 93
Magyary Zoltán 241–243
Maniu, Iuliu 43
Marik György 11
Marosy Ferenc 185, 186, 189–203, 205, 207–211
Marschall László 218
Marsovszky Pál 30
Martín-Artajo, Alberto 195, 196, 201
Masaryk, Jan 44
Mastny, Vojtech 39
Máté Iván 128
Mátyás László 218
Mészáros István 115
Mészáros József 11
Mevius, Martin 103
Mező Imre 190
Mihály, I. román király 44
Mihályfi Ernő 147
Mihelics Vid 234
Miklós Béla, dálnoki 227
Miklós román királyi herceg 194
Mikojan, Anasztasz Ivanovics 178
Mikołajczyk, Stanisław 43
Mindszenty József 13, 146, 228, 230, 235, 238, 239
Mistéth Endre 115–117
Molotov, Vjacseszlav 39, 40
Mulató János 215, 218
Murasko, Galina P. 45
Mussolini, Benito 127
Musto, Stefan 186
Müller Rolf 13
Münnich Ferenc 190

Nagy Ferenc 8, 129, 141, 171, 189, 200–202, 204, 205
Nagy Gyula 115–117, 118
Nagy Imre 57, 119, 215, 217
Nagy Kázmér 206
Nagy Mihály 204
Nagy Vince 205
Nagyatádi Szabó István 124
Nalda Zabolo, Ricardo 192
Napóleon, III. 158, 172
Németh Dezső 219
Németh György 18, 19, 20
Németh László 130
Némethi Imre 259
Némethy Jenő 119
Neumann Ede 212
Nietzsche, Fiedrich 127
Noszkova, Albina F. 45
Nyeste Zoltán 117

Orbán László 142
Ortutay Gyula 7
Osváth Pál 258
Oszkó Gyula 214, 215, 225
Ötvös István 133, 135

Pálffy György 61, 62
Pálffy József 228
Pálóczi-Horváth György 63
Papp József 92–94
Papp Kálmán 236
Parrish, Scott 39
Pătrășcanu, Lucreţiu 46
Paulisinecz Ernő 165

Pénzes Balduin 146
Perczel Károly 173, 174, 18
Perczel László 212
Perlaki Gyula 259
Persián József 259
Péter Gábor 59, 61, 62, 64, 65, 92, 213, 218, 220–223, 226
Peterson, Theodore 138
Petkov, Nikola 43
Petrogally Lajos 259
Petrov, Nyikita 35
Peyer Károly 205
Pfeiffer Zoltán 139, 204, 238
Pleshakov, Constantine 39
Podhradszky Ádám 19, 22–25, 27, 28, 31
Podhradszky Katalin 27, 28, 31
Podhradszky Lajos 17–32
Poich Félixné 259
Pongrácz Kálmán 256
Porkoláb Richárd 258
Potocki, Józef 194
Prat y Soutzo, Pedro 200
Pregun Albert 30
Prieto Villabrille, Julio 189, 190
Princz Gyula 224
„Princze" 30
Puskin, Georgij Makszimovics 234, 235
Püski Sándor 116, 132
Püski Sándorné 132

Rácz István, B. 115, 118
Rajk László 7, 12, 13, 46, 56, 59–66, 68–72, 74–80, 82–85, 92, 93, 133–136, 141, 180, 190, 191, 213, 214, 217, 223–225, 232
Rajk Lászlóné 92
Rákosi Mátyás 9–13, 20, 25, 27, 36, 39, 40, 45, 58–61, 65, 69, 70, 74, 76–78, 80–82, 84, 100, 101, 103, 104, 131, 132, 134–136, 140, 146, 150, 173, 175, 181, 190, 226, 235, 236, 238, 239
Rakovszky Iván 259
Ráth Károly 190
Révai József 45, 102, 128, 130, 133, 142, 236
Révész Géza 60
Ries István 7, 251
Rokosszovszkij, Konsztantyin 44
Rosta Endre 142, 144
Rosta László 101
Rozsnyai Nándor 92–94
Röpke, Wilhelm 230
Ruggenthaler, Peter 42

Saád Béla 146
Sályi István 170
Sándor András 173
Sándor Imre 215, 216, 221, 222
Sárosi György 11
Schatzberg, Eric 161
Schmidt Józsefné 24
Schramm, Wilbur 138
Sebes Sándor 190
Sebestyén János 178, 179
Sebestyén László 117, 120
Seyfried Gyula 92–94
Sheller, Mimi 160, 161
Siebert, Fred 138
Simeon, II. bolgár cár 194
Slachta Margit 234
Slánský, Rudolf 46
Sólyom László 104
Sombor-Schweinitzer József 78
Stipta István 241
Stühmer Frigyes 30
Sulyok Dezső 139, 140, 204, 238

Szabados Pál 235
Szabó Dezső 109–136
Szabó György 200
Szabó Ilona 133
Szabó Imre 131, 132
Szabó Irén 133

Szabó József 110
Szabó Katalin 110
Szabó Margit 110
Szabó Mária 110
Szakasits Árpád 125, 252
Szakasits György 189, 192
Szalai András 59
Szálasi Ferenc 207
Szarvas Pál 190
Szathmári Miklós 20, 21
Szebenyi Endre 61, 213, 217, 225
Széchenyi Zsigmond 159
Székely Lajos 215, 220, 222
Szekeres Zsolt 211
Szekfű Gyula 100
Szentágothai János 20, 21, 23, 26–28
Szent-Iványi Domokos 198
Sziklai Sándor 190
Szőcs Zoltán 112, 113, 117, 120
Szőnyi Tibor 59, 60, 68, 69, 70, 92, 223
Sztálin, Joszif Visszarionovics 35–39, 40, 45, 47, 65, 83, 85, 173
Szumlakowski, Marian 194
Szuszlov, Mihail 46
Szücs Ernő 214, 218, 222, 225

Takács 218
Teleki Pál 198
Tildy Zoltán 13, 189
Tisza István 127
Tito, Josip Broz 36, 64, 66, 78, 81, 85
Togliatti, Palmiro 78
Tóth Ferenc 259
Tőkés Ottó 213–215, 217, 218, 220, 223–225
Tömpe András 190
Tömpe István 214, 216, 218, 220, 223

Ugrin József 235
Ujszászy István 198, 199
Ullein-Reviczky Antal 200
Ur György 112–114, 117, 118, 129

Varga Béla 203–205, 210
Vári József 216, 220, 223, 225
Vas Zoltán 90, 92, 94, 120, 179, 180
Vasvári József 204
Vatai László 115, 205
Veres József 215, 217, 220, 226
Veres Péter 123, 129, 130–136
Vető Lajos 222
Vida Ferenc 213–215
Viszockij, Ljubica 194
Vörösmarty Mihály 126

Wünscher Frigyes 159

Xoxe, Koçi 46

Zaharcsenko, Vaszilij 161
Zerkovitz Béla 170, 171
Zilahy Lajos 122
Zöld Sándor 134, 135, 214–220, 223, 226
Zubok, Vladislav 39

Zsigmond Gyula 116, 117, 120, 132, 133
Zsindely Ferenc 259
Zsindely László 259

A kötet szerzői

Baráth Magdolna	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Bódy Zsombor	történész, szociológus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Cserényi-Zsitnyányi Ildikó	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Germuska Pál	történész, országos levéltári főigazgató-helyettes, Magyar Nemzeti Levéltár
Köbel Szilvia	tudományos főmunkatárs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Krahulcsán Zsolt	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Müller Rolf	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Ötvös István	történész, tanszékvezető egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Papp István	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Petrás Éva	történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatala
Rácz Attila	főosztályvezető, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára
Szekér Nóra	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Takács Róbert	tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet
Takács Tibor	történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Tulipán Éva	történész kutató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

Summary

The year of the Rajk trial. Approaches to 1949

1949 can be considered as a milestone, or if you like, a turning point in Hungary's post World War II. history. Even if its privileged role could be interpreted as a part of a longer process: it was only one of a series of „border crossings" or „turns" from the end of 1944 which resulted in the development of the Stalinist system. However, there is a possible interpretation of this course of events, a dictatorship can never be *completed*, the truth is, it can never have a state of rest. This also means that it is hard to tell how long the system can be considered democratic and from when we can clearly speak of dictatorship – and for the contemporaries it is much harder to recognize it.

Yet the process can be sectioned, and qualitative differences can be discovered between the different stages, proving the significance of 1949. By 1948 the communist takeover was virtually complete, but more time was needed to build up the Stalinist system. For instance, the popular front election in 1949 topped of the abolition of the multi party system, while the adaption of the constitution in the August of 1949 completed the transformation of the whole institutional system. The arrest of László Rajk in May 1949, a prominent communist politician, who actively contributed to the communist takeover as a strong Interior Minister, his public trial and his execution at the 15th of October, made the Stalinist nature of the dictatorship quite evident. 1949 was a key year in the process of establishing the dictatorship. People may have become aware sooner, that a fundamentally democratic period that required all forms of popular participation was only a temporary moment in the country's history. However, the Rajk-trial also made it clear that it was not a dictatorship of the "communists or the communist party" being built here, but a regime in which not even a prominent communist leader was safe, ultimately no one was safe.

The studies of this volume contribute to the knowledge and understanding of the history of the „long" 1949 in view of the above. The authors – approaching the year from their own field of research – deal with many aspects of the development of the Stalinist dictatorship in Hungary from the transformation

and operation of the political and economic institutions to the presentation of the activities of the power-enforcement organizations to the analysis of some characteristic details of the cultural and ideological life.

Rolf Müller's study deals with a case typical of the year. On February 28. 1949 detectives from the Military Counterintelligence Service of the Ministry of Defense (commonly known as Katpol) removed Lajos Podhradszky from his office and has never been seen again. His relatives have been searching for the living person or „only" the body for decades. Since 2016 – on behalf of the family – the historian has been searching for the „clues" also. A straining, unsettling question is what might have happened to him in the end. Can the hidden violence, espionage be blamed for the tragic altering of his life? Were his (stigmatic) past before 1945 and extensive relationships the reasons he became suitable and ideally placed in a conspiracy concept? Has his scientific work attracted the attention of the Soviet Secret Service who therefore demanded it and simply removed him? Has he been the victim of direct (physical) violence as his fellow prisoners? Any of the answers can be true and none of them. In the paper, Müller tries to reconstruct the unseen, invisible, once were reality. Meanwhile he tries to unravel the layers of the past by going back-in-time approaching to 1949.

The papers of Magdolna Baráth approaches to 1949 from a different direction. The development of the Eastern European States showed many differences after the Second World War, but by the end of the 1940's soviet style political systems came into existence everywhere. In the process leading to the rejection of the „national roads" by the soviets, the turnaround can be linked to the announcement of the Marshall-Plan and the establishment of the Information Bureau of the Communist and Worker's Party (Kominform). The Sovietization then accelerated in the Soviet owned states and followed essentially the same pattern. Agreement of friendship and cooperation played an important role in the formation of the Soviet bloc, while the economic integration was created by the establishment of the Warsaw Pact. The Warsaw Pact which was established in 1955 has completed the integration.

István Ötvös's studies in connection with the lawsuit against László Rajk, he draws attention to the difficulties of its interpretation and necessary posteriority. It points out that the Rajk trial even if its start became the part of the games of „memory of politics" and „declining accountability": which element of the constructed (extremely complex and diverse) set of cases was placed at the center of the memory, was determined by very practical and topical political

considerations. That is why the accounts originated about the case depends greatly on the date of its origin, the person of the author and his/her position of 1949 and the moment of the recollection. This explains why, in a sense, it is reasonable to speak in plural about the Rajk trial.

Attila Rácz describes and analysis the mood reports in connection to the Rajk trial originated at the organizations of the Hungarian Worker's Party (MDP) at Budapest, how they overlap with each other or with the propaganda of the party. The reports are grouped in chronological order and by topic; he presents the meetings of the central leadership of the MDP after the arrest of László Rajk and their impact on the district apparatus, the preparation of the mood of the people before and after the court hearing, and the reaction of the people of the development of the trial. Hereby personal destinies, opinions emerge from the patterns of the Communist Party's papers, and despite of the limited possibilities of being able to form one's own opinion, the reaction of the people to the matter can be observed. In addition to the cruel manifestations humanity and compromise also appear, local questions and answers given in the shadows of big politics, but the local and „patronage" operation of the party propaganda can also be observed. On the basis of the mood reports, it is not possible to answer whether the official statements and agitation about the Rajk-trial have affected the people, or the authors of the reports have drafted in such a way to prove the success of the propaganda, all that is certain that through them we can gain insight into how the Communist Party tried to get its agitation" products" to the people as effectively as possible.

Based on the Rajk-trial, numerous conceptual proceedings have been instituted against people belonging to various social groups. Ildikó Cserényi-Zsitnyányi draws attention to the humiliation of the economic and technological intellectuals bringing into focus the mining engineers, which she does by presenting László Dzsida.

Éva Tulipán's study introduces the propaganda activities accompanying the Stalinization of the Hungarian Army. In 1948-49 significant political changes took place, the background of them was the presence of the Red Army. One of the key moments of this was the transformation of the army, the program for the implementation of the People's Army. The centenary of the Revolution and War of Independence of 1848-49 was to convey internal affair messages, also used it as an ideological basis for the army transformation and to popularize the Soviet Army. Both in April and September of 1948 during the flag returning ceremony, the military celebrations and the Red Army celebrated as liberators came to the

center of the commemorations. The foundations of the people's army were thus laid at the beginning of 1949, although the process continued on for many years, and the name was officially changed to Hungarian's People's Army only in 1951.

István Papp examines the connections between Dezső Szabó's funeral and the Rajk-trial. Dezső Szabó was one of the most important political thinkers and writers in the interwar period. He died in January 1945, but he had a temporal grave until May 1949. His political ideas were mixture of race-defending and peasant movement's ideas, so there were arduous and vivid debates between his successors (National Peasant Party) and his opponents (Social Democratic Party). The Hungarian Communist Party was cautious in the meantime of discussions, because it needed the support of Peasant Party and Social Democrats at the same time. The Rajk trial was the first phase in the fight of Muscovites and home-communists, and Dezső Szabó was an important political figure and link to Peasant Party's intellectuals. Consequently, Dezső Szabó was buried secretly and abruptly some days before László Rajk and his mates' seizure.

Róbert Takács finds that the transformation and the direction of the press following Soviet patterns did began before 1949, but the establishment of one-party control and the abolishment of the remains of the press structure of the coalition years accelerated in 1949. Not only centrally directed large circulation newspapers were created by interfusion of publications, but the elimination of competition resulted in the fact that the power and not the reader became the only reference of the journalistic work. Publishing and the distribution were also nationalized. The whole process of Sovietization went beyond 1949 and the traces of pluralism were finally erased in 1951.

"Why Did Not Become Mohács a Heavy Industrial Centre?", Pál Germuska asks the question. His study focuses on the conflict between Cold War constraints and development policy, especially, how the Yugoslav-Soviet split affected the settlement of the largest industrial investment in 1949. It investigates the former plans to establish a new ironworks on the way along the Danube River then presents the post-war spatial development ideas for building up a new Southern-Hungarian industrial centre around the city of Mohács. Finally, it explores the political and military aspects that enforced the Hungarian leadership to change the settlement place of the planned gigantic ironworks.

Zsombor Bódy's study presents how the Soviets build their positions in the Hungarian bauxite and aluminum industries from the beginning of 1945. In this sector, in addition to the traditional Hungarian Capital, new groups aiming at a „relief" supported by government policy also appeared at the end of 1930, as

well as the German capital also in the wartime boom. Since the sector – mainly due to the use of the aluminum at the aerospace industry – was also considered strategic regarding the military, and the Hungarian bauxite extraction was also significant worldwide, thus the victorious Soviet Union made an effort to bring Hungarian companies under her control. This several steps led to the fact that all the plants of the sector became to the ownership of the Maszobal – a Hungarian-Soviet joint venture, and the conclusive year of this confirmation was 1949. While they have guaranteed Soviet position through the company, new perspectives opened up before the technocrats of the sector. Launching of the bauxite production and processing required so many professionals, the joint venture employed anyone with the appropriate expertise regardless their political background. Increased investment frameworks, western machinery purchases provided them with professionally inspiring perspectives. Through a sector research institute, professional associations and a sector journal a technocratic public and a system of connections was established for the professionals arranged into a party state and a Soviet institutional framework – regardless of their political views – integrated them into a system, and gave them room to maneuver in professional matters.

Nóra Szekér's essay analyzes the event that led to the international isolation of the Francoist Spain after the Word War, and how this was reflected in the politics of the Hungarian Government and the Communist Party. It describes how this changed with the Cold War, in the face of which Franco's strong anti-communism naturally tilted its regime to ally with the United States. It was Franco's policy to support anti-communist emigration. As part of this, he supported the foundation of the Royal Hungarian Embassy in Madrid. The Embassy was headed by the former diplomat Ferenc Marosy and operated with the support of Otto von Habsburg and the Hungarian National Council of New York.

Zsolt Krahulcsán's study he follows up the organization, operation and the changes in the combination of personnel of the political college operating in the Ministry of Interior during the ministry of János Kádár, including the analysis of the key agenda items as well as the relevance to the Rajk case. The college was an advisory board, established to effectively enforce the interest and policies of the Communist Party. The source material of the study is the surviving minutes of the college's meetings between November 1948 and June 1950. on the basis of which we can get a relatively accurate picture of the operation and decision-making activates of the top-management of the Ministry of Interior, headed by János Kádár in 1949.

Éva Petrás examines the preliminaries of the "self-dissolution" of the most significant opposition party. The Christian Democratic People's Party (Kereszténydemokrata Néppárt, KDNP), later reformed as the Democratic People's Party (Demokrata Néppárt, DNP) was established in the fall of 1944 in Hungary. Its representatives were present in parliament as early as the elections of 1945, but the DNP only gained true political significance during the 1947 elections, when the party managed to secure sixty-one parliamentary mandates. By the beginning of 1949, due to the political actions of the Hungarian Communist Party (Magyar Kommunista Párt, MKP), the democratic parties fighting for the preservation of parliamentary democracy were greatly weakened; nevertheless, until 1949, DNP continued to function as the last bastion of the oppositional political forces. The study follows the history of DNP in its political struggle until the termination of its activity in 1949.

In her study, Szilvia Köbel shows how the Hungarian Administrative Court, as an independent institution has changed from the defender of the rule of law, the human rights to the „enemy of the people". The established Stalinist administrative model- in its principles and methods typical of authoritarian societies - used the channels of public administration for authoritarian purposes in Hungary also. State Security bodies played a key role in the administrative decisions, especially with regard to coercive measures, while there was no judicial protection of the citizens' fundamental rights. The administrative judges designated the protection of human rights and constitutionality as their main tasks after World War II. However, their existence and operation would have been conceivable only within the framework of the rule of law, but the dictatorship developed instead of civil democracy did not demand their service, because they were in the way of their authoritarian power aspirations. Therefore, the court was abolished in 1949, and the former administrative judges were relocated from Budapest in 1951.

Our book could not aim to completeness; it could not undertake an exhaustive presentation of the history of the year 1949. Rather, its purpose is to show how much can be said about a year, even if it is seen as a symbol of a single process.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák:
Séd Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna

Az ÁBTL és a Kronosz Kiadó közös kiadványai

2020

- **Slachta Krisztina: „Rokonlátogatók". A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése – egy ellenségkép története**
  B/5, 328 oldal

2019

- **Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései 1945–1946**
  Szerk., bev. tan. és jegyzetek: Varga Krisztián. B/5, 312 oldal
- **Petrás Éva: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei**
  B/5, 312 oldal
- **Gyarmati György: Taposómalom taposóaknákkal. Írások a megmagyarosított államszocializmusról**
  B/5, 472 oldal
- **Gyarmati György: Rendszertitkok – szolgákkal és szolgálatokkal**
  B/5, 396 oldal
- **Farkas Gyöngyi: Megszállás vagy segítségnyújtás. A Csehszlovákia elleni intervenció fogadtatása Magyarországon 1968-ban**
  B/5, 222 oldal

2018

- **Gálszécsy András: A birkahodálytól a parlamentig. Életinterjú**
  B/5, 308 oldal
- **„Ez a sugárzás nem ismer határokat". Dokumentumok a csernobili katasztrófa magyarországi következményeiről**
  Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz, Haász Réka, Katona Klára, Ring Orsolya, Tóth Eszter
  B/5, 635 oldal
- **Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből**
  Szerkesztette: Gyarmati György, Palasik Mária
  B/5, 410 oldal
- **Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról**
  Szerkesztette: Gyarmati György, Pihurik Judit
  A/5, 288 oldal

2017

- **Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe**
  B/5, 446 oldal

- **Személyiség és történelem – A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései**
  Szerkesztette: Vonyó József, B/5, 560 oldal
- **Vukman Péter: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen". Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)**
  B/5, 294 oldal
- **Epizódok a Titkok Házából. A politikai rendőrség mindennapjai 1956 után**
  Szerkesztette: Okváth Imre, Palasik Mária
  B/5, 306 oldal
- **Continuities – discontinuities. Secret Services after Stalin's Death in Communist Central and Eastern Europe**
  Eds.: Gyarmati György, Palasik Mária, B/5, 174 oldal

2016

- **Slachta Krisztina: Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990**
  B/5, 350 oldal
- **Eörsi László: A csepeli fegyveres ellenállás, 1956**
  (társkiadó: 1956-os Intézet Alapítvány) B/5, 226 oldal

2015

- **Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban**
  Szerkesztette: Gyarmati György, Pihurik Judit
  (társkiadó: Magyar Történelmi Társulat) B/5, 328 oldal
- **Pihurik Judit: Perben és haragban - világháborús önmagunkkal**
  A/5, 254 oldal
- **Kor/Társ panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére**
  Szerkesztette: Erőss Zsolt, Gyarmati György
  (társkiadó: Magyar Történelmi Társulat) A/5, 246 oldal

2014

- **Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)**
  B/5, 432 oldal

2013

- **Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben**
  Szerkesztette: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila,
  Vonyó József
  (társkiadó: Magyar Történelmi Társulat) B/5, 560 oldal